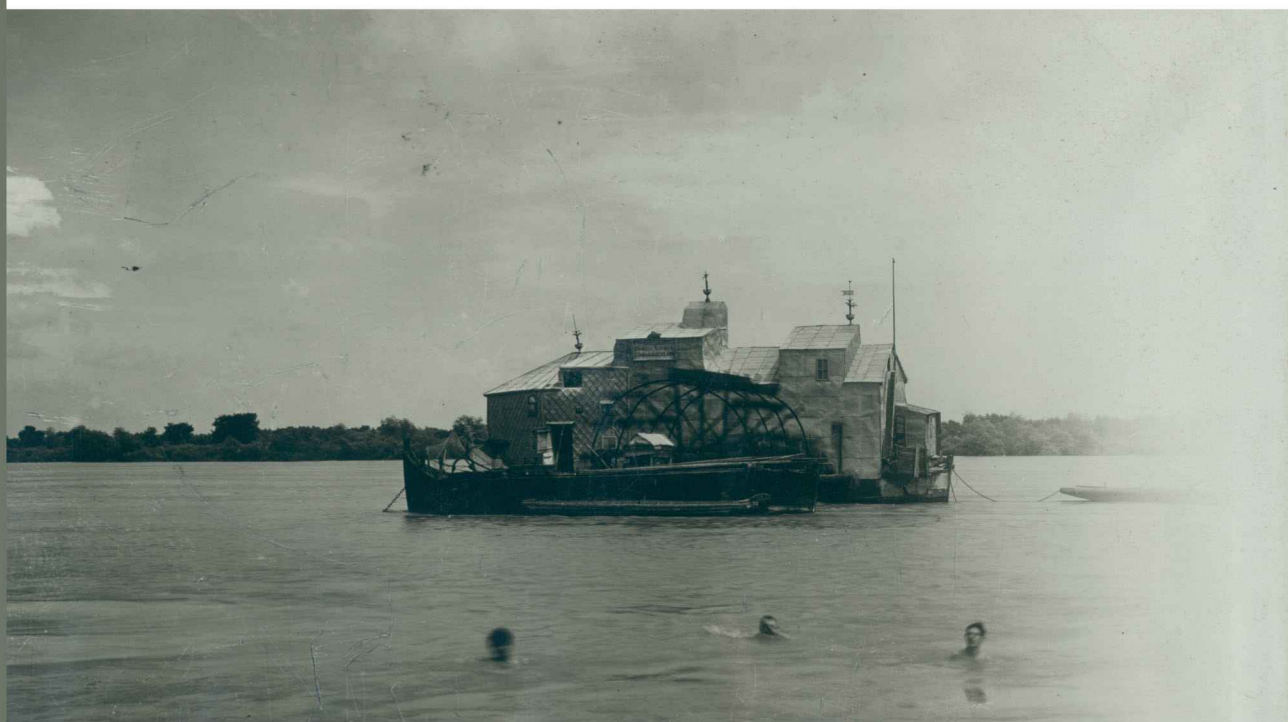

Държавен архив - Видин

**МОДЕРНИЗАЦИОННИ ТЕНДЕНЦИИ
В СТОПАНСКИЯ
И КУЛТУРЕН ЖИВОТ ВЪВ ВИДИНСКО
И ТИМОШКО (XIX-XX ВЕК)**

Сборник с материали от Международна научна конференция
Видин, 24 – 25 октомври 2013 г.

София, 2014

**МОДЕРНИЗАЦИОННИ ТЕНДЕНЦИИ
В СТОПАНСКИЯ
И КУЛТУРЕН ЖИВОТ ВЪВ ВИДИНСКО
И ТИМОШКО (XIX-XX век)**

*Сборник с материали
от Международна научна конференция
Видин, 24–25 октомври 2013 г.*

Съставителство:
Светлана Кръстева

Издателство
„ВЕДА СЛОВЕНА“
София, 2014

- © Издателство – „Веда Словена“
- © Съставителство – Светлана Кръстева
- © Корица – Мария Магдалина Жан Гологанова
- © Оформление – Мариана Христова

ISBN 978-954-8846-26-4

Издателство
„ВЕДА СЛОВЕНА“

Сборник

**МОДЕРНИЗАЦИОННИ ТЕНДЕНЦИИ
В СТОПАНСКИЯ
И КУЛТУРЕН ЖИВОТ ВЪВ ВИДИНСКО
И ТИМОШКО (XIX–XX век)**

Първо издание

Тираж 100

Формат 16/70/100

Печатни коли 11

Печатница Direct Services

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
Библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1837 г.) <i>Стоянка Кендерова</i>	7
Привреда Тимочке крајине у првим годинама после ослобођења 1833. до 1870. године – са тенденцијом развоја и осавремењавања <i>Надежда Педовић</i>	19
Капетан Миша Анастасијевић – живот и дело <i>Бранко Надовеза</i>	27
Документни системи на българските обществени институции във Видин през втората половина на XIX век <i>Мария Новакова</i>	32
Църква и вяра (XVIII–XX в.) в Известията на музеите от Северозападна България (историографски бележки) <i>Надя Манолова-Николова</i>	49
Радујевац – Вршка чука, прва индустријска пруга у Србији (1887) <i>Ненад Војиновић</i>	62
Европейски стилови преноси и начало на българския архитектурен модерн <i>Станчо Веков</i>	74
Пожаревачка гимназија за време Бугарске управе, 1915–1918 <i>Јасмина Живковић</i>	88
Забравеният Васил Атанасов Бояджиев (1876–1943) и музейното дело във Видин <i>Ваня Рачева</i>	103

С кръст и перо (биографични и библиографски сведения за духовници-творци от Видинска духовна околия) <i>Ставрофор. ик. Йордан Н. Василев</i>	117
Бугари на подручју Кладова у XIX и XX веку <i>Ранко Јаковљевић</i>	126
Книгата на ст.н.с. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова „Голям извор – страници от историята на Тетевенския край“ – исторически доказателства за духовните и културните връзки с Тимочка крайна <i>Венцислав Велчев</i>	142
Пътят от кръста до петолъчката и обратно (погребални обичаи от Видинско след 1944 г.) <i>Сашка Бизеранова</i>	149
Снимки от конференцията	165

ПРЕДГОВОР

На 24 и 25 октомври 2013 г. в Конферентния център на Областна администрация – Видин се проведе международна научна конференция на тема „Модернизационни тенденции в стопанския и културен живот във Видинско и Тимошко (XIX–XX век)“, организирана от Държавен архив – Видин. Организаторите имаха за цел да се коментират различните аспекти на модернизацията в сферите на образованието, духовната и материалната култура и да се дискутират форми на взаимодействие между двата народа. Замисълът включваше също, този форум да спомогне за бъдещото развитие на регионалното сътрудничество между Видинския край и нашите съседи от Сърбия, както и утвърждаването на Видин като исторически и културен център на Северозапада.

От 2003 г. Държавен архив – Видин поддържа колегиални и приятелски контакти с Исторически архив „Тимочка крайна“ – Зайчар и Исторически архив – Неготин, Република Сърбия. Сътрудничеството се изразява в гостуване на документална изложба „500 години Зайчар“ на ИА „Тимочка крайна“ във Видин през 2005 г., участие с доклади в конференции през 2010 („Видин и Видинско в българските хранилища“ – Видин), 2011, 2012 и 2013 г. (III, IV и V научна конференция „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура“ – Зайчар), публикации във ведомствени издания, обмен на историческа и специализирана литература по архивистика, гостувания при откриване на изложби и други изяви на архивите от двете страни на границата. Така се стигна до идеята за конференция, посветена на развитието и модернизиранието на двата региона, в които е имало и има много паралели, взаимни влияния, и е обширно поле за проучвания.

Конференцията се проведе със съдействието и подкрепата на Кръстьо Спасов, областен управител на област – Видин, Герго Гергов, кмет на община – Видин, проф. д-р Пламен Митев и гл. ас. Ваня Рачева от Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Тя не би била възможна без финансовата помощ на „Гипс АД“ – с. Кошава, Ротари клуб – Видин и БДИНТЕКС ООД – Видин. Към всички тях Държавен архив – Видин отправя своята благодарност.

В продължение на два дни историци, филолози, изследователи и архивисти, представиха свои изследвания за развитието на стопанството, архитектурата, просветата, културата, обществения живот в двата

съседни района. Дискусиите между участниците породиха нови, допълнителни въпроси и моменти за проучване и се стигна до решението за организиране и провеждане на втора конференция по същата тема през 2014 г.

В настоящия сборник са включени всички предоставени доклади, които са част от изнесените в работните дни на форума. По различни обективни причини някои от заявилите участие изследователи от Република Сърбия не успяха да пристигнат, но предоставиха своите доклади за публикуване. Благодаря на всички. С издаването им в настоящия сборник изпълнявам поетия в края на конференцията ангажимент представените изследвания да достигнат до заинтересованите.

Накрая искам да благодаря и на доц. д-р Жан Гологанов, който безрезервно подкрепи изданието. Неговата помощ идва като продължение на живота и делата на працядо му, известният видински кмет, лекар, общественик – д-р Бърни Бончев.

Светлана Кръстева

Библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1837 г.)

Стоянка Кендерова

Една от най-известните личности на Видин през XVIII – първото десетилетие на XIX век е Осман Пазвантоглу (ум. 1807).¹ Не са малко изследванията, посветени на политическата, строителната, *вакъфската* и другите му дейности², а от страна на Регионалната библиотека в града е издадена и обстойна библиография.³ В настоящата разработка ще се съсредоточим върху неговата библиотека, при което акцентът ще падне върху създадения през 1837 г. Каталог, съхраняван днес в отдел „Ориенталски сбирки“ в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) в София (сигнатура S 52a).

През XVIII в., когато е поставено началото на тази библиотека от бащата на Осман Пазвантоглу – Йомер ага Пасбан-заде⁴, в Османската империя се наблюдава засилен процес на създаване на нови библиотеки от страна на султани, *везири* (министри), *валии* (областни управители), други личности, заемащи високи постове в държавата, както и местни владетели. Създаването и поддържането на една библиотека изисква доста средства и осигурени постоянни приходи. Ръкописната книга все още доминира в османското общество, а богато украсената с цветни бои и злато книга и особено, ако е дело на майстор калиграф, струва доста скъпо. През това столетие в българските земи са положени основите на *вакъфските* библиотеки на Шериф Халил паша в Шумен, заемал високи постове в столицата Истанбул, на шейх ел-хадж Ахмед ел-Кешфи ефенди от Самоков и на ел-хадж Сюлейман ефенди, працядо на управителя на Самоков Мехмед Хюсрев паша (ум. 1847 г.).⁵ Тогава е формирана и библиотеката на Йомер ага, който за заслуги по време на войната на турците срещу Австрия през 1789 г. получава поста *аянин*.⁶ Приносът на Осман Пазвантоглу се състои в това, че той построява библиотека⁷ и по този начин съхранява богатия фонд, оставен от неговия баща и от други жители на Видин.

Библиотеката на фамилия Пазвантоглу е получена в НБКМ през 1888 г. Според доклад на Велико Йорданов, бивш неин директор, тогава от Видин в София пристигат 24 сандъка, съдържащи 2664 тома книги.⁸ Създадена е българо-турска комисия, която предава на турското правителство 2014 тома, а останалите 650 са приети на съхранение в Народната библиотека.

Не е било известно обаче какви по съдържание книги и ръкописи са предадени на турския представител и какви са останали у нас. В. Йорданов оповестява и за съществуването на два каталога на Видинската библиотека – единият, изпратен през 1860 г. във Виена от австрийския вицеконсул по онова време във Видин Фон Валхер⁹, а другият, останал на съхранение в Народната библиотека в София, е предмет на нашето изложение.

Във встъпителния текст на Каталога е отбелязано, че той е съставен след като при проверка на фонда на библиотеката са установени липсващи книги. Възможно е също така в онзи момент да е извършвана проверка на *вакъфското* имущество, тъй като по същото време са създадени и двата каталога на Самоковската *вакъфска* библиотека.

Каталогът на библиотеката на фамилия Пазвантоглу съдържа 2278 описания на общо 2405 тома книги, между които 73 са старопечатни, а останалите ръкописни. Това я очертава като едно от най-богатите хранилища на книги, създадени на Балканите през османския период. Книгите са представени в 22 тематични рубрики, като е спазена класификацията на науките, възприета в мюсюлманския свят. Най-напред са отразени преписите на Корана, следват коментарите на Корана (или *тафсириите*) и т.н. (вж *Таблица 1*). Описанията са подредени в по 3 вертикални колони на всяка страница. Всяко от тях съдържа заглавие и автор на книгата, вид на писмото, брой томове, брой страници и брой редове на страници. Последните три елемента са отбелязани с червено мастило. Отбелязано е и името на лицето, *вакфирало* съответната книга, елемент, който не се среща в изследваните от нас каталози на други библиотеки от османския период, поради което представлява новост в областта на каталогизирането.¹⁰ Тази информация е доста ценна за нас, тъй като ни позволява да очертаем кръга на лицата – 65 жители на Видин, които са притежавали книги в своя дом и впоследствие са ги дарили за библиотеката на Пазвантоглу.¹¹

Най-голям е броят на книгите, *вакфирани* от бащата на Пазвантоглу – Йомер ага – общо 1580 тома, отразени в 1492 описания. Това представлява 65,7% от общия фонд на библиотеката през 1837 г. Тази цифра съществено го отличава от останалите дарители и съвсем ясно доказва, че в основата на библиотеката на неговия син и впоследствие – на Видинската *вакъфска* библиотека, ляга именно фондът на Йомер ага. Това е най-вероятно и причината, поради която синът посвещава на паметта на своя баща построената от него сграда за библиотеката. Макар и записан като дарител само на един препис на *Корана*, заслугата му се изразява във факта, че успява да опази и съхрани бащиното книжовно наследство и впоследствие да го обогати с още екземпляри, предоставени от други лица.

Таблица 1

Тематични раздели в Каталога на Библиотеката на Пазвантоглу

№	Тема	Брой описания	Брой тома
1	<i>Корани</i>	8	8
2	Тълкувания (коментари) на <i>Корана</i>	138	176
3	<i>Хадиси</i> (разкази за живота и постъпките на пророка Мухаммад)	142	155
4	Основи на <i>хадисознанието</i>	18	22
5	Мюсюлманско право и сборници- <i>фетви</i>	388	414
6	Наследствено право	37	37
7	<i>Суфизъм</i> , нрави (морал) и проповеди (наставления)	331	336
8	Догматика и богословие	122	122
9	Рецитация и напевно четене на <i>Корана</i>	51	51
10	Основи на мюсюлманското право	67	67
11	Реторика, стилистика и поетика	75	75
12	Граматика (синтаксис)	196	197
13	Граматика (морфология)	59	59
14	Лексикография	63	72
15	Логика и дебати	103	103
16	Философия и астрономия	59	59
17	Медицина	45	45
18	Литературни произведения и лекции	50	51
19	Метрика	25	25
20	Поетични сборници и поезия на персийски език	114	115
21	Биографии и жития	40	41
22	Биографии и истории	142	145
	Общо	2278	2405

По-голямата част от книгите, дарени от Йомер ага, са от областта на религиозните науки, преобладаващо място между които заемат съчиненията по мюсюлманско право (359 тома).¹² Този факт не ни изненадва, тъй като направените от нас изследвания върху тематиката на книгите във *вакъфските* библиотеки показват, че по брой съчиненията по мюсюлманско право и арабска граматика¹³ си оспорват първите две места. Прави впечатление и доста доброто представяне на филологическите дисциплини (реторика, стилистика и поетика, граматика, лексикография, литература, метрика и сборници с поетични творби) – общо 401 тома. Йомер ага живо се интересува и от биографичната литература и от историята. От общо 145 тома книги, описани в каталога, 107 произхождат от неговата библиотека.

Наред със съчиненията, които отразяват живота на пророка Мухаммад, включително и такива в поетична форма, откриваме и заглавия, които илюстрират различните жанрове в историческата литература¹⁴, които се развиват в мюсюлманския свят: история на отделните градове (Ерусалим, Мека, Кайро и о-в Рауда, Забид в Йемен¹⁵ и др.) и страни (Египет и Сирия и тяхното завоюване от арабите), история на династии (на арабските *халифи* от египетския автор ал-Суйути, на газневидите от ал-Йамини), обща история („Известия за страните“ от ал-Карамани¹⁶), история на Новия свят или Америка и др. Не липсват и трудовете на османските автори Печеви, Рашид, Ходжа Саадеддин, Кятиб Челеби, Вейси, Наима и др. Не е възможно в рамките на настоящата работа да очертаем кръга на интересите на Йомер ага. Благодарение на финансовите си и други възможности той е бил в състояние да създаде богата и съдържаща ценни екземпляри лична библиотека, която впоследствие *вакфира*.

На второ място, но далеч с по-малък брой книги, се очертава шейх Шериф Махир. Според М. Стайнова неговото име – Махир присъства в края на строителния надпис, вграден над външния портал на библиотеката. М. Кийл отива по-далеч в разсъжденията си, като предполага, че става въпрос за поета Махир, който през 1812 г. е секретар във *вилаетското* управление на Видин и дори допуска това да е библиотекарят на Пазвантоглу. В края на Кataloга (л. 67а), където е направена рекапитулация на *вакфираните* от Пасбан-заде книги, е отбелязан и броят на томове, дарени от покойния Шериф Ибрахим Махир ефенди, бивш секретар на Съвета (*кятиб-и Диван*). Това е единствено то сигурно сведение за него, което черпим от извора. Анализът на тематиката на дарените от Шериф Махир книги обаче категорично говори за подчертаните му интереси към светската тематика. От общо 144 тома само 54 третираат въпроси, свързани с ислямската религия. Като *шейх* и *шериф* той неминуемо има отношение към този род произведения и по-специално към суфизма, проповедите и догматиката (общо 30 тома). Не е малък броят и на произведенията, които представят сектора на биографиите и историята (18 тома). Между тях откриваме два тома от „*Встъплението*“ („*ал-Мукаддима*“) към „*Книга на поученията върху историята на арабите, персите и берберите*“ на известния арабски историк от Северна Африка Ибн Халдун (ум. 1406), а така също поемата „Бурда“, създадена от съвременник на пророка Мухаммад.

Като секретар в *Дивана* Шериф Махир се нуждае и от съчинения по правни въпроси, както и от отлично владеене на арабската граматика (общо 28 тома). Той е едно от лицата, което очевидно знае добре и персийски език. Дарените от него книги включват и шедьоври на персийската литература: „*Бахаристан*“ („Пролетна градина“) на Джами (ум. 1492), отделно сборник с подбрани негови произведения, „*Гулистан*“ („Розова градина“) на Саади (ум. 1292), „*Ланд-*

нама“ (Поема-наставления) на Атгар (убит 1229), астрономическите таблици на Улуг бег (ум. 1449), както и три речника на персийски език.

Особен интерес поражда и Хасан ага, чието име е отразено в Каталога по няколко начина. През 1728 г., след Белградската обсада, той *вакфура* 118 книги в полза на учените и обучаващите се във Видин.¹⁷ Тук той е назован като *турнаджи баши* (началник на род войска в еничарския корпус). Проверката, която направихме на описаните в *сиджила* книги, показа, че всички те постъпват в библиотеката на семейство Пазвантоглу. Освен това, благодарение на надписите за *вакфуране*, които Хасан ага оставя върху тези томове, можахме да проследим неговите длъжности и промените, които настъпват в името му.

През 18-тото столетие Видин е балканският град, в който са съсредоточени най-много еничари – общо 5440 души към средата на века, като броят им нараства на 9476 души през третата четвърт. През този период те се включват в стопанския живот на града и постепенно започват да се изявяват като занаятчии, търговци и чифликчии, която дейност им носи съответни приходи.¹⁸ Каталогът ни насочва към още двама представители на това съсловие – ел-Хадж Махмуд ага заде, който проявява интерес към *суфизма*, и ел-Хадж Али ага. Те заемат съответно постове на *беишуйан-и йесар* и *беишуйан-и саби* в еничарския корпус на града (еничари, които получават по 5 *акчета* дневно заплаща).¹⁹

Еничарският корпус, към който принадлежи и Йомер ага, е покровителстван от ордена на *бекташите*. Между дарителите на библиотеката на Пазвантоглу срещаме и негов представител – ел-Хаджи Бекташ ага. Много по-интересна обаче е личността на *шейх* Селяхаддин баба, който *вакфура* 30 тома с подчертано предимство между тях на съчиненията от областта на мюсюлманския мистицизъм. През 1689 г. заедно с 1000 души доброволци той се опитва да пробие обсадата на Видин. На мястото, където загива, много по-късно Осман Пазвантоглу издига гробница и *текке*.²⁰ На церемонията присъстват и 85 души военни, които заемат различни постове в еничарския корпус, факт, който свидетелства за влиянието на Пазвантоглу, сам той потомък на стар еничарски род, сред местните еничарски среди, донякъде благодарение и на строителната и *вакъфската* си дейност.

Анализът, който направихме на социалния профил на дарителите на библиотеката, показва, че най-голяма е групата на представителите на ислямската религия (вж *Таблица 2*). Между тях преобладават лицата, извършили поклонение до Мека – общо 20 души. Тази цифра представлява малко над 30% от общия им брой, което свидетелства за по-големите им материални възможности, след като са били в състояние да предприемат едно дълго и скъпо струващо пътуване. Броят на дарените от тях книги е също значителен – 282 тома.

След шейх Шериф Махир, който попада в няколко подгрупи, най-много

книги дарява Абдулрахман ефенди. Не може да ни учуди фактът, че съчиненията по мюсюлманско право (16 тома) заемат водещо място в неговия списък. Като *мюфтия* на Видин често му се налага да разтваря трудовете на арабските законоведи, както и да се консултира с най-разпространените сборници с *фетви*, съставени от видни османски *шейхюлислям*. Неговият афинитет обаче към съчинения извън кръга на религиозните дисциплини е минимален.

Незначителен е интересът към книгата в средите на административните служители. Всъщност, съществената част от *вакфираните* от тях книги, е бройката, направена от бившия секретар на *Дивана* шейх Шериф Махир. Още по-слабо е представена групата на занаятчиите – само шест души, един от които, в качеството си на подвързвач, има професионално отношение към книгата. Подобно положение установихме и в Самоков, където освен двама подвързвачи, интерес към книгата проявява и един единствен седлар.²¹

В последната група преобладават лицата, които притежават към името си титлата „ага“. Трима между тях са представители на еничарското съсловие, а за да не утежняваме излишно бройката на *вакфираните* от тях книги, Йомер ага Пасбан-заде е отразен отделно. Трудно е обаче да се каже дали в останалите случаи тази титла е само почетна или пък насочва към някакво по-особена позиция на лицето, което я носи.

Таблица 2

Социален статус на дарителите на книги

№	Категория дарители	Дарители	Тома
I.	Дарители с религиозни позиции:		
	1. Представители на <i>улемата</i>		
	<i>мюфтия</i>	1	68
	<i>суктебаши</i> в <i>медресе</i> (ръководител на учениците)	1	1
	2. Религиозни функционери:		
	<i>имам</i>	4	6
	<i>молла</i>	3	12
	<i>хафъз</i> (лице, което знае Корана наизуст)	5	28
	<i>ходжа</i>	1	10
	3. Потомци на пророка Мухаммад:		
	<i>сеййид</i>	4	56
	<i>шериф</i>	1	144
	4. Представители на ордени и лица, удостоени с други титли:		
	<i>бекташи</i>	1	30
	– <i>баба</i>	20	279
	<i>хаджи/ел-хадж</i> (поклонник)	1	144
	<i>шейх</i>	43	780
	Общо		

II.	Представители на административната власт: <i>валия</i> (областен управител) <i>кетхюда</i> (представител на друго лице) <i>кятиб-и Диван</i> (секретар/писар в Съвета) служител при <i>хазинедаря</i> (ковчежника) Общо	1 3 2 1 7	2 11 145 1 159
III.	Занаятчии: <i>балджъ</i> (медар) <i>даббаг</i> (обработващ кожи) <i>куюмджи</i> (златар) <i>магазаджъ</i> (магазинер) <i>мюджеллид</i> (подвързвач) <i>саатчъ</i> (часовникар) Общо	1 1 1 1 1 1 6	2 1 1 9 2 1 16
IV.	Военни: <i>йеничери</i> – в столицата <i>паша</i> Общо	2 1 4 7	32 90 6 128
V.	Други: <i>ага</i> – Пасбан заде Йомер ага видни жители на града <i>ефенди</i> жени неизвестна професия Общо	24 1 2 15 4 2 48	306 1580 9 295 7 3 2200

Подобно затруднение предизвиква и почетната титла „*ефенди*“, с която са удостоени 15 души. Тя се използва за означаване на представителите на *улемата* (учени-юристи), а в по-общ смисъл – на образованите хора. Към края на XIX – началото на XX век „*ефенди*“ продължава да се използва за образованите хора, като често пъти става въпрос за скромни чиновници или за военни с по-нисък ранг.²²

Не бива да оставим без внимание и жените-дарителки. И в четирите случая те са наречени „*хатун*“ (жена, госпожа). Между тях обаче отсъства майката на Пазвантоглу – Рукийе хатун.²³ Очевидно, в момента на съставяне на каталога, нейната библиотека е функционирала все още самостоятелно и най-вероятно по-късно, при учредяването на Видинската *вакъфска* библиотека, се е преляла в нея.

Таблица 3

Брой дарители спрямо брой вакфирани книги

№	Вакфирани тома	Дарители	% спрямо общия брой дарители	% спрямо общия брой книги (2405)
1	По 1 (общо 27 тома)	27	41,53	1,1
2	По 2 (общо 26 тома)	13	20	1,0
3	От по 3 до 9 (общо 56 тома)	12	18,46	2,3
3	По 10	1	1,54	0,4
4	По 18	1	1,54	0,7
5	От 27 до 47 (общо 133 тома)	4	6,15	5,5
6	От 52 до 90 (общо 320 тома)	5	7,7	13,3
7	144	1	1,54	6,0
8	1580	1	1,54	65,7
	96	неизвестен		4,0
	Общо	65	100	100

На дарителите на книги за библиотеката на фамилия Пазвантоглу може да се погледне и от друг ъгъл, а именно като се проследи средно по колко книги *вакфира* едно лице (вж *Таблица 3*). Най-много са лицата, които предоставят само по една книга – общо 27 души или приблизително 41,53% от общия им брой. Значително място заемат и тези, които *вакфират* по два тома. Налага се изводът, че колкото повече нараства броят на дарените от едно лице книги, толкова повече намалява броят на *вакфиращите*. Тези, които предоставят до 10 тома (включително) книги, представляват приблизително 81,53% от общия брой дарители, но количеството на *вакфираните* от тях книги е едва 4,7% спрямо общия брой на книгите. Същевременно обаче тези, които произхождат от *вакъфската* библиотека на Йомер ага, представляват приблизително 65,7% от общия брой книги. Оказва се, че независимо от приноса на многото жители на Видин в обогатяването на фонда на библиотеката на Пазвантоглу до 1837 г. и известно време след тази дата, повече от половината от книгите са фамилни и свидетелстват за интереса и почитта към писаното слово, проявявани от видинския *аянин* и еничар Йомер ага Пазбан-заде.

Интересно е да се отбележи също така как е била оценявана книгата във Видин през XVIII век и първото десетилетие на XIX век. Оказа се, че

най-скъпи са преписите на Корана, след което се нареждат книгите от областта на мюсюлманското право.²⁴ Възможно е това да се дължи на факта, че сборниците-*фетви*, например, са доста обемисти, някои от тях са богато украсени, а освен това те влизат в ежедневна употреба. Като цяло обаче, повечето от жителите на града притежават книги, които са доста евтини.

* * *

През XVIII-XIX век Видин се откроява като средище на духовния живот в северозападната част на българските земи. За това допринася и една от най-големите библиотеки на Балканите, чието основаване, комплектуване на фонда и функциониране свързваме с името на известния местен владетел Осман Пазвантоглу и неговия баща.²⁵ Не случайно през 1860 година, австрийският изследовател и пътешественик Феликс Каниц отбелязва:

... Пазвант Оглу съчетавал в себе си рядка енергия с много голяма природна дарба. Малко поевропейченият облик на Видин, повишената отбранителна способност, откриването на нови улици, изграждането на монументални сгради, между които Пазвант Оглу – джамия с медресе и библиотека, както и споменатите хуманни начинания в града са всички негова заслуга...²⁶.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Осман Пазвантоглу (1758–1807) произхожда от заможен род, чийто корен идва от Босна. За заслуги по време на войната на турците срещу Австрия през 1789 г. баща му – Йомер ага Пасбан-заде получава поста *аянин*. Синът се установява в района на Видин начело на отряд *дербенджии* (пазачи на проходи). През 1794 г. той завзема града и го превръща в център на съпротива срещу султан Селим III (1789 – 1807) под предлог, че се обявява против неговите реформи. През 1798 г. Бонапарт дебаркира в Египет и османската власт е принудена да отзове своята войска от Балканите. Тогава именно Пазвантоглу е назован официално *паша* на Видин. През периода 1800 – 1803 г. немалко местни феодали се обявяват срещу него. Следващата година той търпи поражение от войските на русенския *аянин* Тръстениклиоглу. Година по-късно е окончателно разбит; затваря се във Видинската крепост, където умира. Повече за него вж **Теофилова**, М. Бунтът на Пазвант-оглу и неговото значение за българското освободително движение в XIX век. Принос към предисторията на българското освободително движение. София, 1932 (докторат, защитен в Университета в Берн); **Мутафчиева**, В. Кърджалийско време. София, 1977; **Тодоров**, В. Малко известно издание за Осман Пазвантоглу. // *Истор. преглед*, 3, 1990, 84–91; **Илиев**, Н. Османската империя, Видин и Осман Пазвантоглу. Видин, 2011; **Castelan**, G. Histoire des Balkans (XIV–XX s.). Paris, 1991, p. 214, 231; **Gradeva**, R. Osman Pazvantoglu. – In: Encyclopedia of the Ottoman Empire. New York, 2009, 447–448.

² **Стайнова, М.** За вакъфската дейност на Осман Пазвантоглу във Видин и Видинския край. // *Векове*, 6, 1982, 72–79.

³ **Михайлова, Ц.** Осман Пазвантоглу (1758–1807). Библиографски указател. Видин, 2008.

⁴ Думата „пасбан“, персийска по произход и идентична по значение с думата „пазвант“, означава „нощна стража“, „караул“, „часовой“. Съчетанието Пазвантоглу е турско, а „Пасбанзаде“ – персийско. И двете се превеждат като „Синът на пазвантина (или на пасбана)“.

⁵ **Кендерова, Ст.** Големите обществени (вакъфски) библиотеки по български земи в светлината на новоиздирени извори. – В: *Историята на книгата* – начин на живот. Сборник в чест на проф. д-р Ани Гергова. София, 2002, 115–151.

⁶ **Теофилова, М.**, Цит. съч., с. 32.

⁷ Първи опит за представяне на част от библиотеката на Пазвантоглу е направен в края на по-миналото столетие. Представени са общо 92 заглавия на ръкописи и старопечатни книги, предимно от областта на историята, лексикографията и правото. Вж **Малеев, М. Л.** Опис на недуховните книги от Видинската библиотека на Осман Пазван ага. // *СБНУНК*, 1890, Кн. III, 405–409. Видинската библиотека привлича вниманието и на А. Шишманов, студент на акад. И. Ю. Крачковски (1883–1953) в Санкт Петербургския университет. Той представя само 36 съчинения на арабски и едно на персийски език. Ръкописите са предимно на историческа, географска и богословско-юридическа тематика. Вж **Шишманов, А.** Собрание восточных рукописей в Софии. – В: *Записки* Восточного отделения Русского археологического общества. № 23. Ст. Петербург, 1913, 61–76. Вж и последващите разработки върху историята на библиотеката, **Стайнова, М.** Османските библиотеки в българските земи XV–XIX век. Студии. София, 1982; **Кендерова, Ст.** Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII – първа половина на XIX век). София, 2002; **Кендерова, Ст.** Библиотеката на Осман Пазвантоглу по времето на Софроний (според новооткрит неин опис). – В: *Софроний Врачански. Сб. Изследвания.* София, 2004, 304–311; **Кендерова, Ст., Иванова, З.** Избирките на османските библиотеки в България XVIII – XIX век. Каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги. София, май 1998. София, 1999; **Stajnova, M.** Ottoman libraries in Vidin. // *Etudes balkaniques*, 2, 1979, 54–69; **Kiel, M.** The date of construction of the Library of Osman Pazvantoglu in Vidin. // *Etudes balkaniques*, 2, 1980, 116–119; **Kenderova, St.** Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library, Sofia, Bulgaria. Hadith Sciences. Ed. By M. Isa Waley. London, 1995, p. 436 (Liste of libraries); **Kenderova, St.** La bibliothèque de la famille de Pazban-Zade à Vidin (30 ans après la mort d’Osman Pazvantoglu). – In: *Travaux de Symposium international «Le livre. La Roumanie. L’Europe».* IIIe édition – 20 – 24.09.2010. T. II. Bucarest, 2011, 133–141.

⁸ **Йорданов, В.** История на Народната библиотека в София. По случай 50-годишнината ѝ. 1879–1929. София, 1930. Не ни е известно в коя библиотека в Турция са депозираните книги от Видин.

⁹ Днес той се съхранява в Австрийската национална библиотека. Вж **Flügel, G.** Die Arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hof-Bibliothek zu Wien. B. I. Wien, 1865, S. 56–57, N 45.

¹⁰ За каталогизирането на книги във вакъфските библиотеки в Османската империя вж **Кендерова**, Ст. Книги, библиотеки, цит. съч., 150–174; **Kenderova**, St. Traditions et innovations dans le catalogage des livres des Bibliothèques de waqf en Bulgarie. – В: *Проучвания* в чест на проф. Вера Мутафчиева. София, 2001, 147–174; **Kenderova**, St. Le catalogage dans les bibliothèques de waqf ottomanes. Traditions et innovations. – In: Zenit e nadir II. I manoscritti dell'area del Mediterraneo: la catalogazione come base della ricerca. Atti del Seminarion internazionale Montepulciano, 6–8 Luglio 2007. Montepulciano, 2007, 47–62.

¹¹ Вж **Кендерова**, Ст. Дарителите на книги за библиотеката на фамилия Пазвантоглу. // *Библиотека*, 1, 2008, с. 17–30.

¹² **Кендерова**, Ст. Правната литература в библиотеката на Осман Пазвантоглу“. // *Библиотека*, 2013, кн. 5, 155–161 (юбилейна за доц. Ел. Янакиева).

¹³ **Кендерова**, Ст. Арабската граматика, представена в библиотеката на Осман Пазвантоглу (1837 г.)“. – В: *Научни приноси в памет на проф. Константин Попов*. Материали от научната конференция „100 години от рождението на проф. К. Попов“. София, 29 – 30.XI.2007. Велико Търново, 2007, 206–216.

¹⁴ Обзор на историческата литература в библиотеката на Пазвантоглу е направен от Ст. Кендерова в Сборник за историята на град Видин (под печат).

¹⁵ **Kenderova**, St. Une chronique de Zabid et du Yemen jusqu'en 1562: le manuscrit Or 2545 de Sofia (Bulgarie). // *Journal of Islamic Manuscripts*, 5 (2014) (под печат).

¹⁶ **Кендерова**, Ст. Българските селища в историческото съчинение на ал-Карамани „Известия за държавите и предания за древните“ според преписите, пазени в НБ „Кирил и Методий“. // *Изв. Нар. библ. „Св. Св. Кирил и Методий“*, 16 (22), 1981, 761–769.

¹⁷ НБКМ, отдел „Ориенталски сбирки“, *сиджил* S160а, л. 1а.

¹⁸ **Атанасов**, Хр. В Османската периферия: Общество и икономиса във Видин и околността през XVIII век. София, 2008.

¹⁹ **Pakalın**, M.Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. Istanbul, 1946, p. 211.

²⁰ Налице са два преписа от *вакъфски* документи от 1806 и 1807 г., запазени във видински *сиджил* S 53, които разкриват не само материалните му възможности, но и неговата вътрешна „мирна“ политика. Впечатлява също така големият брой свидетели, присъствали при учредяването на *вакъфа* „Саляхаддин баба“ – общо 85 души, всички военни, заемали различни постове в еничарския корпус във Видин. Този факт може да се обясни с обстоятелството, че се учредява *текке*. Освен това той говори и за влиянието на Пазвантоглу сред военослужещите в града. Вж **Стайнова**, М. За вакъфската дейност, цит. съч., с. 72–79; Според авторката Пазвантоглу основава *бекташийско текке* в село Шейх Чифтлик (днес с. Чифтлик, Кулско); **Миков**, Л. Два късни османски паметника в Северозападна България. – В: *Пространства* на другостта. София, 2005, с. 84–103. Върху социалната роля на *бекташите* вж **Mélikoff**, I. Un ordre de derviches colonisateurs: Les Bektaşis. Leur rôle social et leurs rapports avec les premiers sultrans ottomans. – In: **Mélikoff**, I. Sous les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie. Istanbul, 1992, X, 116–125.

²¹ **Кендерова**, Ст., Книги, библиотеки, цит. съч., с. 197 и 210.

²² **Djinguiz, M.** Les titres en Turquie. // *Révue du Monde musulman*, Vol. III, 1907, 244–258.

²³ За Рукийе хатун и мястото ѝ сред други жени-мюсюлманки, дарителки на книги в българските земи вж **Kenderova, St.** The Book and the Muslim Woman in the Bulgarian Lands in the Ottoman Period. – In: *The Library and the Woman: International Scientific Conference*, Sofia, 24–26th Sept. 2003. Sofia, 2004, 135–147. Книгите от Видинската вакъфска библиотека са много старателно подвързани, което говори за особена почит към писаното слово и за определен стремеж те да бъдат запазени в добро състояние. Обвити са в ленен или копринен плат, при подвързването са поставени и отделни листа за форзаци, боядисани в зелено, розово, оранжево и напръскани с друга боя. По този начин са подвързани и книгите от библиотеката на Рукийе хатун, което потвърждава мисълта, че в даден момент са причислени към общата Видинска вакъфска библиотека.

²⁴ **Кендерова, Ст.** За цената на арабописмената книга във Видин през XVIII век. – В: *Пътят към книгите и информацията. Юбилеен сб., посветен на 65-годишнината на Татяна Янакиева*. С., 2009, 70–93.

²⁵ Предстои издание на Каталога на библиотеката на Пазвантоглу. Желанието ни е към всяко описание да бъде посочена и конкретната книга. Това ще позволи да изкажем по-категорично мнение за историята на Видинската библиотека и нейното място в културния живот на мюсюлманското население на града. Освен това ще стане ясно и кои от книгите са предадени на турската страна през 1888 г.

²⁶ **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. Историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. 2. прераб. изд. Т. I., София, 1995, с. 46.

Страница от съчинение
в областта на граматиката,
съдържаща печата на Йо-
мер ага Пазбан-заде.

НБКМ, ОР 1863

Привреда Тимочке крајине у првим годинама после ослобођења 1833. до 1870. године – са тенденцијом развоја и осавремењавања

Надежда Педовић

Ослобођење од Турака, извојевано устаничким борбама 1804–1815, затекло је Србију после стицања аутономије 1830. године опустошену и привредно јако заосталу. На својој територији са припојеним нахијама, Србија је имала малобројно становништво, назадну земљорадњу и сточарство у оквирима натуралне привреде, локалну унутрашњу и ограничену спољну трговину, неразвијене градове са остацима оријенталних заната, лоше путеве и примитивна саобраћајна средства као и неискоришћена природна богатства. Са таквим наслеђем, привреда у Србији споро је напредовала под условима дуготрајних нестабилних унутрашњих политичких прилика, недостатка одређене економске политике, размирица великих сила око сфере утицаја.¹

Становништво, као извор радне снаге и потрошачке моћи, имало је важан удео у процесу сазревања услова привредног развоја. Србија је релативно брзо насељавана после ослобођења од Турака. Повољни услови за привређивање привлачили су досељенике из суседних крајева. Насељавање је потпомагано давањем земље досељеницима, крчењем шума, привременим пореским олакшицама и другим мерама.²

Сеоско становништво представљало је главни извор радне снаге Србије. Зеленашење, познато као метод првобитне акумулације капитала, било је врло распрострањено на селу због оскудних новчаних средстава при обнови сеоског газдинства. Захватање и заграђивање земље под тадашњим условима врло слабе насељености и велике расположивости слободне и пуне земље, може се сматрати као оправдана тежња сељаштва да на ослобођеној територији, осигура себи посед и постане његов пуноважни власник. Али хватање земље вршено је у многим случајевима самовољно и насилно. Највеће и најбоље комплексе земљишта захватили су они који су били на власти, док су сељаци узимали оно што је преостајало. У многим случајевима слабији су морали да се уклоне пред јачима, морали су да напуштају и већ захваћену земљу, услед чега је долазило до сукоба и спорова.

Закон о повраћају земљишта од 1839. године утврдио је право власништва над државном земљом, али тиме није потпуно спречио даље на-

сиље.³ У привредно заосталој Србији после ослобођења од Турака, подизање привреде није се могло замислити без државне интервенције. Још 1841. године, Државни савет поставио је начело да се државне повластице са искључивим правом производње могу давати само људима, који својим знањем доприносе бољем развоју човечјег живота.⁴

Ослобођење Тимочке крајине од Турака у мају 1833. године за народ овог краја за је представљало национално ослобођење и прелазни моменат између периода феудалног друштвеног уређења и капитализма. И Тимочка крајина је, као и цела земља била јако осиромашена, великим делом опустошена и заостала. Све што је речено за Србију важило је и за Црну Реку, само што је овде то било изразитије. Црна Река није имала ни један град. Зајечар је 1834. године имао само 1439. становника. Занати су били примитивни а занатлија и трговаца врло мало. Народ је разним давањима био до краја исцрпљен. Највеће и најбоље комплексе земљишта захватили су они који су били на власти, а сам кнез Милош је постао власник неколико воденица, ливада, башти, винограда са овог подручја. Локалне старешине су такође положај искористили за богаћење.⁵

Можемо закључити да је због специфичности свога положаја Тимочка крајина у привредном погледу имала другачији развој него остале области Србије, које су после првог и другог српског устанка кренуле путем интензивнијег привредног развоја, обраћајући подједнаку пажњу и пољопривреди која је давала највећи број производа за извоз, али и убрзанијем развоју занатства као посебне привредне гране, пре свега у градовима, где се јављају многи нови занати. На овакав привредни развој тимочког краја велики утицај имао је географски положај, самим тим што је због неразвијене путне мреже преко планинских гребена, он био одвојен од осталих делова Србије. Најживље комуникације обављане су долином Тимока, што је усмеравало трговачке везе ка Видину, Кладову и низводно Дунавом ка Влашкој, Молдавији, Русији и Црном мору а узводно ка Београду, Угарској и Аустрији. Са деловима југа Србије, везе Тимочке крајине одржаване су преко Ниша. Саобраћајна средства затечена после ослобођења скоро да нису постојала, промет је обављан само коњима, врло ретко колима, посебно у зимско доба, када су ови крајеви били скоро неприступачни, заробљени снежним сметовима и залеђеним рекама.⁶

* * *

У Тимочкој крајини се традиционално у пољопривреди гајила пшеница, јечам, крупник, раж, кукуруз и винова лоза. О томе сведоче подаци о извозу у XVIII веку, а такође и подаци о дажбинама које су становни-

ци давали све до 1833-34. године у натури и новчано.⁷ После прикључења ових крајева Србије, порасла је потражња земље за обраду, до које се долазило на више начина: куповином, крчевином или захватањем општинске земље. При ширењу земљишних поседа, на удару су биле најпре заједничке необрађене површине, које су се до тада користиле као пасишта. Посезање за овим заједничким испашама, које су појединци хтели да претворе у обрадиво земљиште за индивидуалну обраду, изазвало је много сукоба. Сељаци се нису устручавали да искрче општинску шуму и да је обрађују.

Било је много захтева за насељавање слободних површина, које су власти додељивале редовним путем, на основу законом прописаног критеријума. На потражњу обрадивих парцела доста је утицало и досељавање новог становништва из других крајева Србије, тако и из суседних области ван граница Србије. Према подацима, избеглице из Турске, бежећи од турског зулума, нашли су уточиште у црноречком и гургусовачком начелству. Пошто је било много избеглих, Попечитељство унутрашњих дела је издало наредбу да се они населе и другим начелствима.⁸ Половином XIX века, на то су имали утицаја и догађаји око револуционарне 1848 – 1849. године, када су многи становници из суседног Баната затражили азил у Србији. У Кладово је стигло неколико група Банаћана, тако да су ту били прихваћени и додељена им је земља.⁹

Међу мерама за побољшање пољопривреде у Србији, било је оснивање пољопривредне школе у Топчидеру, у којој су из свих срезова у земљи, па и Тимочке крајине, упућивани млади људи. Међутим, ова мера није дала очекиване резултате, јер су ови млади људи по повратку са школовања остајали на својим имањима. Из извештаја који су пристизали из Тимочке крајине, види се да је пољопривреда доминирала као привредна грана. Гајили су се: пшеница, јечам, овас, а забележени су и приноси: 1 ока посејане пшенице давала је око 3 оке приноса у срезу кључком, док је максимални принос од 7 ока забележен у срезу брзопаланачком. Док је 1 ока посејаног кукуруза давала принос од 60 ока у поречко-речком срезу, у крајинском срезу 200 – 250 ока. Принос у трави био је такође разнолик, мада је овде првенствени утицај имала влажност климе, па се принос од једне косе ливаде кретао од ½ кола сена до 2 кола сена, као највећи. Лан се ретко сејао, конопља чешће и сав је принос био намењен домаћој радиности. Почело је сејање памука, што је такође утицало да се друге културе запоставе.

У извештајима стоји да се земља 40-тих година XIX века обрађивала дрвеним ралицама и плуговима, које су сељаци сами правили. Према попису из 1867. године стоји следеће: у Неготинској крајини и Кључу пописано је 3.281 дрвени плуг, 19 ралица, 278 коњских и 8357 воловских кола.¹⁰

После 1833. године, у већем делу Тимочке крајине, посебно у Неготинској крајини, се још више гајила винова лоза, највише сорте скадарска и прокупац. Извоз вина је био значајан у међународној трговини. Неготинска вина су била позната не само у суседним земљама Влашкој и Румелији, већ и Француској и Швајцарској. Извоз вина је настављен Дунавом, тако што су товарени бродови, названи "винарице" и упућивани до места одређишта. Сувоземним путевима се такође допремало вино и мада врло отежано због стања путева у Тимочкој крајини. Справљање вина се вршило у тзв. пивницама, посебном насељу са подрумима и спремиштима за вино.¹¹

Шљива се највише гајила око Зајечара, ораха је било доста око Трговишког Тимока, јабука и крушака око Сврљига, трешања око Вратарнице, бресака је било свуда у Тимочкој крајини. Од поврћа се гајило: пасуљ, лук, паприка, репа, боб и кромпир. Гајио се и бостан у већим количинама. Према попису из 1867. године, запажа се разноврсна структура површина под разним културама. На првом месту је кукуруз, на другом пшеница и на трћем винова лоза. На много мањим површинама гајени су поврће, конопље, јечам, раж. Такође су биле велике површине под ливадама. Према подацима из 1847. године, површине под кукурузом у црноречком, крајинском и књажевачком округу су заузимале 18% свих кукурузишта у Србији.¹²

Када је сточарство у питању, оно је у Тимочкој крајини било доста развијено а начин гајења је био повезан са природним условима: жирородне шуме, пасишта траве, шумски терени и врлети обрасли шибљем. Сој стоке био је обичан, није био квалитетан, осим у Кривом Виру где су биле познате "кривовирске овце". Гајени су приплодни бикови штајерске расе и свиње шумадијске расе.

У Тимочкој крајини је било развијено коњарство, иако је бољих врста било мало, ипак ће то претстављати основу за развој ергеле у наредним деценијама. У поречко-речком срезу било је доста коза. Богат сточни фонд у Тимочкој крајини пружао је могућност и за извоз стоке у живом или закланом али и прерађеном стању. По томе је Неготин био на гласу. Годишње би се у неготинским кланицама поклато око 100 000 коза и друге стоке. У Тимочкој крајини се сточни фонд у наредним деценијама повећао за два до три пута.

Интересантно је навести податак да је у Тимочкој крајини било много паса, због чега је 1834. године донета уредба којом се уводи такса од 1 талира годишње по псу. Као главни разлог доношења ове уредбе наводи се безбедност становништва и рационално трошење хране. У овом случају били су изузети пси-чувари стоке, а вишкови паса препоручено је да се побију.

* * *

Пољопривреда се сматрала традиционалним занимањем а занатство, индустрија и трговина спадају у оне привредне гране које су после 1833. године испољиле већу разноврсност, побољшање и промене, у односу на раније и затечено стање. После ослобођења осећа се већи прилив занатлија са свих страна Србије и из суседних области ван границе. Новодошле занатлије настањују се у Неготину, Зајечару и Књажевцу али и у неким мањим местима. Већ у првим деценијама се оснивају занатлијски еснафи. У Неготину се оснивају ћурчијски, бојацијски, терзијски, мумџијски, механџијски, хлебарски и опанчарски еснаф 1846, а после доношења Еснафске уредбе из 1847. године још 6 мешовитих еснафа. У Гургусовцу (Књажевцу) је било неколико занатлија који су се удружили и основали мешовите еснафе: терзијско-абацијски, ћурчијско-бојацијски, папуџијско-мумџијски, туфеџијско-ковачко-казанџијски, грнчарско-мутавџијски, качарско-дунђерски и механџијски. У Књажевцу су радили и ткачи лепих ћилимова.¹³

У Зајечару су основана 6 мешовитих еснафа. У Кладову, Доњем Милановцу 1844. године је основан механџијско-пекарски еснаф, у Брзој Паланци 1836. године је било 11 занатлија. У Бољевцу, Сврљигу и Новом Хану (Минићево) је било мање занатлија.¹⁴

Међу занатлијама у Тимочкој крајини било је доста новодосељених становника из других крајева где су занати имали већу традицију. Оснивање и постојање еснафа у местима у Тимочкој крајини био је поуздан знак привредне активности и производње који су задовољавали потребе нараслог тржишта и извоза. Домаће занатлије и трговци су се бојали стране конкуренције, нарочито турских трговаца, који су долазили са својом робом на годишње вашаре. Међу њима је долазило до сукоба, тако да је и Министар унутрашњих дела до кога су стигле притужбе морао да интервенише. Он је издао наредбу да се слобода трговине не може да ускрати, јер би Порта могла да реагује.¹⁵

Средином 19. века има све више занатлија у мањим местима који отварају такозване "сеоске дућане" и чији су трошкови били нижи него у граду, и они су могли независно од еснафских прописа да конкуришу повољнијим ценама и услугом и сеоском и градском становништву у Неготину, Зајечару, Књажевцу, Сврљигу, па чак и преко границе. Нарочито је то било изражено међу трговцима стоком, који нису припадали еснафима.

Међу специфичним занимањима било је рибарство које је било развијено у насељима поред Дунава, али и у сливу Тимока. После ослобођења била су 3 дунавска риболовна закупа. Добар улов на појединим деоницама Дуна-

ва и Ђердапа, омогућавао је и извоз рибе, нарочито преко Кладова. Баре у крајинском округу биле су такође предмет закупа због пијавица, чија је примена у медицини и слично, била у то време врло значајна. Прикупљање шумских плодова – жира, шишарке, руја било је такође један од начина привређивања.

Трговина је у Тимочкој крајини била интензивна и у XVIII веку, када се пре свега извозило вино, стока и сточни производи, пшеница, риба итд. Из Неготинске крајине је извожено у Француску вино и кљук, из којег се даљом прерадом добијало врло квалитетно вино. После 1830. године развија се виноградарство и у јужним крајевима Тимочке крајине, које је давало добре приносе. Из Тимочке крајине у Аустрију су се извозили: говеда, козе, овце, коњи, свиње, пшеница, кукуруз, јечам, вино, риба, пијавице. У Влашку је извожено: свиње, риба, барут, восак, кожа, ћерамида, ајвар. У Бугарску се извозило: вино, ракија, катран и стока у мањем броју.¹⁶

Према подацима из царинарница, које су бележиле увоз у Србију стање је било следеће: из Аустрије се увозила хартија, свилена тканина, златни накит, колонијална роба, лађарски алат, предени памук, сатови, стипса, фесови, чоја, челик, разни производи од гвожђа. Из Влашке је увожено: брашно, жито, качкаваљ, каишеви, дизгине за коње, разне прерађене коже, земљани лонци, со, руски чај, ситничарска роба. Из Бугарске је стизало: аба, антерије, гајтани, сребрни накит, дуван, зејтин, кадифа, кафа, коже говеђе, козје и овче, дивљач, сабље, јатагани, смокве, разне памучне мараме.¹⁷

Поред извозно-увозне трговине било је доста и транзитне преко Тимочке крајине. Тако је преко ове области из Аустрије преношена роба у Бугарску. Из Бугарске и Македоније је обављан транзит за Влашку и Аустрију. Интензивна трговина је условила да се још почетком XIX века успоставе пограничне царинарнице, тако да су после 1833. године, радиле три царинарнице и 5-6 поштанских експедиција. Временом се структура извоза и увоза мењала. Све је зависило од потражње. У неким периодима је извоз и увоз стоке и пића био интензивнији а некада мањи.

Трговина пићем је била доста проширена, нарочито у механама којих је у Тимочкој крајини било више него у осталим крајевима Србије. Тако је 1836. године пописано 237 механа, 1837, пописано је 212 и 1838. године било је 209 механа. Трговина пићем се одвијала и на вашарима којих је било више у току године у Неготину, Зајечару, Кладову, Јабуковцу, Књажевцу, Хану, Алексиначкој Бањи.¹⁸

Када је у питању индустријски развој после 1830. године у Тимочкој крајини су се тек у развоју били рударство и бродоградња. Једно од већих бродоградилишта било је изграђено у поречу, где је подигнуто насеље после потапања старог Пореча. Ново насеље је добило име Доњи Милановац.

Поред овог бродоградилшта било је познато и бродоградилште у Брзој Паланци, где је 1834. Године отпочела изградња великог брода. У бродоградилште су доведени мајстори са разних страна, чак из Цариграда и Далмације. У Кладову је радила и једна мања „терсана“, како су се тада звала бродоградилшта за поправку скела, мањих бродова и пловила. Дрво за градњу бродова је допремано из шума у поречко-речком срезу а по потреби и из других крајева у Србији.

У Тимочкој крајини је било развијено испирање злата. Поред Млаве и Пека, где се традиционално вршило испирање злата из златоносно шљунка и песка из речних наноса, оно је вршено и на Тимоку који је привлачио испираче злата. Саксонски барон Хердар је ујесен 1835. године прошао кроз Тимочку крајину, откривајући рудне наслаге, а после њега је било још истраживача који су крстарили Тимочком крајином у потрази за рудним богатством. Године 1848. отпочео је са радом велики рудник бојених метала из кога су истовремено вађене руде гвожђа и бакра. Касније почињу да се експлоатишу и лежишта руда у Рудној Глави. После 1880. године рударство као привредна грана има већи значај за Тимочку крајину, тада долази до отварања угљених рудника.

После неколико деценија живота и развоја у границама Србије, процес модернизације у Тимочкој крајини дао је видне резултате. Ови крајеви су повезани путевима са осталим деловима Србије. Предуслови које је Тимочка крајина имала, плодност њених њива и винограда, богатство риболовних терена, предности дунавског саобраћаја као међународног пута, учинили су да се што боље искористе на путу осавремењавања, модернизације и европеизације овог краја.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Вучо, Никола. Развој индустрије у Србији у XIX веку, Београд 1981, с. 14.

² ИАЗ-А1-НОЦ-II.

³ Вучо, Никола. Развој индустрије у Србији у XIX веку, Београд 1981, с. 21.

⁴ АС МФ, 1841, бр. 612.

⁵ Тимочка крајина у XIX веку, Зборник радова, Књажевац 1988, с. 27.

⁶ Тимочка крајина, I, Београд 1928.

⁷ Архив Србије, Кнежева канцеларија, XXXVI.

⁸ ИАЗ-А1-НОК-166.

⁹ Станојевић, Тихомир. Неготин и Крајина од првих трагова до 1958, Неготин 1972.

¹⁰ Вучо, Никола. Развој индустрије у Србији у XIX веку, Београд 1981, с. 147.

¹¹ Станојевић, Тихомир. Неготин и Крајина од првих трагова до 1958, Неготин 1972.

¹² Архив Србије, Кнежева канцеларија, XXXVI.

¹³ **Мишковић**, Јован. Књажевачки округ, гласник србског ученог друштва, књ. XLIX, Београд 1881.

¹⁴ **Петовић**, Мита. Финансије и установе обновљене Србије, I, Београд 1897.

¹⁵ Исто.

¹⁶ **Милић-Миликовић**, Д. Трговина Србије (1815 – 1839), Београд 1959.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

Капетан Миша Анастасијевић – живот и дело

Бранко Надовеза

Капетан Миша Анастасијевић је био изузетно значајна личност Србије XIX века, у политици и привреди земље. М. Анастасијевић је цинцарског порекла.

У енциклопедији Станоја Станојевића из 1929.године, о М. Анастасијевић пише: „Анастасијевић Миша (24.02.1803. Пореч – 27.01.1885., Букурешт). Младост је провео у свом родном крају у Поречу, где је почео прву трговину. Отраковао једно време с Кнезом Милошем и добио огромно имање 1883. Кнез Милош га је поставио за „дунавског капетана“. Отуд му име „капетан Миша“. Имао је 74 своје лађе, којима је углавном превозио со. Подигао је велику и још увек лепу зграду, у којој се данас налази Универзитет, 1863. поклонио је свом оточеству.“¹ У лексикону „Свезнање“ пише о М. Анастасијевићу „Миша(1803-1885) трг., ортак кн. Милоша и нар. добротвор, од 1833. дунавски капетан, играо важну улогу 1858 узбацивању кн.Александра; поклонио отачаству своју вел. зграду, онда највећу и најлепшу у Београду, данашњим унив.“² Доноси се слика М. Анастасијевића.

Током друге половине XIX века у српској штампи је било више натписа о М. Анастасијевићу, а доласком на власт Карађорђевића 1902. о М.Анастасијевићу се мање писало, јер је био присталица династије Обреновића.

У часопису „Српче“ 1885. је писало поводом смрти Анастасијевића укратко о његовој биографији. Истиче се да је рођен у Поречу, који је 1832. пререштен на десну обалу Дунава и назван Милановац. Пише да је био вредан и штедљив. „Он је умео да употреби тај новац и да њиме стече још више. Миша је отпочео трговину са сољу. За кратко време мишине лађе су биле прекриле Дунав и Саву, од Шапца и Сиска, па до Влашке и Црног мора“³. Од његових послова живело је много „људи и породица. Помагао је и богатима и сиромашнима, а такође је позајмљивао и поклањао новац. У друштву је играо „велику улогу“, а „дружио се с правима и највиђенијима у земљи“. Зграда Капетан Мишино Здање вреди 110.000 дуката, пише у часопису Српче.

Илустровани календар из 1867. доноси кратак текст о животу Мише Анастасијевића истичући да спада у „несамртне синове“ Србије. Истиче

се такође да је изузетна ствар од сиромаша постати богат човек. Наводи се више детаља из живота М. Анастасијевића, посебно када су га у Поречу звали мали Миша. Најважнији моменат његовог живота је био када га је Кнез Милош позвао у Крагујевац и упутио га послом у Видин и тада је постала његова блистава пословна каријера. У чланку између осталог пише „када се житељи Пореча преселе у Милановац, онда и он тамо пређе где је живео, са својом породицом, све до године 1842., а тада се пресели у Београд. У почетку 1844. купио је у влашкој први спалук а сада их има 6 великих и неколико малих“⁴. Напомиње се да је знао влашки и турски језик и да је 1858. био председник Светоандрејске Скупштине. Пише да му је зидање било „најпријатнији рад“ а трговина „предмет његових мисли па и саме забаве“. Са његовим богатством „ширило се и његово доброторство“ на свељуде, а врхунац је „дивна палата у Београду би дар који Миша Анастасијевић поднесе своме Отечеству 1863. године“⁵. Уз напомену да је Миша вечно задужио српски род.

Велики Илустровнаи календар за 1886. годину објавио је чланак извесног С.В. Поповића „Народни добротвор“ где на почетку пише М. Анастасијевићу, календар је назван „Орао“⁶.

Гласник српског ученог друштва 1890. је објавио опширан чланак Матије Бана о животу Анастасијевића.

Бан истиче да је Миша својим „природним даром“ и радом створио из ничега богатство, а да је половину тог богатства дао у добротворне сврхе. На 32 странице текстат описује многе детаље његовог бурног живота, од рођења и детињства до старости и смрти. Матија Бан пише „помањим добротворствима његовим нема ни броја. Било је вријеме кад је он сваке године удавао по осам и десет убогих девојака опремивши их потребним и давши им по коју стотину дуката у прђију. Многе је трговце спасао од пропасти; некима је дугове праштао, а с некима се поравнавао на своју велику штету. На версеију пропало му је преко 80.000 дуката. Али је на просвету највише поклатио“⁷.

Н. Бан пише да је Миша избегавао да се бави политиком, да се нерадо уплитао у политику, али да је „бавећи се трговином и економијом, једном је загазио у политику:“ У политику је ушао највише, тврди М. Бан, због судвине свог зета Раје Дајмановића, који је затворен од стране власти Александра Карађорђевића и који је умро у затвору. Да би му се осветио Миша га је уз помоћ Светоандрејске Скупштине уклонио са власти; „Од онда се није никада више у политику умијешао, и готово је сасвим Србију оставио, само што би кад кад на кратко вријеме дошао да види своје“⁸.

М. Анастасијевић је у стицању богатства увек ишао унапред а никад

уназад, тако „направи у Рушчуку 74 велике лађе“, о новцу који је поседовао готово да се и није знало колико га има. О његовој породици је писао: „Он је имао једно мушко дијете, које му је умрло у седмој години, а пет кћери: Јелену удату за Васу Гарашанина, Карађорђевог ађутанта, Персиду удату за Јована Мариновића, бившега министра и посланика српског у Паризу, Анку удату за Рају Дамјановића, Карађорђевог министра, Савку удату за Ђоку Карађорђевића, Карађорђева унука и Рашку удату за Арсенија Чарнојевића, патријархова потомка“⁹. Значи да је био увек у додиру са елитом српског народа, пре свега политичком. Био је и добар дипломата, па је чинио знатних поклонаугледним Турцима, као на пример Видинском Паши. Био је толико богат и са разгранатим пословима да је „на 74 његове лађе служило око 500 људи“ а „продавао је слободно со у Бугарској, Србији, Босни и Мађарској“¹⁰.

Било је људи који су се родили сиромашни па су се обогатили. „Али родити се сиромаш па се обогатити, јако обогатити и усред велика богатства не поњети се ни скаменити срце, него га отворити невољама својих-ближњих и унапређењу свог народа, то је врлина коју у свако доба, а особито у наше, кад себичност претеже, можемо назвати ванредном“¹¹.

То је М. Анастасијевића учинило једним од најзначајнијих Срба XIX века, не по популарности, него по утицају и последицама по своје друштво и државу. Свој рад М. Бан завршава речима „Што су били Срби Доситеј и Вук у просвјети, Карађорђе на бојном пољу и Милош Обреновић на пољу политичном, то јоје Миша Анастасијевић био на пољу привредном“¹².

Рад Матије Бана о Миши Анастасијевићу свакако представља један од најисцрпнијих, најтемељитијих и најбољих у XIX веку, пошто је исам Матија Бан добро лично знао Анастасијевића.

Београдске општинске новионе су 939. објавиле чланак Д. Ранковића о Миши Анастасијевићу.

Тако је после више деценија поново враћено интересовање за М. Анастасијевића. Само због зграде Универзитета, потребно је ценити М. Анастасијевића, истиче Д. Ранковић. Та зграда је коштала 110.000 дуката „у данашњој вредности 12 милиона динара“. Писац набраја све добротворне акције М. Анастасијевића.

„Огромно богатство које је Миша стекао изазива дивљење. Нјегова имовина око 1865. г. износила је преко 18 милиона дуката, што по данашњој вредности новца износи преко 2 милијарде динара. И све је то стекао поштеним радом. У том погледу био је генијалан. Нико ни пре ни после њега није имао ни приближно толику имовину“¹³.

Чак ни Милош Обреновић није био богат као М. Анастасијевић истиче

аутор. Аутор такође истиче да су му унуци лоше прошли јер нису следили пут М. Анастасијевића, да су од богатства прешли у неи-маштину.

Од имања истиче палату у Букурешту, у којој је умро Миша. Затим у осам тачака набраја имање у Београду: од две куће на краљевском тргу, кафане Лиман, до башта по граду и ливаде на Булбудеру и имања на Топчидеру.

Иако је био изабран за председника Светоандрејске Скупштине није био изразити Обреновићевац. „Он је желео и радио да Александар буде смењен, али није волео ни да Милош дође, који му је из дана заједничког трговања остао у ружној успомени“¹⁴.

Исти аутор је следеће, 1940. године објавио чланак о М. Анастасијевићу као политичару. Истицао је да је Миша свој углед и богатствокористио у политици. Чак су му приписивали и да жели да узме власт у Србији. „Пријатељство између та три човека, Мише, Илије Гарашанина и Вучића – било је врло добро познато и приписиване су им задње намере“¹⁵. Вучића је знао још из доба трговине сољу. Када је Тома Вучић 1843. напустио Србију, М. Анастасијевић еј вршио напор да се он врати, с тим у вези, аутор прилаже једно Мишино писмо, из државног архива, написано марта 1844. у Свиштову. Мишина акција је „уродила плодом“ и Вучић се августа 1844. заједно са Аврамом Петронијевићем, вратио у Србију.

М. Анастасијевић је учествовао и у привредној модернизацији и набавци оружја за Србију. „У току 1836. и 1837. живо се радило на набавци и печењу шалитре у земљи“ а „колико је Миша свега шалитре набавио није познато“. Аутор истиче да је „Мајор Миша и на други, трговачки начин, вршио дипломатску акцију“¹⁶, наводећи читав низ података о материјалном и финансијском доприносу Мише Анастасијевића развоју српске државе.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Народна енциклопедија, књига прва, Београд, 1929., с. 55.

² Свезнање, Београд, 1937., с. 74

³ Миша Анастасијевић, // *Српче*, год. V, бр. 2., Београд, 1885/6, с. 23

⁴ Илустровани календар, Београд, 1867., с. 43.

⁵ Исто

⁶ Видети – Орао, велики илустровани календар за 1886. годину, Београд, 1886., с. 5–12

⁷ Бан, Матија. Живот мајора Мише Анастасијевића, Гласник српског ученог друштва, књига 71., Београд, 1890., с. 288.

⁸ Исто, с. 289.

⁹ Исто с. 286.

¹⁰ Исто, с. 284.

¹¹ Исто, с. 260.

¹² Исто, с. 290.

¹³ **Ранковић**, Драг. Ј. Капетан Миша Анастасијевић 1803-1885., Београдске општинске новине, бр. 12., 1939., с. 793.

¹⁴ Исто, с. 795.

¹⁵ **Ранковић**, Драг. Ј. Миша Анастасијевић као политичар, Београдске општинске новине, бр. 3, 1940. с. 229.

¹⁶ Исто, с. 230.

Документни системи на българските обществени институции във Видин през втората половина на XIX век

Мария Новакова

Реформите в Османската империя след Кримската война разширяват значително правомощията на органите на местно самоуправление, а създаването на Екзархията през 1870 г. полага основите на национална йерархия с местни представителства – епархийски и казалийски съвети, които изграждат обща административна система. Либерализирането на османското законодателство и обществените тежнения във Видин през третата четвърт на XIX в. дават живот на местни публични институции – Видинска българска община (създадена през 1861 г.¹) и училищно настоятелство. През 1868 г. общината се обявява за главна по отношение на останалите общини в епархията, а от 1874–1875 г. нейните функции се преливат в новоизбрания епархийски съвет. Не закъсняват и възрожденските организации – през 1870 г. е учредено читалище „Цвят“, а от 1872 г. се създава ученическо дружество „Надежда“. В града работят певческо и женско дружество. Настоящото изложение представлява опит за представяне на комплексите от взаимосвързани документи, осигуряващи управленските и организационни функции на изброените организации, съгласуваността помежду им, за открояване на основните им характеристики и проследяване на превъплъщението им в първите следосвобожденски десетилетия. На темата за документирането в българските обществени структури през Възраждането се спират М. Кузманова и А. Нейкова², а Хр. Христов представя подробно устройствените документи на българските общини след Кримската война³. В досегашните немногобройни изследвания върху историята на видинските възрожденски институции този въпрос е останал встрани от вниманието на авторите или е отделено място на единични документи⁴. Известна светлина внася Митко Лачев в своята статия „Съдбата на видинските възрожденски архиви“⁵, но той разглежда документалното им наследство в контекста на използваните и цитирани извори, сегашното им местоположение и достъпност за изследователя.

При изследване на темата са привлечени публикувани и непубликувани извори от фондовете на НБКМ-БИА и Държавен архив – Видин, печатни издания и периодика. В значителна пълнота е съхранен архивът на видинското училищно настоятелство, важни документални свидетелства

на българската община и читалището са достигнали до нас и дават възможност да се проследи документалната им структура. Освен оригиналните документи съм си позволила да включа и преписи, направени за Димитър Цухлев при написването на „История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна)“.

Намирайки се на ранен етап от своето развитие и извън структурата на официалната власт, видинските български институции и организации работят със сравнително немногобройна делова книжнина. Групирането на известните ни документални свидетелства според функциите, които изпълняват, дава следните видове – устройствени документи, финансово-стопански документи, кореспонденция, удостоверения, свидетелства, документи с частноправен характер.

Към устройствените документи принадлежат: Уставът на общината⁶ (1873 г.), Узаконение за сватбите, които ще стават занаят във Видин⁷ (1871 г.), Устав и Правилник на читалище „Цвят“⁸ (1870 г.), уставите на чохаджийския еснаф (1870 г.) и на неделните училища⁹ (1871 г.). В тази група документи се включват Наредби и решения на Видинската община за събранията и заседанията на учителите¹⁰, както и наставленията, дадени от общината на епархийския представител Никола Първанов при изпращането му на Църковно-народния събор в Цариград¹¹.

Общинският устав съдържа всички основни компоненти на една управленска структура, изградена на изборен принцип – цел, начин на избиране, състав, длъжности, управление, частни длъжности, приходи и разходи. Деловата книжнина заема полагаемото й се място в глава пета „Управление на общината“, където са отбелязани книгите, които да се водят – „... освен нужните книги каса и пр[очия] ... една кондика, в която да се забележават сегашните и бъдещите лица на общината... един протокол, в когото се записват решаваните дела на всяко заседание ... една паметна книга, в която да се забележават имената на родолюбците, които подаряват нещо на училищата или на други някои заведения“. Документът е съобразен с предоставените от османското законодателство статут и административни правомощия на общинската власт.

Уставът¹² на читалище „Цвят“ има учредителен характер, конструиран е около целта, състава, поддържането, и управлението на културно-просветното дружество. Видинските читалищни деятели използват за модел уредбата на българското читалище в имперската столица, както самите те признават в писмо до Цариград: „... ний, с малко едно извинение, приспособихме вашия устав и за нашето читалище, защото ... вашето читалище е

отворено най-напред и най-добре уредено ...“¹³. Правилникът се занимава със задълженията и поведението, което трябва да следват членовете и посетителите, часовете и реда за посещения. Предвидени са и наказания за нарушителите. И в двата текста е отделено място на канцеларията, като се изброяват документите, които се водят и издават от настоятелството – протоколи, инвентарен списък на книгите в библиотеката, годишна равностметка за приходите и разноските, разписки, билети за внесена месечна такса, списък на членовете, книга на присъствието, покани. Цитираното по-горе писмо свидетелства и за стремежа да се поддържат в ред всички книжа на читалището – поръчва се отпечатването на устава и билети за членовете, закупуването на нужните тефтери и изработката на печат с надпис „Българско читалище във Видин“.

Узаконението за сватбите по своята същност представлява публичен правилник, с който общината цели да ограничи разходите на видинските граждани и ги предпази от разорение. Той съдържа една уводна част и пет други, които определят конкретните правила за подготовката на празника, броя на гостите и на музикантите, продължителността и времето за угощението. В увода общинарите осъждат традицията за шумни и пищни празненства и заключават: „Видинската община, която винаги гледа да поправи такива недостатъци, като узе пред очи това нещо и го намери незгодно със сегашните обстоятелства, благоразсъди да начертае за понастоящем един кратък повод (правилник), според когото да стават сватбите занапред ...“. Текстът е построен в логическа последователност – причини – решение – норми – санкции; с ясни и конкретни формулировки на разрешеното и забраненото, както и на наказанията, които ще се налагат на нарушителите. Документът завършва с думите „Настоящият закон, като се прегледа и одобри от градската община, и от еснафите, одобряват го за изпълнение.“ Следват подписите на майсторите от съответния еснаф, който приема узаконението. Идеите за пестеливост и съдържаност при брачната церемония следват политиката на Българската екзархия, като отделни части от текста буквално повтарят нейните наредби, например за продължителността на празника, която да се ограничава до два дни, за предпочитане – събота и неделя¹⁴. Но обосновките и структурирането на текста са изцяло заслуга на неговите създатели и говорят недвусмислено за добра правно-административна подготовка.

Наставленията на Видинската община към Никола Първанов поставят исканията на епархията за изграждане на българската църковна йерархия. В шест точки общинарите представят устройствените принципи, които да залегнат при изработването на Екзархийския устав. Предложенията си за

него те развиват обстойно в писмо, което има ясно изразен характер на програмен документ и го изпращат до общините в Тулча, Варна, Русе, Свищов, София, Търново, Пловдив и Ниш.

За съжаление, сред запазените свидетелства липсват регули, нареди или други устройствени документи на видинските еснафи. Димитър Цухлев в своята „История на града Видин ...“ публикува устава на чохаджийския еснаф¹⁵ от 8 май 1870 г., написан на сръбски език и озаглавен „Уговор“, вероятно заради първомайстора, който в тефтера¹⁶ на занаятчийското сдружение се е подписал Джордже Костандинович. Документът съдържа строги правила за поведението на майсторите и калфите, определя глоба (штраф) за нарушаването им и таксите за членовете. Уставът е удостоверен с печата на чохаджийския еснаф и утвърден от Видинската църковна община, което потвърждава разширяването на нейните функции отвъд църковно-училищните дела и ролята ѝ на регулатор на обществените отношения в града и епархията.

Всички изброени свидетелства регламентират властови и обществени отношения и дават ясен сигнал за модерност с избора на писани норми пред обичайното право. По същността си те са публично-правни актове за регламентиране на обществени отношения и вътрешен ред. Като такива са огласени пред обществото – Уставът и Правилникът на читалището са отпечатани в едно книжно тяло с тираж хиляда екземпляра¹⁷, Узаконението за сватбите е преписано и доведено до знанието на градските еснафи, скрепено с подписите им. Съдържанието им свидетелства за възрожденското преклонение пред принципите на вишегласието и колективното управление. В Устава на общината се казва: „... ще имат за цел задружно да се трудят и размишляват ...“, читалищното настоятелство е задължено „сборно“ да работи за добрия вървеж на делата, а на челно място сред поръките си за бъдещия екзархийски устав общината поставя искането екзархът да бъде привременен и да се избира от целия български народ, а владиците да се назначават със съгласието на епархията.

Уставите, правилата и наредбите полагат устройствените основи на възрожденските институции, а поддържането на административен ред изисква воденето на протоколи от заседанията на изборните колегии – общинари, училищно и читалищно настоятелство. Протоколните книги са друг важен елемент от документната система на видинските доосвобожденски институции. Те удостоверяват колективното начало в управлението на обществените дела. В протокола си от 1 октомври 1872 г. видинската община отбелязва „... днес в общото събрания се реши да се изпроводят хартии на всичките еснафи, щото да се подпишат всичките майстори от еснафите, как-

во че никой няма да допусне на фамилията си да носи жълтици¹⁸. Запазени са и две книги с протоколите на училищното настоятелство (1870–1880)¹⁹, които са надписани като школки тефтери, а общинската протоколна книга е озаглавена „Тефтер на делата“. Читалищното настоятелство също е протоколирало решенията си, сведения за това откриваме както в устава, така и в кореспонденцията на културно-просветното дружество, но за съжаление, те не са достигнали до нас. Тези документи носят белега на откритост и публичност в работата на институциите. Протоколната книга на общината е водена нередовно – има пропуснат значителен период от юли 1873 до януари 1875 г., докато решенията на училищното настоятелство за целия период са стриктно записани.

С най-голямо разнообразие се отличават финансово-стопанските документи, излезли от възрожденската канцелария. Те включват сметководителни книги, книги за инвентара, за приходите от общинските имоти, тефтери, разписки, темесуци (записи). Тефтерът като понятие, наред с останалите си значения, се използва и за обозначаване на приходно-разходна книга. Този смисъл влагат видинските общинари, когато отбелязват на 22 ноември 1870 г., че „отвориха ... торбата с тефтерите общински за предаване на старите общоцерковни хесапи (сметки)“. За финансовия ред на видинските еснафи свидетелстват тефтерът на чохаджийския еснаф²⁰ от 1870 г. с подписите на двадесет и тримата майстори, внесените от тях суми и още един документ, надписан като „Тефтер на епитропете кръчмарски“²¹ и воден през 1878–1879 г.

Пример за финансов документ е равносметката на Видинската епархия за 1874 г., изпратена на екзарха през август 1875 г. и запазена в копирната книга на общината²². Тя е изготвена по правилата на двустранното счетоводство, като приходите и разходите са записани в две колони – лява (да дава) и дясна (да зема), дадени са междинните суми и е изравнен крайният резултат на разходите със сумата на приходите. Равносметката е потвърдена с подписите на архимандрит Йосиф, който по това време замества екзарх Антим във Видинската епархия и членовете на епархийския съвет. Съдържанието му изцяло покрива съвременната представа за годишен баланс. В устава на общината се споменава билиянца (баланса)²³, който епитропите са задължени да изготвят в края на всяка година, а читалищните настоятели представят годишна равносметка за приходите и разходите на Цветница.

Към тази група документи принадлежат книгите за църковните служби в града с датите на богослуженията и приходите от тях от 1869–1872 и 1874–1893 г.²⁴; сметководителят на дружественото кафене²⁵, което общината стопанисва – със списък на закупения гидък (инвентар) и разходите за

него. Документът продължава като приходна и разходна книга на църковно-училищните имоти. Подчергано финансово е съдържанието на отделни вписвания в протоколната книга на общината, в които са отбелязани приходи от кирии, от земеделски имоти, от дарения, от църквите; дадени със запис пари, платени заплати на градските учители и др.

Отделни писма, запазени в копирните книги на общината и читалището носят характеристиките на отчетни финансови документи, например писмата за издължаване пред редакции, издателства и книжари за поръчани учебници и книги, за спомошествователство, за издръжката на представителя Никола Първанов в Цариград, за събиране на владищината и др. Най-често те съдържат подробен отчет за събраните средства, целта, за която са използвани и остатъка за събиране.

Най-богата като количество и съдържаща се информация е достигналата до наши дни кореспонденция.

Освен отделните входящи писма на общината – достъпни или цитирани в издания²⁶ и сравнително пълната кореспонденция на училищното настоятелство, до нас са достигнали и три копирни книги, които представят в значителна пълнота изходящата кореспонденция на общината, епархийският съвет (1872–1878) и църковното настоятелство (1879–1897)²⁷, на читалище „Цвят“²⁸ (1870–1886) и на училищното настоятелство²⁹ (1870–1874). Копирните книги съдържат подвързани листове пелюр, върху които се отпечатва с притискане още мокрият мастиле текст на писмото. Те завършват с азбучник на латиница за отбелязване мястото на писмото, който по същността си е класификатор по кореспондентски признак. За съжаление тази възможност за регистриране на писмата почти не е използвана – азбучникът на читалището е празен, а в общинския са класирани само няколко писма. Има предположения за съществуването на по-ранна копирна книга на Видинската община, която е ползвана от Димитър Цухлев при написването на „История на града Видин и неговата област“, но нейното местоположение е неизвестно. Писмата са оформени по правилата на своето време – с адресат, изписан или най-горе на листа, или след текста на писмото; обръщение в учтива форма, съобразено с ранга или духовния сан, носят дата и подпис – най-често името на институцията, напр. Видинска община, Епархиален съвет, Училищно настоятелство, Читалищно настоятелство. Част от писмата в копирната книга на епархийския съвет са подписани от Велички епископ Партений, а други – поименно от членовете на съвета. От 1873 г. писмата на читалището се подписват „За Читалищното настоятелство“ – от председателя или подпредседателя и писаря.

Копирната книга на общината е водена нередовно, пропуснати са от-

делни писма, цитирани от Д. Цухлев, а също и от патриарх Кирил в неговата монография за Антим I, липсват писма за двугодишен период – от юли 1873 до август 1875 г. От достъпните източници беше невъзможно да се установи каква е причината за пропуските – небрежност на общинския писар, нежелание или използването на друга форма за запазване на копията от изходящите писма.

Тук искам да отворя една скоба, че използването на копирни книги е разпространена практика през Възраждането. Държавните архиви в страната съхраняват такива документи на Русенската и Варненската църковна община, на Пловдивските митрополии – българска и гръцка, на Доростоло-Червенската митрополия, на читалище „Зора“ в Русе, на черковно настоятелство и търговци. След Освобождението, копирните книги се използват не само в обществените организации, но и в търговията и индустрията, даже са наложени като задължителни с Търговския закон и последвалия го Закон за търговските книги от 1921 г.

Изброеното дотук не изчерпва видовото разнообразие на документалната продукция на видинските организации. Видинската община издава свидетелства за морална благонадеждност на гражданите³⁰, за представителност на ученици, изпратени да получат по-високо образование с помощта на екзарха³¹, удостоверения за пътуване (тескерета), поръчителства; училищното настоятелство сключва контракт³² и издава съгласително³³, а учителите подписват условително³⁴ за работа в някое от видинските училища. Към редицата документи за уреждане на трудови отношения се нарежда и обезателството, което подписват наетите от училищното настоятелство школки слуги³⁵. Издават се специфични за различните институции официални документи с частноправен характер – кръщелни, брачни и училищни свидетелства, оформят се завешания и дарителски актове.

Представата за документоводенето на видинските български организации ще бъде непълна, ако се пренебрегне неизбежното влияние на османската канцелария, контактите с която са част от ежедневието им. Общината подготвя махзари³⁶, приема такрири³⁷, съхранява тапии на недвижими имоти, притежавани от църквата. Във възрожденския делови речник се срещат турските наименования на отделни документи – „кефил-намета“, наред с поръчителства, „пусула“ вместо бележка.

Какви са основните характеристики на документирането във видинските доосвобожденски институции? Липсва държавна организация, която да наложи общовалидни норми за съставяне и регистриране на документите. Има създадени модели, които чрез възрожденската периодика и книжнина³⁸, както и посредством общуването между институциите или пред-

ставителите на възрожденския елит се популяризират и използват. Уставът на Видинската община от 1873 г. е конструиран в същите глави като устава на Хасковската община, изработен една година по-рано³⁹. По дух и съдържание той се родее и с устава на общината в Копривщица, създаден през 1871 г.⁴⁰ Но отсъстват норми и властови механизми на контрол върху този административен процес. Непълнотата и прекъсванията в протоколната и копирната книга на общината говорят за недостатъчно утвърдена административна практика. Положителен пример в това отношение е старателното водене на копирната книга на читалище „Цвят“ и протоколите на училищното настоятелство.

Значителна част от документите са с нееднородно съдържание – в протоколната книга на общината наред с решенията присъстват: сметки, отчети, устав, приходи от имоти; сметководителят на дружественото кафене е дописан със сумите от кирия на черковно-училищните имоти. Няма ясна диференцираност между документите на отделните институции. Преди да се снабди с копирна книга, привременното читалищно настоятелство използва книгата на училищното настоятелство. Липсва деловодна система, разбрана като писмена регистрация на входящите и изходящи документи и организацията им в дела по тематичен, кореспондентски или друг принцип.

Независимо от несъвършенствата и с цялата условност, произтичаща от невъзможността да се проследят в пълнота документалните комплекси на видинските институционални и обществени структури, изложеното дотук представя една автономна и завършена система на документиране, която обхваща всички функции на тези структури. В условията на чужда държавна и верска организация се създава административна документация с национален облик, част от българската делова книжнина през Възраждането. Във Видин се създават добри практики за документиране работата на институциите, осигуряващи публичност, обществен контрол и персонална отговорност. Всички обществено значими документи се огласяват публично, а останалите се довеждат до знанието на заинтересованите. В преобладаващата си част канцеларската книжнина е оформена с необходимите реквизити – подписи на членовете или представителите на колективния орган и печати. Много важна особеност на доосвободенските видински институции е стремежът за редовно водене и грижовно съхранение на книжата, заявено в устройствените документи и подкрепено с отделни решения в протоколите.

Началната школа на българския административно-управленски опит, който обхваща и документирането в българските институции и организа-

ции, е белязана с демократичност. Тази система се изгражда в посока от долу нагоре и се развива по пътя на натрупването на опит и осъзнаването на сгрешеното и пропуснатото.

В противовес на документалното „строителство“ в края на 60-те и през 70-те години на XIX в. документирането в новосъздадения държавен апарат след Освобождението е зададено от горе на долу под формата на централизиран модел. Той е силно повлиян от руската деловодно-административна практика и се налага посредством комплекс от правила, заповеди и наредби. Един от първите прикази⁴¹ на руското окупационно управление в България, излязъл на 16 юни 1877 г., предвижда мерки за устройване деловодството. С последвалите го укази се задължават всички подведомствени на Съвета на управлението и общата канцелария да заведат необходимите входящи и изходящи дневници, опис на делата на отделенията и азбучници към тях. Указания за документоводенето присъстват и в „Инструкция, определяющая порядок действий и предметый ведомства окружных и городских управительных советов“⁴². До изтичането на срока, определен от Берлинския конгрес, руската гражданска власт въвежда и специални образци на основните документи, установява начините на тяхното подреждане и съхраняване. Въведените от Временното руско управление принципи за оформяне, регистриране и организация на учрежденските документи се възприемат и доразвиват от българската администрация. Примери за това намираме в организацията на документите на Видинското градско общинско управление⁴³, административното лесничейство⁴⁴, държавната първостепенна болница⁴⁵, околийската училищна инспекция в Белоградчик⁴⁶. Прави впечатление въвеждането на някои необходими реквизити в кореспонденцията като регистрационен номер, резолюция, отбелязването на „препис“ и „вярно с оригинала“, а след 1891 г. и № на дело. Във Видинското общинско управление се регистрира входящата и изходящата поща, заявленията и жалбите на гражданите.

Протоколите излизат с пореден номер, имената и подписите на всички присъстващи, а от 1882 г. в протоколните книги на общинското управление се правят бележки за утвърждаване на решенията от Видинския окръжен управител или за писменото им обявяване пред гражданството. В някои случаи протоколът съдържа пълния текст на обсъжданите документи – бюджет, контракти, заявления и др., практика, която се констатира в доосвобожденската документация. До 1890 г. се срещат отделни случаи на смесване на основните организационно-разпоредителни документи – протоколите и приказите, като се редуват в една книга с единна номерация. От 90-те години на XIX в. в работата на видинските държавни служби и ведомства се въ-

веждат масово стандартизирани канцеларски форми – книги-формуляри за протоколите, за заповедите, граждански и деловодни регистри, счетоводни книги, книги с кратко съдържание на решенията на градското управление, данъчни книги.

Създадените във Видин възрожденски документални модели се запазват изцяло и доразвиват в културно-просветните дружества и църквата, докато институциите се враждат в новосъздадената централизирана и унифицирана документална система на Княжеството. Но все пак държавността като съвкупност от управленски практики, сред които е устройството на канцеларията, има своята предистория в работата на видинските институции през Възраждането. Те натрупват опит и разбиране за ролята на документите, възпитават отношение и дават живот на идеята за представителност, законност и административна приемственост, които стоят в основата на институционализма.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Подписът на Видинската община присъства под съобщение за преселението на българи от Видинско в Русия, датирано с 20 ноември 1861 г. Цариградски вестник, 9 декември 1861, г. 12, 50, с. 4. Д. Цухлев посочва, че общината е създадена през 1864 г., но до 1869 г. се споменава в изследваните от него документи само като епитропия (настоятелство). Вж. **Цухлев, Д.** История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932, с. 432.

² **Кузманова, М.** История на архивите и организация на архивното дело в България. София, 1966. **Нейкова, А.** Българското възрожденско документално и архивно наследство. – В: При историческите корени. 70 години Андрей Печилков – книжовник, общественик, културен деец. Смолян, 2008, 168–177.

³ **Христов, Хр.** Българските общини през Възраждането. София, Издателство на Българската академия на науките, 1973, 134–145.

⁴ **Филипова, Цв.** За учебното дело във Видинския край през XIX в. // *Известия на музеите от Северозападна България*, 1, 1977, 107–117; **Филипова, Цв.** Видинското читалище „Цвят“ 1870–1878 г. // *Известия на музеите в Северозападна България*, 2, 1979, 153–171.

⁵ **Лачев, М.**, Съдбата на видинските възрожденски архиви. // *Архивен преглед*, 1–2, 1999, 41–44.

⁶ ДА – Видин, ф. 10К – Видинска митрополия, оп. 2, а.е. 24. Публикувана в: Тефтер на делата: Протоколна книга на Видинската църковно-народна община 1870–1880. Съставители: М. Лачев и М. Новакова. Видин, Печатница „Симолини“, 2010.

⁷ НБКМ – БИА, ПА 2613. Запазени са два екземпляра от документа, подписани съответно от кръчмарския и брашовянский еснаф. Текстът е публикуван от

Д. Цухлев, цит. съч., 433–435, като е използван различен препис на указанието с подписите на членовете на пантофчийския еснаф. Днешното местонахождение на този източник е неизвестно.

⁸ ДА – Видин, ф. 333К – Образцово народно читалище „Цвят“ – Видин, оп. 1, а.е. 15.

⁹ В. Турция, г. VII, 26 март 1871 г.

¹⁰ НБКМ – БИА, ПА 1685.

¹¹ НБКМ – БИА, ф. 368 – Цухлев, Димитър, а.е. 57, л. 11 гр. и 12. Публикувани в: **Цухлев, Д.** Цит. съч., 560–561.

¹² По-подробно за устава и правилника на читалището вж. в: **Филипова, Цв.** Видинското читалище „Цвят“ 1870–1878 г., 155–158.

¹³ НБКМ – БИА, ПА 7672, 10–11.

¹⁴ **Маркова, З.** Българската екзархия. София, Издателство на Българската академия на науките, 1989, с. 172.

¹⁵ **Цухлев, Д.** Цит. съч., 260–261, 518. Авторът не дава сведения къде се е съхранявал оригиналният документ.

¹⁶ ДА – Видин, ф. 77К – Храм „Св. Великомъченик Димитрий“ – Видин, оп. 3 (необработен).

¹⁷ НБКМ – БИА, ПА 7672, л. 10.

¹⁸ ДА – Видин, ф. 10К, оп. 2, а.е. 24, л. 18 гр.

¹⁹ НБКМ – БИА, ПА 7670, 7671.

²⁰ ДА – Видин, ф. 77К, оп. 3 (необработен).

²¹ Пак там.

²² Пак там, ф. 77К, оп. 1, а.е. 1, л. 62–63.

²³ Пак там, ф. 10К, оп. 2, а.е. 24, л. 23 гр.

²⁴ Пак там, ф. 77К, оп. 3 (необработен).

²⁵ Пак там.

²⁶ **Попгеоргиев, Й.** Материали по църковната борба. // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1908, XXIV, 108, 205–208. **Кирил**, патриарх български. Екзарх Антим (1816–1888). София, Синодално издателство, 1956, 301, 313, 389, 395, 405, 406 и др.; **Цухлев, Д.** Цит. съч., 432, 433, 557–562.

²⁷ ДА – Видин, ф. 77К, оп. 1, а.е. 1.

²⁸ Пак там, ф. 333К, оп. 1, а.е. 14

²⁹ НБКМ – БИА, ПА 7672

³⁰ ДА – Видин, ф. 10К, оп. 2, а.е. 24, л. 74 гр. Пълният текст на документа е вписан в протоколната книга на общината след решението за издаването му.

³¹ Пак там, ф. 77К, оп. 1, а.е. 1, л. 9–10. Свидетелството е запазено в копирната книга на Видинската община.

³² **Попгеоргиев, Й.** Материали по учебното дело в града Видин през 1870–1872 г. // *Училищен преглед*, 1907, II, с. 161.

³³ Пак там, с. 160.

³⁴ Пак там, 165, 168; **Попгеоргиев, Й.** Материали по учебното дело във Видин през 1873–1876 г. // *Училищен преглед*, 1908, № 9, 845–848, 859–862.

³⁵ **Попгеоргиев, Й.** Материали по учебното дело в града Видин през 1870–1872 г., с. 173.

³⁶ Колективно изложение до висшите органи на държавна власт в Османската империя.

³⁷ Писмен документ, заявление.

³⁸ Трябва да се отбележат отпечатаните ръководства за съставяне на документи и водене на делова кореспонденция, които са използвани като помагала в българското възрожденско училище и вероятно са били достъпни за тогавашните видински писари, най-често учители в градските училища: **Доброплодни**, С. Писменик (Писмовник). Земун, 1853; **Икономов**, Г. Краткий най-нови писмовник от Георгий Економова, дупничанина. Букурещ, 1856; **Михайловски**, Н. Малък български писмовник или образци на различни писма. Русчук, 1868; **Павлович**, Хр. Писменик общополезен на секаго единороднаго болгарина от кой да е чин и возраст. Белград, 1835. Във видинското класно училище през 1872/1873 г. се преподава турски език по писмовника на С. Попов и Чорапчиев – вж. **Попгеоргиев**, Й. Материали по учебното дело във Видин през 1873–1876 г., с. 839. Има се предвид помагалото Турско-български писмовник, нареден от С. Д. Попова и Ив. П. (Чорапчиев). Русчук, книгопечатницата на Дун. област. 1868–1869.

³⁹ НБКМ – БИА, ПА 7766, л. 21.

⁴⁰ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. София, 1926, 644–646.

⁴¹ Прикази на окупационното управление 1877–1878 г., с. 40. Цит. по: **Кузманова**, М. Цит съч., гл. II, бел. 3.

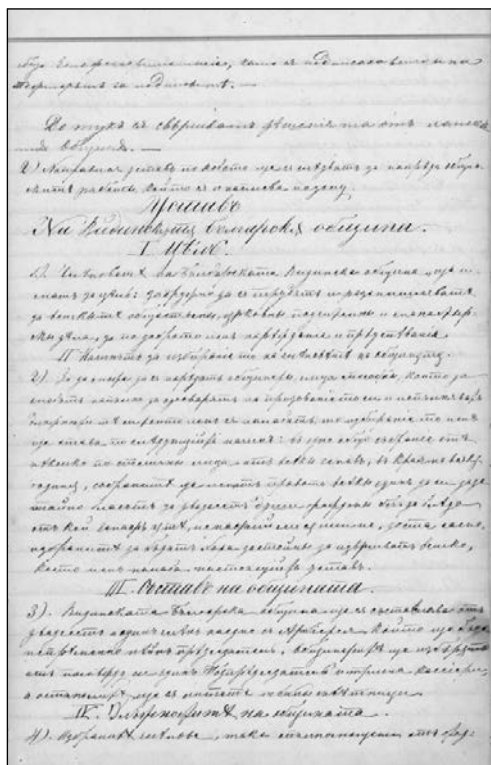
⁴² Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации Болгарии в 1877-78-79 г. С. Петербург, 1903–1907, т. IV, с. 29.

⁴³ ДА – Видин, ф. 17К – Видинско градско общинско управление.

⁴⁴ Пак там, ф. 361К – Административно лесничейство – Видин.

⁴⁵ Пак там, ф. 520К – Колекция „Здравни и социални учреждения от Видински окръг“.

⁴⁶ Пак там, ф. 113К – Околийска училищна инспекция – Белоградчик.

Устав на Видинската българска община от 27 април 1873 г.

ДА – Видин, ф. 10К, оп. 2, а.е. 24, л. 23.

Устав на Българското читалище във Видин. Цариград, 1870 г.

ДА – Видин, ф. 333К, оп. 1, а.е. 15.

— 8 —

бревъ въ едно общо годишно събрание, прѣдписва длъжноститѣ и поведението на членовитѣ основатели и на посетителитѣ на Читалището.

Отъ тоя правилникъ вынагы ще стои окаченъ по единъ образъ извътрѣ и извъвъ Читалището.

ЧЛЕНЪ ДВАЕСЕТЪ И ПЪРВИЙ.

Само въ значителна нужда може да ся дозволятъ измѣненія въ устава, съ исключение обаче на първи членъ. За да ся приеме преглѣжданіето на устава, трѣба на това прѣдложение по-напрѣдъ да ся съгласатъ най-малко поне двѣтъ трети отъ присѣдствуващитѣ членове основатели въ общо годишно събрание, чрезъ тайно гласоподаване; другоаче прѣдложението ся отхвърга чисто и просто.

ПРАВИЛНИКЪ

НА

БЪЛГАРСКОТО ЧИТАЛИЩЕ ВЪ ВИДИНЪ.

ОТДѢЛЕНИЕ ПЪРВО.

Общи прѣдписанія.

Членъ 1. — Читалището следъ утретей отпущкъ на църквата е отворено всѣкой день.

Членъ 2. — Всѣкой недѣленъ день, при отвораніето на Читалището, сж длъжни да бѣдѣтъ присѣдствуващи новѣ двоица отъ членовитѣ на настоятелството.

Членъ 3. — Входить у Читалището е дозволено на всѣкой Българинъ, познатъ на вѣного отъ членовитѣ основатели; а за входа на другородци е потребно прѣдварително прѣпорѣчаніе отъ странъ на вѣного отъ членовитѣ основатели.

Членъ 4. — Въ Читалището трѣба да ся пази чистота, тишина и прилика въ съображеніето.

Правилник на Българското читалище във Видин от 1870 г., отпечатан в едно книжно тяло с устава.

ДА – Видин, ф. 333К, оп. 1, а.е. 15.

Църква и вяра (XVIII–XX в.) в Известията на музеите от Северозападна България (историографски бележки)

Надя Манолова-Николова

Известията на музеите от Северозападна България започват да излизат през 1977 г. В кратко въведение на първия том, издателите поясняват, че ще се публикуват предимно материали на колеги – музейни изследователи от градовете Видин, Враца, Михайловград (дн. Монтана) и Плевен, т.е. от Северозападна България. Известията имат за цел да публикуват исторически изследвания и на колегите, работещи в дирекциите „Културно-историческо наследство“ на същите градове. До последния излязъл том XXX обявеният принцип се спазва. Тази особеност трябва да се подчертае, тъй като други регионални исторически издания имат практиката да публикуват материали от различни части на България и от други специалисти, не само от собствения си район. С годините материалите от Видин значително оредяват и прекъсват¹, по различни причини, които тук не ще обсъждам.

Първият том е редактиран от Ивайло Тоширов, а от втори до последния тридесети том редакционната колегия се ръководи от главния редактор и дългогодишен директор на музея във Враца н.с. Иван Райкински. В състава на първата редакционна колегия влизат: н.с. Вълчо Вълков, Гена Тодорова, к.и.н. Димитър Пеков, Нинко Заяков, Цветан Симеонов и секретар Николай Дойнов. През годините редакционната колегия се е променяла, попълвана с нови членове, повечето от които са с дългогодишен музеен опит и стаж. Почести са промените през 90-те години на XX в., когато изданието продължава да излиза въпреки трудностите от финансово естество и др.² Това са колегите Йорданка Манкова, Михаил Грънчаров, Маргарита Николова, Анята Борин, Ана Йоцова, Спасена Делийска и др. С нова корица и промени в териториалния обхват е последния т. XXX, където се посочва, че е издание на музеите в Белградчик, Враца, Лом, Монтана и Плевен.

Много хубава идея е известията да се съпътстват от поредицата Библиотека „Български Северозапад“³. Поредицата има четири серии: Научни изследвания, Научно-популярно четиво, Информационни издания, Извори, със смислена и полезна стратегия към специализираната и широката читателска публика. С голямо значение са обнародваните материали на Васил

Кънчов, установени от Ив. Райкински и изследването на Петър Петров за връзките между Дубровник и Видин през Средновековието⁴.

Защо темата за църквата и вярата (XVIII–XX в.) е избрана за историографско проследяване в известията? Тя е част от един по-голям личен проект за създаване на библиография с изследванията, посветени на християнството през посочените три века в българската историческа периодика. Идеята е да се проследи разгръщането на тази тема в годините на прехода след 1989 г. до 2010 г., като се обхванат не само централните, но и регионалните исторически издания. На този етап наблюдение е направено само върху софийските исторически издания⁵. Известията на музеите от Северозападна България не са много (общо 30 тома) и дават възможност да се огледа темата, както преди 1989 г., така и в годините на промяната.

Известно е, че след Втората световна война, в годините на социализма църквата и вярата бяха отричани и до голяма степен маргинализирани като историческа проблематика. На практика не съществува история на църквата като самостоятелно научно поле в българската историография⁶. Събирам изследвания, обхващащи дълъг период от XVIII до XX в., време когато модернизацията, както и да разбираме това понятие, оказва силно влияние върху църквата и вярата; време на национализма, на десакрализация и на секуларизация на обществения живот. В библиографията са включени широк спектър от материали, пряко или косвено свързани с историята на християнството от този период. В нея има текстове, чиито заглавия не кореспондират пряко с нейното заглавие, но съдържащи отделни сведения за църквата и вярата, които съм преценила, че са необходими.

Как тази тема присъства в известията на Северозападните музеи и дали има промяна в нейното разработване след 1989 г.?

Тридесетте издания на известията по една случайност имат по 15 броя до 1989 г. и още 15 до 2004 г., когато излиза последният том. Това дава възможност за сравнение и на материалите. До 1989 г. са отпечатани 7 статии, пряко или косвено свързани с темата за църквата. До 2004 г. броят им е 15, т.е. двойно повече. Очевидно промените в обществения живот са повлияли и засилили интереса към църковната тематика.

Какви по характер са изследванията? До 1989 г. те са насочени главно към църковната борба за самостоятелност, като очевидно е силното влияние на трудовете на Зина Маркова. През 1981 г. за първи път в известията изобщо се появява текст посветен на църквата и това е статията на М. Грънчаров за участието на Плевен във Възрожденското църковно движение⁷. Следват проучванията на Цветана Филипова и на Й. Манкова за видинското включване в църковната борба и за популярността на Димитър Хаджи-

тошев в района на Северозападна България. Ценна статия публикуват Васил Мутафов и А. Борин за оброците в Михайловградско, с която насочват вниманието към особеностите на религиозните практики тук. Приносен характер имат и статиите на М. Грънчаров за плевенската община и за възрожденските печати, сред които е печатът на Плевенската църква „Св. Николай“. Особено полезна е библиографията изготвена от Иван Стефанов, за проучванията на Северозападна България в научната и научнопопулярната историческа литература за времето от 1976 г. до 1985 г. Прегледът ѝ доказва, че част от музейните работници се занимават с историята на местните манастири и църкви, но изданията са на ниво албуми или с общопопулярни, а не аналитични текстове. Бегло се споменава приноса на отделни краеведи за опазване на икони, църковна утвар, за събиране на сведения за църкви и манастири от Северозапада, но тяхната работа не е публикувана за съжаление. Прави впечатление, че са изучавани главно светите места на Врачански и Михайловградски окръг.

Статиите, излезли по темата след 1989 г. са значително по-разнообразни, като продължава интересът към църковните институции. За първи път се публикуват приписки и строителни, възпоменателни надписи за църкви и манастири в Плевенския и Берковския край, с автори М. Грънчаров, Мария Колева и Траяна Ценова. Въведена е много интересна информация, която по моя преценка е използвана крайно недостатъчно за анализ на местната история. Валерия Тарашоева прави важно изследване върху създаването и дейността на Врачанската митрополия и работата на Тодораки Димитриев Хаджийски. Обект на проучване продължават да са оброците, но сега и надгробните паметници, под влияние на публикациите от Ива Любенова и Иван Енчев-Видю в началото на 90-те год. на XX в. В няколко статии на В. Тарашоева, засягащи възрожденската книжнина са включени църковно-религиозни издания, които са библиографска рядкост за България. Същата авторка заедно с В. Борисов дава кратка информация за интересната експозиция на икони и майстори от XVII–XIX в. от Враца и Врачанско във Възнесения храм „Св. Софроний Врачански“. В библиографията съм включила единствената статия, посветена на празника на светец в Ново село, макар че в региона тази практика е била много широко разпространена. За църковната мрежа във Врачанско след Освобождението кратки, но много ясни сведения дават публикуваните от Ив. Райкински и В. Антонова два рапорта на Никола Обретенков от 1883 г. .

За разлика от предходното време, в известията сега се издават материали за други райони, населени с българи – спомени на Тодор Печинков за просветното дело, борбата срещу гъркоманството в Неврокопско от М.

Грънчаров и особено интересните материали на Никола Бошнаков за някои български исторически и културни паметници в Северна Добруджа, днес намиращи се в Румъния.

Статистиката и краткото представяне на публикациите показват, че темата за църквата и вярата присъства на страниците на известията, но по-интензивно това става след 1989 г. Материалите са главно от Враца, Плевен, Монтана и районите им. Трябва да се подчертае, че особена заслуга за това имат разнообразните инициативи на врачани. Например това са зимните четения и регионалните конференции, провеждани и отразявани в известията. На тях се изнасят материали относно църкви, оброци, църковна утвар, строителство и др., които макар да имат най-вече популярен характер, носят и запазват ценна местна информация⁸. Най-оскъдни са материалите от Видин и Видинско.

Като цяло трябва да се констатира, че съществуват редица недокоснати въпроси от историята на църквата в Северозапада през Възраждането, след Освобождението и особено след 9 септември 1944 г. В едно бегло сравнение с останалите известия на регионалните музеи, трябва откровено да се каже, че е поставено само едно начало на изучаването на многобройните варианти от темата „църква и вяра през XVIII–XX век“. Тази констатация правя не само чрез прегледа на известията, но и от опита, придобит по време на двата проекта, които направихме с колегите от Исторически факултет на СУ – доц. Михаил Груев и гл. ас. Ваня Рачева за времето от 2007–2008 г. Теренната работа, която включи оглед и събиране на информация за църквите във Видин, в няколко села по Дунава, в Кулска и Белоградчишка духовна околия, постави много питанки, засега без да можем да им дадем точен отговор. Ще дам примери с три основни въпроса.

Теренната работа из посочените райони и работата в Държавен архив – Видин очертаха един централен въпрос – каква е историята на Видинската митрополия през времето на наричаната от мен „дълга модернизация“ – XVIII–XX век. Митрополията е с вековна история, с ключова, гранична за нас българите роля, с митрополит (Герман), който е избран няколко пъти за вселенски патриарх в средата на XIX, с излъчен първи български екзарх Антим I, с дългогодишен наместник-председател на Св. Синод Видинският митрополит Неофит през 30-те години на XX в.⁹(когато няма избран екзарх) – тази митрополия няма изяснени ключови епизоди в историческото си развитие. Под ключови епизоди разбирам края на XVIII и началото на XIX в., когато се поставя новата турско-сръбска граница и от Видинската митрополия се създава Тимочка епархия в Сърбия; 30-50 те години на XIX в. за ролята на Митрополията в хода на Видинското въстание и през втората

половина на XIX в.¹⁰, в драматичните десетилетия, особено 20-те и 50-те години на XX в.¹¹. История на Видинската митрополия е необходима и като обща рамка за „влизане“ в редица проблеми на регионалната и местна история през XVIII–XX в.

Вторият важен въпрос засяга църковното строителство в епархията. За разлика от други български райони, където през 30-те и 40-те години на XIX в. има истински бум на храмово изграждане, тук това не се случва. Най-вероятно причини са постоянните социални напрежения във Видинско, предизвикали поредица от бунтове през първата половина на века. Но социалното недоволство се поражда от ниските нива на икономическо развитие, финансовата оскъдица, които са най-съществения, ограничителен фактор да няма такова строителство. Част от селищата не са имали и сега нямат храмове, някъде те са „помещавани“ в отделни стаи. Събрахме повтаряща се информация, както от селата в равнината, така и в полупланинската зона, че някои стари църкви са били дървени. Тази практика е известна на българите, но не е много характерна за Западна България. Дървените постройки постепенно са заменени със солидни градежи, повечето от които стоят и до днес. Потвърждаващият пример е историята на сегашния катедрален храм във Видин „Св. Димитър“.

Най-активно се строи през 60-те – 70-те години на XIX в. и в първите десетилетия след Освобождението. В много от църквите установихме работата на самоковски, тревненски и дебърски майстори от XIX в., която има частична регистрация, но няма подробен изследователски анализ¹². Колкото и парадоксално да е, няма публикувани икони от Видинския край, за разлика от изкуствоведски изследвания за икони от Михайловградски, Врачански и за повечето други райони на България¹³. В близост до храмовете често се срещат важни с информацията си други сгради (най-често стари училища), надгробни и възпоменателни паметници. Ние обърнахме внимание на църквите от втората половина на XIX и през XX в., на особеностите в техния екстериор и интериор, фотографирахме ги и създадохме собствен скромнен архив за тях, който надявам се в бъдеще да бъде обработен и публикуван¹⁴.

Третият факт от религиозно-духовния живот на Видинско, който привлича вниманието ни е разнообразието от оброци. Наистина названието тук не е оброк, то е „светци“, „подкръст“, „камик“ за полупланинските и планинските райони, и „запис“ за равнините, названия, които търсят своето обяснение. Разнообразието е внушително като брой, форми и текстове. Най-общо селищата могат да се разделят на две групи – селища с църкви и оброци и селища без църкви, но с оброци. В Старопатица, село без църква

(едва сега с помощта на българи от Мелбърн, Австралия се строи храм)¹⁵ има около 10 оброка. Част от тях успяхме да заснежем. При някои открихме рядко срещани елементи, като върху оброка в с. Киряево. Публикации и сравнения с други оброци, нашироко разпространени по нашите земи не са направени. В селата по Дунава тяхната форма и текстове не се срещат другаде в България. Заснехме „записите“ от с. Връв и с. Ново село. Новоселският „запис“ е публикуван от А. Василиев през 50-те години при обхождането на Северозападна България и това ни даде възможност да установим как се е променил с годините този интересен, но и до днес неразчетен паметник. Ползата от периодично провеждани теренни наблюдения е безспорна. Намерихме и възможности за сравняването им със събраните подобни паметници в съседния гр. Неготин, с любезното съдействие на местния архив и музей.

В обобщение: Известията на музеите от Северозападна България спряха да излизат от близо десет години. Десет години, както се казва, стигат! Необходимо е подновяване на изданието и продължителна работа по темата „църква и вяра“ за целия Северозапад. Една много трудна задача, но наложителна по две важни причини – значителна част от църквите са столетници, в лошо състояние, с протекли покриви, рушащи се стени, стенописи и иконостаси. При лошото демографско състояние на района, няма кой да ги поддържа. От друга страна Българската православна църква се стреми да обнови и да направи по-привлекателни храмовете за хората, което естествено води до тяхната неизбежна промяна. Изчезва важна историческа информация за самите църкви, за изкуството, вложено в тях, за местните общества, които са ги поддържали, за тяхната култура и светоусещане. Това състояние на нещата ни задължава в крак с времето интензивно да обработваме и да въвеждаме в научно обръщение събраните материали и сведения по темата¹⁶.

Към статията прилагам три приложения:

Приложение № 1

**Библиография на тема „Църква и вяра (XVIII–XX в.)“ в ИМСЗБ
Т. VI, 1981 г.**

Грънчаров, М. Плевен и църковно-националната борба, 147–167.

Т. VII, 1982 г.

Филипова, Цв. Борбата за независима българска църква във Видинския край, 77–96.

Т. VIII, 1983 г.

Грънчаров, М. Плевенската община през Възраждането, 163–177.

Т. IX, 1984 г.

Манкова, Й. Димитраки Хаджитошев в поетичната памет на българския народ, 97–123.

Т. XII, 1987 г.

Грънчаров, М., К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова, Е. Павлова-Харбова и В. Харизанов, Семейен архив Хаджитошеви, т. 1, (1751–1827), С. 1984, 236–237.

Стефанов, Ив. Северозападна България в научната и научнопопулярната историческа литература (1976–1985), 238–272.

Т. XIV, 1988 г.

Мутафов, В., Борин, А. Оброците в Михайловградско, 99–116.

Т. XV, 1989 г.

Грънчаров, М. Възрожденски печати от Плевен, 57–74.

Т. XVI, 1991 г.

Грънчаров, М., Колева, Ем. Приписки, строителни, ктиторски и възпоменателни надписи от XVIII-XIX в., 74–116.

Т. XVII, 1991 г.

Тарашоева, В., Борисов В. Експозицията във Възнесенската църква – храм „Св. Софроний, епископ Български“, 183–197.

Т. XVIII, 1992 г.

Ценова, Тр. Възрожденски приписки от Берковския край, 63–85.

Т. XX, 1993 г.

Бошнаков, Н. За някои български исторически и културни паметници в Северна Добруджа, 77–85.

Т. XXI, 1993 г.

Райкински, Ив., Антонова, В. Два рапорта на Никола Обретенов от 1883 г. като Врачански околийски началник, 178–188.

Т. XXV, 1997 г.

Тарашоева, В. Тодораки Димитракиев Хаджийски 1818–1902 г. 267–286.

Грънчаров, М. Спомени на Т. Печинков за просветното дело и борбата срещу гъркоманството в Неврокопско през Възраждането, 315–329.

Т. XXVII, 1999 г.

Тарашоева, В. Към въпроса за създаването и дейността на Врачанската митрополия 1871–1884 г., 139–176.

Бъков, П. Село Горник – старинни култове, 87–100.

Бизеранова, С. П. К. Гъбъов. За празнуването на светец в Ново село, Видинско, 129–137.

Т. XXVIII, 2000 г.

Тарашоева, В. Константин Огнянович (1798–1858), 129–137.

Т. XXIX, 2003 г.

Петрова, О., Колева, Е. Надгробни паметници в Плевенско от XIX в. и нач. на XX в., 165–189.

Тарашоева, В. Разпространението на новобългарската книга във Врачанския край по пътя на спомоществувателството, 193–218.

Т. XXX, 2004 г.

Тарашоева, В. Сведения за Враца в чуждестранните пътеписи за българските земи през XV–XIX в., 67–80.

Приложение № 2

Бележки и надписи от Видинско¹⁷

Летописна бележка от гр. Кула: „*Сие требник на попа Йонча¹⁸ в Кула*“, Требник, Москва, 1782(?); храм „Св. св. Петър и Павел“.

Надпис на оброчен кръст от с. Бранковци, м. Краището, премахнат след 9 септ. 1944 г. и сега възстановен в близост до чешма с минерална вода¹⁹: „1846 ХС НИ КА: СТАИКО БАЧ(?) ПЕТКО ГЕРГО... (другите имена не се четат)“.

Надпис на камбана от с. Извор махала: „*Подарил камбана 1923 на с. Извор сем. Михаил, Гана и Начко Начови*“.

Надпис върху огромен оброчен кръст на с. Извор махала, м. Садовете: „1883 IC XP NI KA ГЕН... (не се чете) ИВАН“.

Надпис върху икона на Христос Вседържител от църквата „Св. Възнесение Христово“ (царски ред), с. Киряево: „*Велко Костов, Петко Велков, Косто Велков, Косто Цеков, Тодор Костов, Косто Тодоров, Рангел Тодоров: рука Витан Николов 12 октомври 1879*“.

Надпис върху върху икона на Св. Богородица от църквата „Св. Възнесение Христово“ (царски ред), с. Киряево: „*Вато Велков, Велко Ганчев, Петко Велков, Рука Витан Николов от ТРЯВНА*“²⁰.

Надпис на западния вход на църквата „Пресвета Троица“ в Раковишкия манастир: „*Съ благословието на Негово Високопреосвещенство Св. Видински митрополитъ НЕОФИТ, н.-председател на Св. Синод, съ събрани от него средства и при усърдието на игуменката на манастиря монахиня ХАРИТИНА, въздигна се тоя храм-ПАМЕТНИКЪ въ името на ПРЕСВЕТА ТРОИЦА. За споменъ на падналитъ борци въ въстанията през 1840–1852 г. юлии 1944 г.*“

Приложение № 3 (снимки)

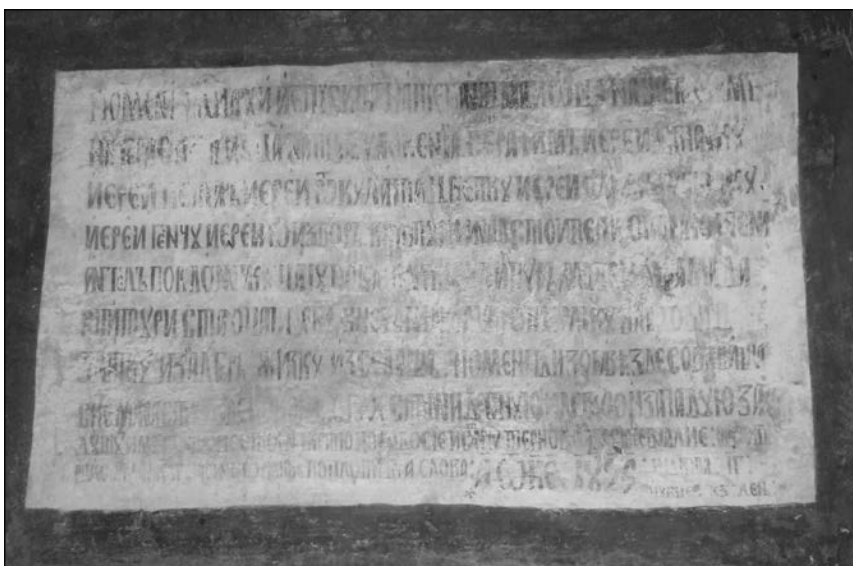
Църквата „Св. Троица“ в с. Бойница

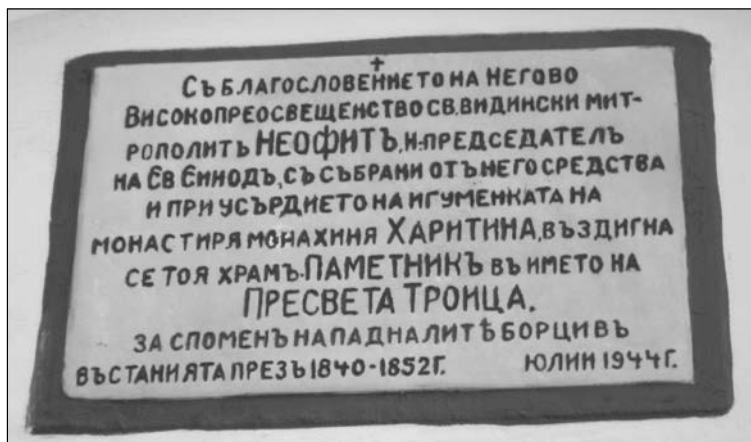
Оброчен кръст на с. Извор махала, м. Садове

Църквата „Възнесение Господне“ в с. Киряево

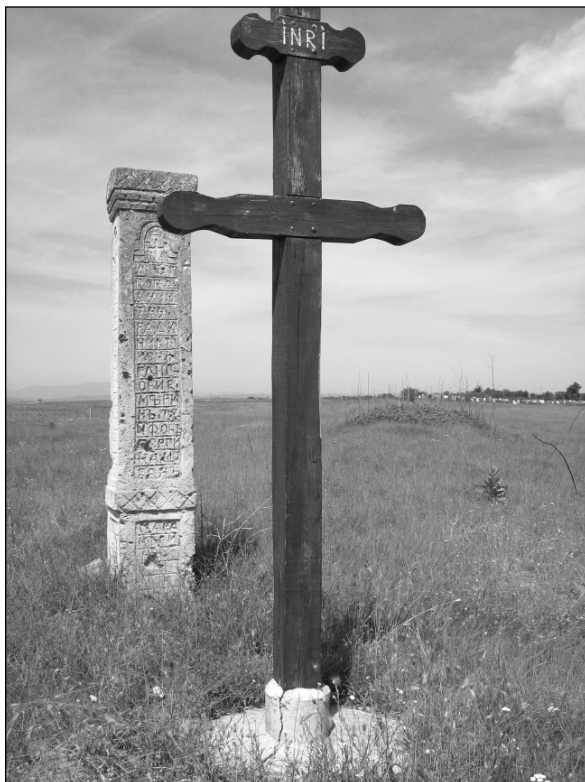
Надпис от западната стена на църквата „Св. Троица“ в Раковишкия манастир

Надпис над западния вход на църквата „Пресвета Троица“ (новата църква) в Раковишкия манастир

Оброк от сбирката на кръстове и оброци в гр. Неготин, Сърбия

Оброк на с. Връв

БЕЛЕЖКИ:

¹ ИМСЗБ, т. XXVIII, 2000, 268–269.

² Трудностите до голяма степен се преодоляваха благодарение на самоотвержената работа на директора на Врачанския музей г-н Ив. Райкински, когото познавах и чиято преждевременна смърт, по мое мнение, сложи край на известията.

³ ИМСЗБ, т. XXVI, 1998, съдържа на корицата пълна библиография на тази поредица до 1998 г.

⁴ **Кънчов, В.** Поглед към миналото. // Библиотека „Български Северозапад“, серия Извори, т. 3, 1996, 3–98; **Петров, П.** Търговски връзки между Видинския край и Дубровник през VIII век. // Библиотека „Български Северозапад“, Серия Научни изследвания, № 1, 1991, 1–48.

⁵ **Манолова-Николова, Н.** Църква и вяра (XVIII–XX в.) в българската историческа периодика от прехода 1990–2010 г. (библиография на софийските централни издания), под печат.

⁶ **Гълъбова, Л.** Митологизация и демитологизация на българското духовенство. // ИБИД, т. 40, 2008, 308–321.

⁷ Всички споменавани автори и статии са включени в библиографията, която е в Приложение № 1 на статията.

⁸ За лекция на тема: „Духовници от Врачанска епархия в борбата на Българската екзархия в Одринско и Македония“, изнесена от В. Тарашоева съобщават Известията. Вж: *ИМСЗБ*, т. XXVI, 1998, с. 287; Свети места. Църквите и манастирите във Врачанския край, V регионална краеведска конференция във Враца, състав. **Тодорова, К. Павлова**, Враца, С. И „Рал-Колобър“, 2009.

⁹ **Неофит** Н.В. митрополит Видински. Видинската епархия. Историческо минало и съвременно състояние, София, И „Витоша“, 1924. АЦИАИ, Окръжни на Св. Синод, 1935–1938, ф. 2, оп. 3, а.е. 3.

¹⁰ Едно изключение е доброто изследване на **Филипова**, Цв. Борбата за независима българска църква във Видинския край. // *ИМСЗБ*, т. VII, 1982, с. 77–96.

¹¹ Архивни материали за църквите и манастирите от Видинска епархия се съхраняват в ДА – Видин, ф. 10К, оп.1, а.е.20, а.е. 201, 207; ф. 75К; ф. 77К; ф. 425К и др. Едно изключение е книгата на Генади Вълчев. Вж: **Вълчев** Г. Духовници от Видинската епархия – поборници за свобода, Видин, 1996.

¹² Сведения за някои от църквите намираме в ранното издание на Д. Цухлев. Вж: **Цухлев**, Д. История на града Видин и неговата околност, София, 1932. През м. юни 1956 г. комплексна научна експедиция от БАН е обходила Северозападна България. Асен Василиев и арх. Георги Стойков са събрали значим материал, предимно от най-старите църкви и манастири. В работата си във Видинско ние се основавахме и правихме сравнения с техните публикации. Вж: **Стойков**, Г. Култови и обществени сгради в Северозападна България, Експедиция в Северозападна България 1956, отг. редактори Стойков, Г. Василиев, София, АИ БАН, 1958, 57–112; **Василиев**, А. За изобразителните изкуства в ..., 173–258.

¹³ През октомври 2012 г. в Художествената галерия във Видин е открита изложба на 11 икони от старите видински църкви, с благослова на Видинския митрополит Дометиан, които са от самоковски и тревненски майстори. Вж: <http://radiovidin.bnr.bg/>

¹⁴ В обиколките си из Кулската духовна околия бяхме подпомагани безрезервно и всеотдайно от рано починалия архиерейски наместник отец Севдалин Г. Петров, мир на праха му!

¹⁵ **Михайлов**, Ив. Старопатица, туристически пътеводител, Бургас, ЕТ „Адулар-Иван Михайлов“, 2008, 41–43.

¹⁶ През 2012 г. именно в Северозападна България бе открит първият музей на църковната история на Видинска епархия, организиран в Клисурския манастир „Св. Св. Кирил и Методий“. Вж: <http://klisurskimanastir.com>

¹⁷ Бележките и надписите са свалени в личния архив на автора.

¹⁸ Поп Йонча е дядо на известния български художник проф. Александър Поплилов Йончев.

¹⁹ През м. юни 2007 г. лично присъствах на разчистването на оброка, превърнат в мост след 9 септ. 1944 г. пред дома на известен местен член на БКП и го разчетох.

²⁰ Надписите под № 5 и 6 са останали неотбелязани от експедицията през 1956 г. Вж: **Василиев**, А. За изобразителните изкуства в ..., 224–228.

Радујевац – Вршка чука, прва индустријска пруга у Србији (1887)

Ненад Војиновић

Готово једини сегмент економије у коме она трпи филозофију јесте „филозофија обрта“, у коме се обрт капитала може посматрати из више углова, за ову прилику један од важнијих – што повољнији и бржи пласман робе. Наравно, уколико се роба брже пласира то повећава коефицијент њеног обрта, што доводи до повећања прихода, што са своје стране значи и повећање производње те се у том смислу саобраћај и може третирати као нека врста услужно-производне делатности. У супротном, уколико саобраћај у своме развоју не може да прати производњу долази такозваног „уског грла“ – застоја у једној битној карици која чини систем производног процеса.

Интересантно је поменути један распис за који др Никола Вучо каже да „...ни савремени економиста, стручњак за саобраћајне проблеме, не би умео боље да формулише улогу друмова, железница, поште и телеграфа у привредном развоју Србије него што је учињено у поменутом распису“. Министар унутрашњих дела је у свом распису из 1892. године изнео врло убедљиве разлоге због којих локалне власти и народ својом радном снагом морају да одржавају друмове у добром стању.

„За подизање народне производње, као и за развијање народне привреде уопште, саобраћајна и преносна средства су један врло важан чинилац. То је освештано и утврђено науком и искуством. Где њих нема у довољној мери, или где она нису удесно рапосређена, тако да су њима важна трговачка и привредна средишта везана, или се не одржавају стално и у свако доба у добром и лако употребљивом стању, ту не може бити озбиљна говора и рада на подизању народне привреде. Где је саобраћај слаб и пренос тежак и мучан, ту нити могу производи земаљски доспети до јаче трговачке пијаце те да добију бољу цену и праву вредност, нити опет, и ако како тако доспеју, могу издржати конкуренцију са производима и еспапима који се користе лаким, удесним и јефтиним преносом; јер очевидно је да ће сваки производ морати бити скупљи, у колико је пренос његов тежи и скупљи. На свакој пијаци је, пак, поред доброг квалитета, само оном производу или еспапу ујемчена брза и јака проходња, који је јефтинији од производа или еспапа исте врсте. А чим се, опет, из поменутих разлога један производ или еспап

не може брзо да троши, и његова производња мора застати ил почети још да опада.

Стога је грађење и стално одржавање у добром стању путова и мостова, у једној земљи која жели да се привредно подигне и ојача, не само један од најважнијих задатака државе и њених органа, но и један од првих и најпотребнијих...“

До појаве железнице превоз робе се у Србији одвијао на лошим друмовима, сточним запрежним колима и једно време је кочио развој привреде у Србији. Брже повезивање сировинама и радном снагом, брже повезивање производње и потрошње јавља се као приоритет у привредном развоју Србије још у време Кнеза Милоша. Он је планирао изградњу „гвозденог пута“ у Србији, и то у Источној Србији (1838/39 године) што на жалост, није остварено због његове емиграције из земље, али је свакако сазнање о саобраћају, који доприноси успону индустрије уопште, у Србији све више сазревало. „Гвоздени пут“ је био замишљен баш у нашим крајевима и то од Доњег Милановца, тачније Мосне па преко Рготине и Вражогрнца, долином Тимока ка Гургусовцу. Касније кад се обрео у емиграцији од 1839 до 1858. године, Кнез Милош је видео шта железница значи у привредном животу не само једне земље већ и читавог региона тако да се по свом повратку у земљу 1859. године па до 1860. много јаче и конкретније залагао за градњу железнице и то пре свега у Источној Србији, конкретније у Тимочкој Крајини.

Можда би до изградње железнице у Србији дошло и раније, али Србија је до стицања независности 1878. године, због свог вазалног положаја спрам Отоманске империје, наилазила на велике тешкоће и препреке у овом погледу. Међутим, изградња железнице у Србији везана је за интересе великих европских сила, првенствено Немачке и Аустро-Угарске, због њихове тежње продирања на исток. Најкраћа железничка веза ишла је преко Србије па је на Берлинском конгресу 1878. године Србија уз самосталност добила и обавезу да у року од три године изгради на својој територији железничку пругу, која би имала да веже отоманске железнице са већ постојећим пругама у Аустро-Угарској, што је изгледа највише и иницирало почетак изградње пруга у Србији. Прва пруга нормалног колосека (путничка) саграђена је 1884. године (Београд – Ниш), а прва индустријска пруга (пруга узаног колосека – 0,76 м) је почела да се гради 1887. године а пуштена је у саобраћај 1888. године и то у Неготинској Крајини. Она је ишла Тимочком долином, од рудника Вршка Чука до дунавске луке у Радујевцу. У народу а и касније је била позната као „Белгијска пруга“.

„Пруга Вршка Чука – Радујевац била је прва изграђена пруга узаног

колосека у Србији, и њоме се превозио угаљ из рудника Вршка Чука. Повластицу за грађење ове пруге добило је Белгијско анонимно друштво 1887. године и оно је истовремено имало концесију за експлоатацију овог рудника, уосталом и изградња највећег броја железничких пруга у Србији поверавана је страном капиталу, у првом реду француском капиталу. Крајем 1888. године пруга у дужини од 82 километара пуштена је у саобраћај, а служила је и за превоз путника. Пруга је коришћена и за превоз бакра из Борског рудника, као и за превоз рударске машинерије и друге робе за цео Тимочки крај.“

Како је од српске владе добио концесију за експлоатацију рудника у Вршкој Чуки – експлоатацију каменог угља (антрацита) и то почетком 1885. године, барон из Будимпеште Јозеф Хирш је планирао да угаљ из рудника допреми до Дунава „ваздушном железницом“ – жичаром преко Видина у дужини од 46 километара али за то не добија концесију од Бугарске. Он се потом обраћа српској влади која му ту концесију даје, али за изградњу пруге узаног колосека која би ишла до Дунава. Међутим, он за изградњу ове железнице, односно пруге узаног колосека нема новаца па се обраћа Белгијском капиталу где се друштво „Societe Generale“ занима за ову концесију и које оснива белгијско акционарског друштва „L’Industrielle Serbe“.

Наиме, не можемо а де не поменемо да смо још приликом отварања изложбе „Белгијска пруга – 120. година од прве индустријске пруге у Србији“, аутора Небојше Јовића, маја месеца 2007. године, рекли, а његова екселенција, тадашњи амбасадор Белгије у Србији, г-ђа Денис де Хауер потврдила, да је изложба само увод у даља истраживања и даљу сарадњу, што се и остварило у поклону Архива Министарства иностраних послова Белгије Историјском архиву у Неготину и то: INVENTAIRE DES ARCHIVES LA SOCIETE GENERALE DE BELGIQUE S.A. Deuxieme versement, 1822 – 1982, Rene Brion et Jean-Louis Moreau (ИНВЕНТАР АРХИВА АКЦИОНАРСКОГ ДРУШТВА „СОЦИЕТЕ ГЕНЕРАЛЕ“ из Белгије Допуњен фонд, 1822 – 1982, Рене Брион и Жан Луј Моро), односно документа који се тичу овог друштва и његовог учешћа у изградњи ове пруге. Наиме, г-ђа Francoise-Marie Peemans, доктор историјских наука, из дирекције Архива Министарства иностраних послова Белгије, је приликом своје посете Историјском архиву у Неготину, 2007. године, поменула да се ови документи налазе у Краљевским, односно државним архивама у Белгији, у оквиру којих се налази посебно одељење које се бави прикупљањем и валоризацијом података о предузећима.

Даље, она каже: „И, управо колеге историчари из овог одељења су

пронашли архиве друштва „SOCIETE GENERALE DE BELGIQUE“, односно Акционарског друштва „SOCIETE GENERALE“ из Белгије које је у XIX веку било основа економије и финансија у Белгији. У оквиру тих архива овог друштва можемо пронаћи и архивске податке о предузећу „*L'Industrielle Serbe*“, односно „Индустрија Србије“. Овде имам један извод из годишњег извештаја; изводу Акционарског друштва „Societe generale“ за 1887. годину. У том исводу налазимо цитат који у потпуности објашњава разлог постојања предузећа „Индустрија Србије“, где се у тексту каже да је предузеће „Индустрија Србије“ основано као Белгијско акционарско друштво у циљу експлоатације лежишта каменог угља у Србији. Његов Статут дозвољава да, такође, оснива индустријска друштва или да се за њих интересује. Дакле, одговорни у АД „SOCIETE GENERALE“ су дошли до закључка да постојање квалитетних горива у једном ширем подручју у Србији пружа наду да ће се интерес за Србију исплатити за онај капитал који ће се уложити у предузеће. Дакле, видимо ово је једна капиталистичка логика. Дакле, шта налазимо у овим фондовима? То су: Статут и Конвенције овог друштва, затим уговор за извођење студија, пројеката и предрачуна за изградњу пруге нормалног колосека овде у Неготину и Зајечару и тај предмет потиче још од 1887. године. Дакле налазимо читаву серију писама, односно кореспонденције која се размењивала за време рата, укључујући и само затварање преузећа, затим власнички листови добара, права и интереса белгијских у Србији-Југославији. Такође, налазимо унутра документа који се тичу генералне скупштине и рачуноводства. Дакле, сви они документи се односе на период од оснивања предузећа 1887. године па до његовог затварања 1977. године.“

Дакле, друштво *Societe generale de Belgique* је основано 1822. Оно представља добар пример земље чији је економски развој тесно повезан са приватном компанијом. Ово друштво од 1830. године усмерава белгијску индустрију, менаџмент, не само на домаћем плану већ у знатној мери и на међународном плану са европским и глобалним амбицијама у најразличитијим секторима: банкарство, угаљ, челик, обојени метали, електро-индустрија, хемијска индустрија, производња цемента, стакла, метала, електричних конструкција... Оно је имало важну улогу у економијама других региона у свету: у царској Русији, Француској (основана прва експозитура 1835.г.), Канади, Латинској Америци, Кини, Египту и посебно у Африци, односно Конгу.

Значи, новоосновано белгијско друштво са седиштем у Бриселу – *L'Industrielle Serbe*, је уствари било изданак тог познатог белгијског друштва *Societe generale de Belgique* које је као главни циљ имало улагања

у индустријска и рударска друштва. „Анонимно (акционарско) друштво *L'Industrielle Serbe*, у коме је *Societe generale* највише учествовало, ангажујући се сумом од 300.000 фр., основано је у Бриселу актом о оснивању пред нотаром М.ван Халтереном из Брисла, 18. јула 1886. године, са основним капиталом од 3.060.000 фр. Председник управног одбора друштва постао је Виктор Стоклет, директор друштва *Societe Pour Javoriser industrie nationale*. Обавеза према Јозефу Хиршу за уступљену повластицу на рудник износила је 3.122.000 динара“. Барон Јозеф Хирш, јеврејин из Белгије, који после свог завршеног школовања у Белгији и првих пословних подухвата тек касније прелази у Будимпешту, и као концесионар градње турских железница на Балкану, добија од српске државе почетком 1884. године концесије на 262 рудна поља. Наравно, он за то није имао новаца па је вероватно тражио ортаке међу другим акционарима белгијских друштава и банака. После одређених припрема, односно после врло озбиљних геодетских, геолошких и хидрографских студија на терену, анонимно акционарско друштво *L'Industrielle Serbe*, преузима јуна месеца 1887. године повластице од Хирша и уз сагласност српске владе почиње са експлоатацијом каменог угља у руднику Вршка Чука. Тадашња српска држава је била задовољна датом концесијом и није се јавља сумња да ово Белгијско друштво неће бити у стању да даје држави дажбине које је концесионар био обавезан по закону, а то су, у овом случају, на годишњем нивоу следећи износи:

1. годишње таксе 5.000 динара;
2. годишње таксе за мерење угља кантарима 2.000 динара;
3. годишње таксе – статистичка такса 3.000 динара после 1898;
4. 1892-1897. Државни порез МФИ = 18.609. динара;
5. Од 1898 – порез на транспорт робе и путника.

Наравно, да је градња железничке пруге ради повезивања рударских подручја са најближим дестинацијама за даљи транспорт била хитна и неопходна потреба. Дакле, Белгијско анонимно друштво које је већ имало концесију за експлоатацију рудника Вршка Чука, добија повластицу и за грађење ове пруге те исте године – 1887. Одлучено је да се гради пруга узаног колосека ширине 0,76 метара, а дужине од 82 километра до дунавске луке у Радујевцу. Железница је пуштена у пробни погон већ децембра месеца 1888. године, а званично већ у првој половини наредне 1889. године, јер се тада завршавају и други објекти као што су фабрика брикета у Радујевцу на Дунаву и дунавско пристаниште дужине од око 300 метара. Треба рећи да се радујевачко пристаниште први пут спомиње у писаним документима аустријске администрације у периоду њене окупације наших крајева 1718 – 1739. године. Пристаниште у Радујевцу је поговало аустријској власти

због његовог изузетно повољног географског положаја, и који је још у то време, у периоду аустријске двадесетдогодишње окупације, постао велико увозно-извозно пристаниште на овом делу Дунава где је са царинарницом представљало Аустрији значајан извор прихода. Наравно да Белгијанци нису случајно изабрали баш Радујевац за пристаниште јер је ка њему гравитирала не само Неготинска Крајина већ и читаво подручје Источне Србије богато рудним налазиштима која су до њега сувоземним путевима могла најбрже и најлакше доћи, а исто је оно било најприкладније за центре у Румунији и Турској до којих је требало извести или увести њихову робу.

Значи, да би изашли на Дунав Белгијанци су морали доста да уложе и то је била једна за њих у то време велика инвестиција. Како је ово белгијско друштво отпочело интензивно да ради на припремама за отварање рудника у Вршкој Чуки, морало је истовремено да ради и на изградњи пруге од Вршке Чуке до Радујевца, Тимочком долином у целини (82 км) и на изградњи брикетнице – фабрике брикета, до које је овај угаљ требало да се доведе и где је замишљено да се дроби и брикетира у калупове, па да се даље шлеповима превози Дунавом. Све ове припреме – отварање рудника на Вршкој Чуки, изградња пруге и брикетнице су вршене истовремено што је довело до тога да сви радови на ова три објекта буду обављени у периоду између 1887. и 1889. године када су и пуштени у рад.

Ова фабрика брикета у Радујевцу је била први индустријски објекат у Крајини баш као што је и пруга Вршка Чука – Радујевац била прва индустријска пруга у Србији. Наравно, како је г-ђа Пеманс рекла приликом своје посете Историјском архиву у Неготину „то је једна чисто капиталистичка логика“, али од које су људи овога краја ипак имали користи. Руковођени, између осталог и јефтином физичком радном снагом које је у то време не само у Крајини већ у целој Источној Србији било на претек, они су итекако имали интерес у руднику, железници и брикетници. По неким изворима на грађењу ове пруге је у једном моменту било запослено и до 600 радника, наравно просте радне снаге а када је у питању стручан рад они су ангажовали како своје земљаке – Белгијанце, тако и велики број Италијана који су већ имали искуства у градњи железнице у својој земљи. Изградња железнице није значила посао само за раднике који раде непосредно на њој већ је запошљавала и читав низ других услужних делатности, што се види из непосредне кореспонденције између Начелства среза Крајинског и Начелства округа Крајинског, где срески начелник 5. маја 1887. године упућује писмо следеће садржине окружном начелнику:

„ ... *Индустријском друштву које намерава правити железницу од Вршке Чуке до на уиће Тимока за извоз каменог угља дато је право од*

наше државе на ову грађевину. Железничка пруга коју друштво намерава правити и већ у рад предузети простире се у моме срезу у растојању до *Но* километара и на овом растојању подобне су бараке у којима би се продавало јело и пиће радницима који на овој прузи раде.

Имам случај да ми се јављају наши поданици за дозволу да могу подизати бараке на поменутој прузи а знам да ово (неко) друштво већ има бараку на уићу у којој се радницима њиховим даје јело и пиће.

Немам концесије које је наша држава дала поменутом друштву и по томе не знам има ли друштво право да оно без дозволе наше власти отвара своје бараке па према томе могу ли ја нашим људима дозвољавати ...

Молим начелника да ми изволи послати ради управљања све концесије које је наша држава дала поменутом друштву ... “

Наравно, да је корист од градње железнице била многострука не само за локалну средину кроз ангажовање радника из околних места и уопште привредним оживљавањем овога краја већ и успостављањем трговинских веза са, пре свега суседним земљама Бугарском и Румунијом, али и са осталим околним земљама увозницама угља. И, поред свега тога држава је имала сталне дажбине које је према преузетим обавезама концесионар био дужан да даје а које смо напред побројали.

Требало би истаћи да је само на деоници пруге саграђено 20 мостова која су белгијанци изградили што је податак који говори сам по себи.

Због свега тога је краљ Милан одликовао главне представнике белгијског друштва приликом свечаног отварања угљенокопа, пуштања у саобраћај пруге и брикетнице у погон. Таковским крстом другог степена одликован је председник друштва Виктор Стоклет, а орденом трећег реда Јосеф Луј Хирш из Будимпеште и Јосеф Роменцер из Граца, док су остали службеници друштва одликовани орденом четвртог степена.

Количина увезеног материјала за градњу ове железнице износила је 2750 тона железничких шина, 50.000 траверза (попречних греда), 5 локомотива и 40 вагона. Међутим, материјал на овој прузи је био слабог квалитета, углавном од дрвета, и због брзог грађења израда није била квалитетна те је због трошне конструкције долазило до прекида у саобраћају. Железничко особље, састављено од сељака из околних села плаћено је, чак и за те прилике, јако мало, када се зна да су машиновође биле плаћене свега 75 динара месечно, а чувари пруге 40 динара месечно, за разлику од службеника дирекције Белгијског друштва који су били јако добро плаћени. Важно је још рећи да су сви елементи транспорта као што су пруга, свозница и лука на дунаву са фабриком брикета били пуштени 25. маја 1889. године, док су радови почели у фебруару 1887. године.

Белгијанци су 1936. године продужили концесију за искоришћавање рудника на Вршкој Чуки – Прлита, и исте године обустављен је рад фабрике брикета на Дунаву а и демонтирана је пруга Мокрање – Радујевац. За ову прилику би смо истакли само 1942. годину, када су Белгијанци своја права из концесије продали Недићевој влади и што би смо овом приликом истакли је то, да Белгија као неутрална земља није имала никаквих политичких аспирација према Србији и могла је очима објективног посматрача да прати збивања у Србији и око ње, а да о томе, колико је то у моћи њених тадашњих представника даје детаљне податке и објективне судове.

И како покојни Небојша Јовић каже: „ У време када се у долини Тимока полагало по 100 и више метара железничког колосека дневно, а атмосфера помало личила на оне већ познате сцене са Дивљег Запада, у Њујоршкој луци усправљен је Кип слободе, у Паризу Ајфелов торањ, кроз Алпе је пробијен највећи железнички тунел на свету – Св. Готард и изграђено је низ значајних монумента, који ће задуго, чак и данас представљати „чудо света“. Ако су ова „чуда“ била за свет, дотле је железница у долини Тимока била „чудо“ Источне Србије, које ће трајати 1/4 века“

Извори и литература

Вучо, Др Никола. Развој индустрије у Србији у XIX веку, 1981, Београд, САНУ-Посебна издања;

Зборник закона и уредаба Србије, књ.48, 127 – 129;

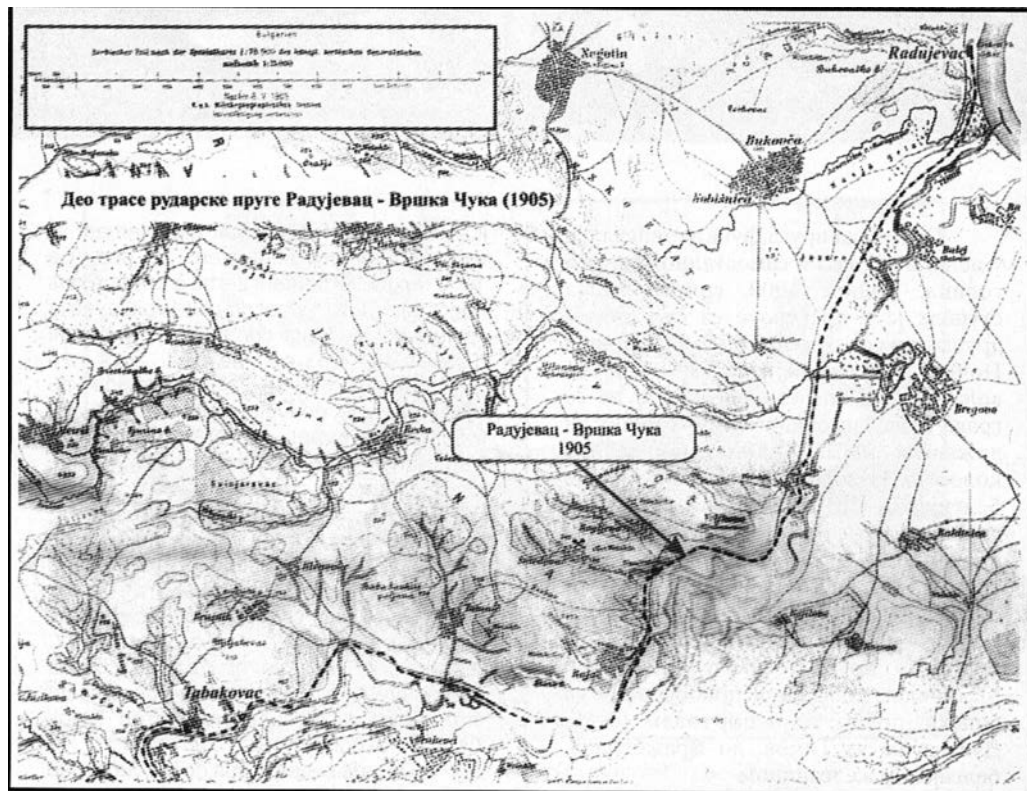
//*Баштиник бр. 10*, 2008. стр. 343, Историјски архив Неготин;

Милић, Даница. Страни капитал у рударству Србије до 1918. године, 1970, Историјски институт у Београду;

Историјски архив Неготин, Фонд Начелства среза Крајинског 1887. година;

Историјски архив Неготин, Картографска збирка;

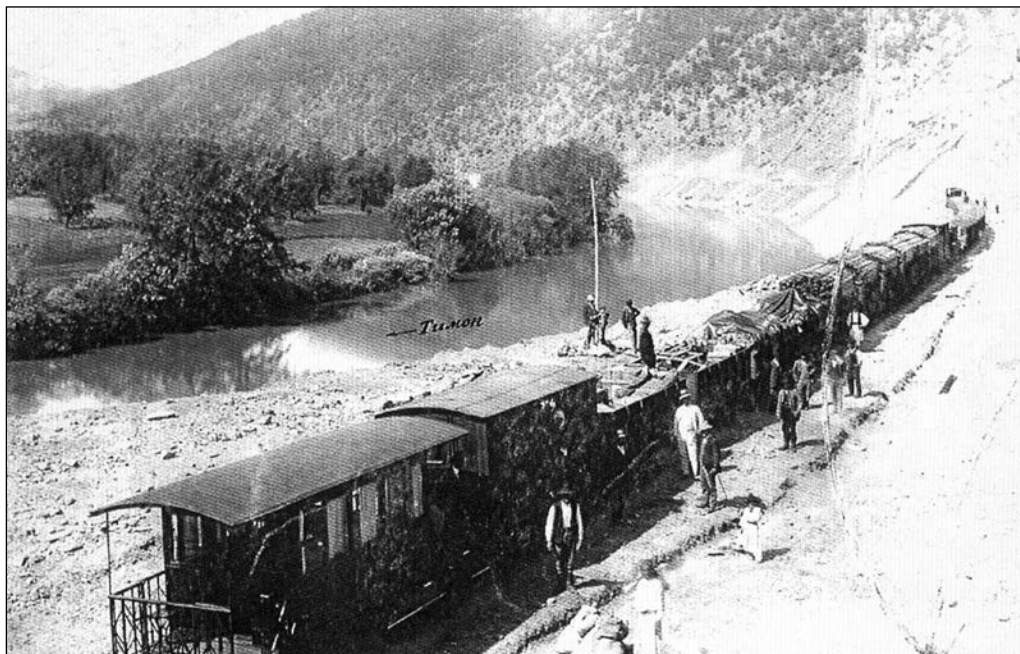
Јовић, Небојша А. //*Развитак*, 2008. година.

0-05 Војна аустроугарска карта са трасом белгијске пруге у долини Тимока од Табаковца до Дунава из 1905. године, вел. 210 x 290 мм

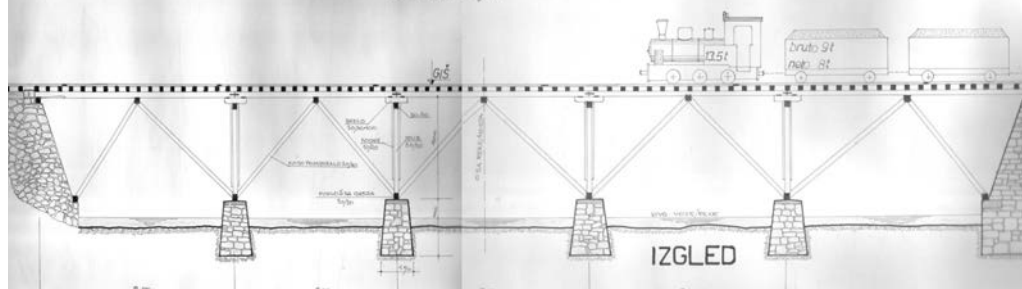

0-04 Белгијска пруга од Вршке Чуче до Табаковца на карти Ј. Јиричека, копија 1:1 вел. 210 x 290 мм
 0-04 Voie belge de Vrška Čuka jusqu'à Tabakovac sur la carte de J. Jiriček, copie 1 :1, 210X290

BELGIJSKI ZELEZNICKI DRVENI MOST RASPONA 40m PREKO JASENICKE REKE 1:50

(rekonstrukcija)

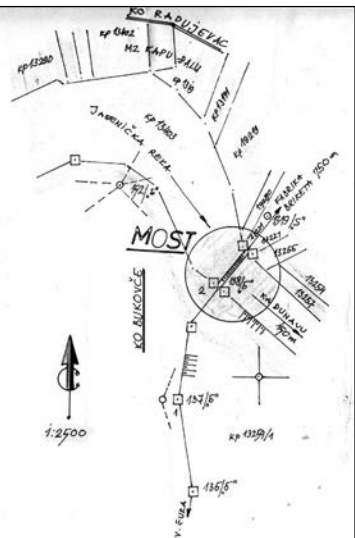

Белгијска фабрика брикета у Радужењу.

Tabelarni pregled svih belg. mostova

R. br	LOKACIJA	STACIONARNA OD PUNAVA, km + m	RASPON NA VILIH STUBOVA, m	BRJ. POLJA, kom	BRJ. SREDNJI STUBOVA, kom	PRIMEDBA-
1.	JASENIČKA REKA	0km + 250m	40	5	4	
2.	SIKOJSKA REKA	9km + 300m	8	1	—	
3.	VEJKOVAČKI POTOK	12km + 400m	8	1	—	
4.	ROSIJEVAČKI POTOK	14km + 400m	8	1	—	
5.	POTOK UROVICA (SMEĐOVA)	19km + 700m	8	1	—	
6.	BRUSNIČKI POTOK	26km + 600m	16	2	1	
7.	PIVNIČKI POTOK (BRUSNIK)	27km + 100	8	1	—	
8.	TABAKOVAČKI POTOK	32km + 500	16	2	1	
9.	GIŠANOVO (JASIKOVA REKA)	37km + 400	32	4	3	
10.	SOKOLOV POTOK	44km + 150	8	1	—	
11.	JELAŠNIČKA REKA (ČOKONJ)	48km + 00	24	3	2	NE PRAVILAN SISTEM - UMESTO KOSOG PODUPIRALA UBRANNO VERTIK.
12.	TRNAVAČKI POTOK	52km + 400	8	1	—	
13.	LOZANSKI POTOK	56km + 500	8	1	—	
14.	PIVNIČKI POTOK (VRAŽEČK.)	61km + 100	8	1	—	
15.	VRAŽEOGRNAČKA REKA (BORSKA)	64km + 200	32	4	3	
16.	VRAŽEOGRNAČKI POTOK	66km + 00	8	1	—	
17.	POTOK LAPIN	67km + 100	16	2	1	
18.	TIMOK (100 ASFALT. DAZE)	67km + 900	40	5	4	
19.	VELIKOIZVORSKI POTOK I	68km + 200	24	3	2	
20.	" II	69km + 100	16	2	1	

UKUPAN BROJ MOSTOVA: 20. MODUL MOSTOVA 8m (POLJE):
 UKUPNA DUŽINA MOSTOVA: 336 m¹ SISTEM: KOSO PODUPIRALO.

DISPOZICIJA MOSTA NA JASENIČKOJ RECI PO KAT. PREMERU 12 1936.g. (GEODET. UPRAVA NEGOTIN).

Европейски стилови преноси и начало на българския архитектурен модерн

Станчо Веков

Влиянието на европейската култура веднага след Освобождението се чувства най-осезателно в крайдунавските градове, които вече са били в контакт със страните от поречието на Дунав, благодарение на корабоплаването по реката и развитието на оживени търговски връзки, още в средата на 19 век.

Видин, като най-западният български град и добре укрепена османска крепост, пръв изпитва това благотворно влияние и заедно с другите дунавски градове – Лом, Никопол, Свищов и най-вече Русе, претърпява осезателна промяна в цялостния си стопански и обществен живот.

За относително кратки срокове, градът се отърсва от ориенталския си характер и бързо се ориентира към нововъведенията, които идват от Централна Европа. Благоустрояват се улици, строят се водопроводи, ново пристанище и дизелова централа, появяват се първите фабрики и складове.

Най-осезателно е строителството на богати жилищни домове, които заменят предимно едноетажните ниски паянтови сгради с дву- и триетажни сгради по европейски образец. Създават се главните градски пространства.

Ориенталският Видин бързо се европеизира

В града пристигат чужди и първите наши архитекти, получили дипломи от реномирани университети във Щутгарт, Мюнхен, Виена, Прага и др., и за кратко време променят архитектурния облик на града.

Един от тези архитекти е Никола Нешов, за когото има оскъдни данни, макар да е роден във Видин, вероятно през месец януари на 1869 г.

Възпитаник на Кралското висше техническо училище в Щутгарт Германия, той се дипломира като архитект през 1894 г. и веднага се завръща в България.

Постъпва на работа в Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията и се включва във възстановяването на Котел от опустошителния пожар през 1894 г.

Поканен от община Видин, поема техническото управление на града от 1895 г. до 1904 г. Освен множеството архитектурни и инженерни проекти, които реализира, той има значителен принос и за цялостното изграждане и благоустрояване и на града.

Отново е назначен като архитект в София – Минния отдел на Министерството на търговията и ръководи строителството на Минералната баня в Баня. Проектира и строи банските сгради в много градове, които поставят началото на курортното дело у нас.

Последният му проект за Общинската баня във Видин е завършен само няколко месеца преди кончина му през 1928 г., поради което той не успява да види реализацията на творбата си.

Интересно е да се анализира творчеството на арх. Нешов като преносител на европейски архитектурни влияния, които се вписват в по-широкия контекст на промените, засегнали целия стопански и културен живот на града в първите години след Освобождението му от османско господство.

Два са основните аспекта на подобен анализ:

- развитие на богата стилова палитра;
- многостранност на професионалните му проявления.

Разгледана от този ъгъл, негова дейност определено илюстрира една универсална творческа природа, съчетала висока стилова култура и качества на лидер, което показва не толкова успешно съвместяване на двете страни на професията в едно лице, регламентирано от действащия тогава строителен закон, колкото свидетелства за личните му качества на архитект и строител.

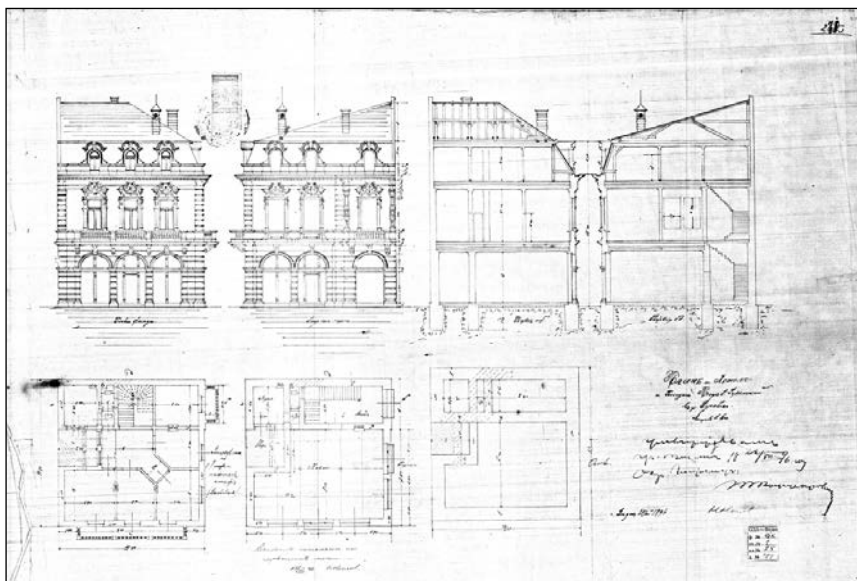
Безспорен е приносът на арх. Нешов към архитектурното обновяване на Видин в периода от Освобождението до първата третина на миналия век. Изразява се както в значителния брой построени сгради, така и в големия диапазон на стиловете му предпочитания, които успява да пресъздаде в повечето от тях.

Получил образование в края на 19 век, когато Европа е все още в плен на неостиловете – неоготика, неоренесанс, неороманика, реставраторски

пуризм и еkleктика, той става преносител на тези господстващи стилови направления, които могат да се открият в повечето му сгради. По същото време, започват да се усещат и първите повеи на един нов художествен стил Сецесиона, схващан като изразител на новия дух на епохата, породен от небивалия технически прогрес и индустриализация, довели до значителни социално-политически преобразувания в цяла Европа.

Ето защо сградите, които строи във Видин носят всички характерни черти на тези късни стилове, предимно с австрийски и немски отлики. Следва да се има предвид, че се касае и за широк типологичен спектър на сградите, най-често частни жилищни, хотелски и търговски, както и някои обществени като банки, бани и др.

Между най-рано датираните примери са два хотела на Г. Гузелски, проектирани в края на 19 век и изградени в периода до 1895 – 1998 г., които убедително се вписват в характерните черти на късните стилове, предимно неobarock и neorenaissance.

План за Хотел на П. Гузелски на ул. „Житарска“, Видин, арх. Н. Нешов, 1896

Първият се е намирал на ул. „Житарска“ (дн. ул. „Еделвайс“) и е бил разрушен за построяване на Профсъюзен дом през 70-те години на XX век, който в началото на демокрацията е преустроен за Областна администрация Видин.

Вторият е известният хотел „Дунав“ на ул. „Дунавска“, запазен до пре-

ди години и заменен наскоро с нов, след премахване на автентичната структура на хотела, макар и с някакъв опит за уж стилова интерпретация.

Отново се демонстрира една разпространена практика за подмяна на оригинала със съвременно строителство, като се интерпретира, вместо да се реконструира и реставрира паметникът, както изисква европейското законодателство, включително и българското, в областта на недвижимото културно наследство.

Хотел „Дунав“, ул. Дунавска, 2008 и днес, заменен от нова сграда – опит за стилова интерпретация, 2013

Повечето от сградите са строени през първия творчески период на арх. Нешов, като собственост на богати търговци и най-често са разположени в самия градски център. Те силно повлияват развитието на новия архитектурен облик на Видин и до днес определят европейското лице на града. Повечето от тях са обявени за паметници на архитектурата:

- бивша Земеделска банка
- пл. „Бдинци“;
- хотел „Поща“ – ул. „Цар Александър II“ и
- Дом на Лилкови (бивша Туристическа спалня), на същата улица.

Бивша Земеделска банка – Видин на главния градски площад „Бдинци“, арх. Никола Нешов, 1898

Цитираните обекти, са представителни за неговото творчество, като стилова характеристика, най-близка до тази на първообраза – европейския необарок.

Авторът използва симетрични планови и фасадни решения, акцентира входове и ъгли с ризалити, арковидни атики и куполи.

Особено характерна е сградата на хотел „Поща“ с проходната арка за двора, фланкирана от пиласстри с фигури на атланти и релефи на музи в полетата, поддържащи ажурен балкон на втория етаж.

Прилага развити ордерни редове с пиласстри, капители, фронтони, профилирани рамки, балюстри и др. декоративни елементи.

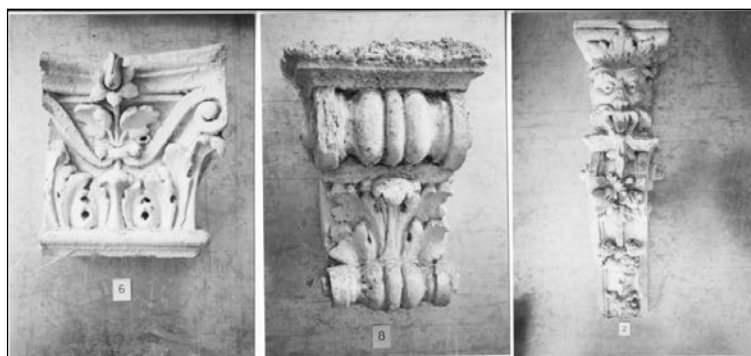
В сградите от този период той използва богат набор от типизирани скулптурни елементи и детайли, с които декорира главните и ълови фасади на своите обекти. Типичен пример е Дома на Лилкови (бивша Туристическа спалня), която се отличава с изящни образци на капители, гирлянди, покривни конзоли, и др., доставяни директно по Дунава от Виена и Будапеща.

Хотел „Поща“ Видин, 1895 – 1896

Дом на Лилкови, 1898

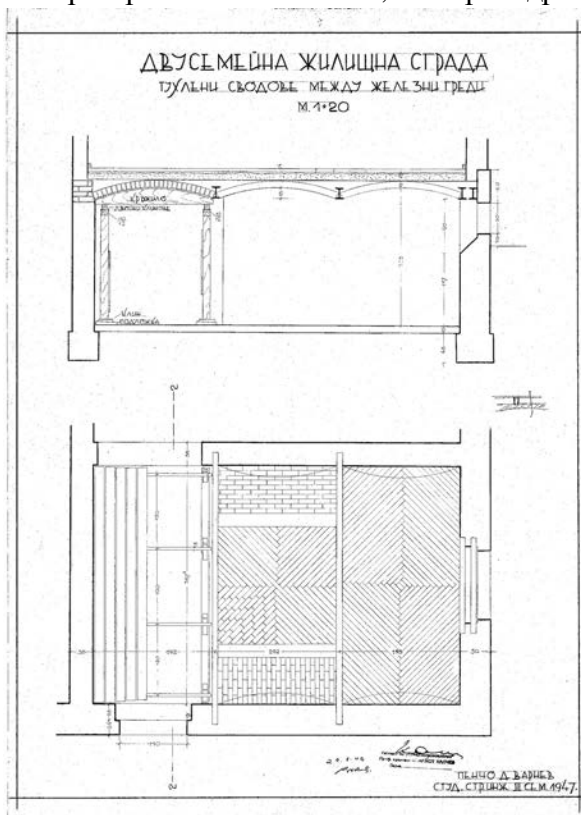

Капител, ключов камък (агафа и маскерон) покривен корниз – Дом на Лилкови, Видин 1898

Не толкова богатството на неостилните фасади прави неговите сгради иновативни за времето, колкото прилагането на непознати за българската практика строителни технологии и методи. За пръв път той заменя традиционните дървени етажни гредореди с масивни конструкции, като *пруския свод*, чрез който става възможно покриване на по-големи пространства за магазини, кантори и др.

Представлява изграждане на сегментни тухлени сводове, между двойно-Т валцовани стоманени профили, запънати в масивни стени или носещи зидани арки, които обикновено покриват двете първи нива на сградите, над подземния и над първия, висок приземен етаж, предназначен за по-широк обществен достъп или практикуване на различни професии и/или занаяти.

Заменя също зиданите свободно стоящи колони в интериора с много по-стройни колони от стоманени/чугунени профили с кръгло или друго правоъгълно сечение, както и прилага апликиране на декоративни полукръгли пиластри, като част от фасадната декорация на сградите, познати от ранния му творчески период.

Пруски свод. Курсова работа на П. Варнев, II курс Строит. инж. ДУ Варна, 1947

Но ако всички тези обичайни за необароковата стилистика детайли, характеризират първия етап на работата му, то след това се забелязват постепенни отчетливи признаци на новия стил Сецесион, познат под различни наименования в различните страни:

- Австрия и Чехия – *Сецесион*,
- Германия – *Югендцил*
- Франция и Белгия – *Ар нуво*
- Холандия – *Ново изкуство*
- Италия – *Либерти*
- Испания – *Модернисиме*

– Англия и Русия – *Модерн*

– Америка – *Арт деко* и т.нат.

У нас този стил се свързва с дружеството *Съвременно изкуство* (1903), създадено под непосредственото влияние и по подобие на виенското общество *Сецесион*, възникнало малко по-рано (1896).

Арх. Нешов не остава встрани от новите идеи на Сецесиона, които скоро се появяват в сградите му след 1905 г. Забележителна е къщата на К. М. във Видин, в която са налице основните принципи на стила:

- асиметричност на плановата и обемна композиция
- наличие на еркери
- раздвижени покривни линии.

Всичко това моделира изразителен силует, подчертан от дълбока стряха, която придава особена пластичност на сградата. Изцяло е променен и стиливия декор, в който флоралните мотиви, типични за Сецесиона, покриват огънати равнини, фасадни елементи и преминават в дървената декоративна решетка на парапета и верандата.

В този стил са изградени още няколко забележителни жилища, предназначени за богати негови съграждани, всеки с подчертано индивидуален образ.

Развитие претърпява и последния период от творчеството му, когато строи множество бански сгради, банки и др., които показват постепенно отказване от флоралната декоративност, заменена с все по-семпла фасадна третировка и подчертаване на вертикалната пластика на сградата.

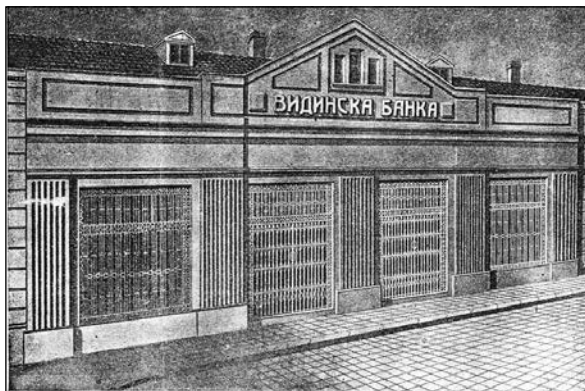
Павилион Сецесион – Виена, арх. Й. М. Олбрихт, 1897

Дом на К. М., Видин, арх. Никола Нешов, 1908

Характерен пример за това е проектът му за Видинска банка от 1927–1928, която строи на два калкана на ул. „Градинска“. Като освобождава фасадата от всякакви декоративни елементи, той умело подчертава нейната почти двумерност, постигната за сметка на изразителни плиткени пиластри с кнелюри, които носят триъгълен фронтон, стилизиран в духа на късния немския модерн. Това е крачката, която Сецесиона прави в своето развитие по посока към едно, все по-изчистено архитектурно третиране, за сметка на изявена фасадна пластика и подчертан вертикализъм, увенчани често със скулптурни и цели фигурални композиции. Тази тенденция е логичен завършек на късния Сецесион, наричан още модерн, който логично отвежда до появата на функционализма и школата на Баухаус/ Ваймар и Десау, и поставя началото на модерната архитектура в края на 30-те години на 20 век.

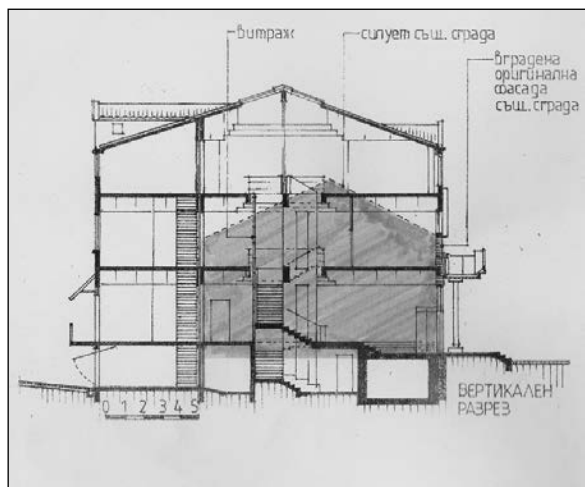
Реконструираната днес сграда (проект арх. Веков, 1994), изцяло запазва архитектурата на оригинала, като е заменена евтината гладка мазилка с траен материал, облицовки от украински гранит за пиластрите и врачански камък за останалите плътни фасадни части.

Видинска банка, перспективен изглед, арх. Нешов, 1928

По време на строежа

Разрез през структурата

По този начин многократно е удължен живота на архитектурния паметник, осигурена е неговата устойчива експлоатация и е запазен един образец на стила модерн, като част от архитектурната история на Видин.

Показателен в случая е фактът, че подобно развитие на архитектурната лексика извървява и арх. Нешов, в рамките на собствения си творчески път, продължил малко

повече от 30 години. За това време, той успява да премине през няколко стилови епохи, което се удава на малко автори, особено когато става въпрос за архитектурата, където смяната на стиловете направления трае продължително и заема понякога няколко исторически епохи.

Заслугите на арх. Нешов не се изчерпват само с голямото формално и типологично разнообразие на сградите, които създава. Изключителен е неговият принос за развитието на курортното дело и банските сгради в страната, относително нов за времето и непознат до тогава, тип обществена сграда. Известно е, че специфичните функционални и санитарно-технически изисквания към банските сгради ги прави едни от най-сложните в технологично отношение архитектурни обекти. Поради тази причина, проектирането им е свързано с прилагане на модерни за времето си строителни технологии, оборудване и обзавеждане. Тук следва да се отнесе цялата инфраструктура на такива сгради: водна и централна отоплителна инсталация, вентилационна система, електрическо захранване и осветление, санитарно-техническото оборудване и др.

Определено може да се твърди, че той се явява истински иноватор в тази сфера, не само когато проектира своите сгради, а и заради възможността да участва в строителството на някои, между които и такива, по проекти на чужди архитекти.

Арх. Нешов ръководи строителството на Минералната баня в Баня (1906 – 1919), по проект на известния немски архитект Карл Хохедер¹, който строи баните в Мюнхен (1897 – 1904) и Сибиу, Румъния (1904), с които най-често сравняват банята в Баня.

Срещата с европейски архитект от такъв ранг, водещ в тази област, го

След реконструкцията, арх. Веков, 1994

насочват към проучване и проектиране на подобни сгради, от които страната изпитва остра необходимост по това време.

Благодарение на разгърнатото се строителство в страната, бързо се компенсира обяснимото изоставане в тази област, като се строят и откриват бани в много наши градове, повечето от които днес са известни курорти: Вършец, Велинград, Наречен, Баня, Видин и др.

Автор е и на двете Минерални бани във Вършец

– първата от 1906 – 1910, в семпъл сецесион;

– Новата баня (1927), с участието на арх. Радев в нейното строителство.

Във Вършец строи и първото казино у нас, което се появява само няколко години покъсно, след прочутото Казино в португалския курорт Ещурил (1914), любимо място на европейските кралски фамилии в изгнание, по време на Втората световна война.

Освен като място за развлечения и отмора, Казиното е било предвидено и за хелиолечение, друга новост в курортното дело, която Нешов въвежда тогава.

Пиететът му към новото го отвежда отново до Видин, където проектира Общинската баня, непосредствено преди своята кончина в същата 1928 година.

Минерална баня Мюнхен, 1897–1904 и Минерална баня Банкя, 1906–1910, (долу) арх. К. Хохедер

Старата баня, 1906–1910

Макар и завършена без неговото участие, сградата притежава някои новости, които намират приложение в конкретното проектно решение:

- стоманени конструкции/ ферми за поемане теглото на централния воден резервоар, монтиран в мансардния обем на сградата

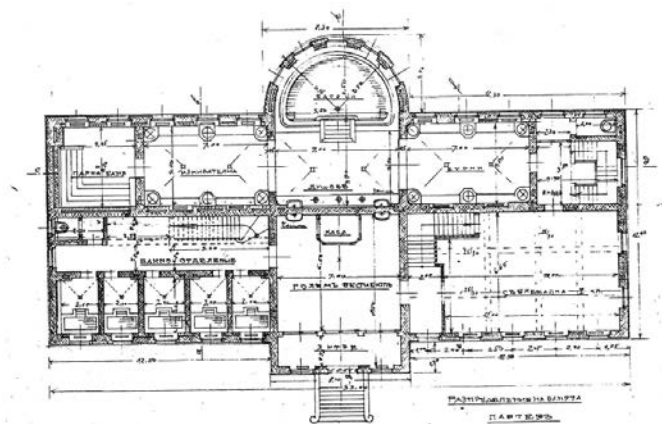
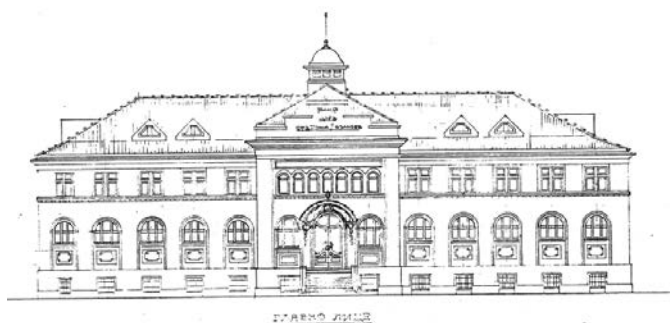
- стоманобетонени конструкции, едни от първите у нас, съгласно закон за задължителното им прилагане в сгради над 3 етаж, след голямото земетресение по поречието на р. Марица – 1928 г.

Изградена е специална отоплителна централа с висок клинкерен комин, сам по себе си произведение на строителното изкуство, каквото днес, вече е рядкост. Приложени са скъпи керамични и фаянсови облицовки в къпалните, стилна таблена ламперия във фойето и някои непознати интериорни и екстериорни решения.

За съжаление, след последните неколкостепенни преустройства на банята за частен хотел, много от оригиналните конструкции, включително комина от видима клинкерна зидария, интересните

Казиното, 1919 – 1925, арх. Нешов

Главна фасада и план на приземен етаж Общинска баня Видин, арх. Нешов, 1928

екстериорни и интериорни детайли и други характерни елементи са разрушени, премахнати, или напълно заличени.

В заключение, следва да се изтъкне многостранната дейност на арх. Никола Нешов, не само като автор на забележителни сгради във Видин и страната, но и на множество публикации и преводи на архитектурна тематика в изданията на БИАД², чиито член е още от 1898 г.

С основание може да се твърди, че той пръв прилага актуални за времето си инженерни, технологични и стилкови нововъведения, които го извеждат от рамките на архитектурната професия, в полето на един по-общ културен контекст, който дава основание да го отнесем, както към истинските новатори на новата българска архитектура, така и на българския модерн въобще.

Бившата общинска баня (частен хотел Анна-Кристин), Видин, 2013

ПРИЛОЖЕНИЕ

I. Авторски обекти на арх. Никола Нешов

1. Хотел „Поща“, ул. „Цар Александър II“ Видин, 1895–1896;
2. Къща на А. С. Махмудов, ул. „Еделвайс“ (стара „Житарска“), Видин, 1895;
3. Къща на А. С. Махмудов, ул. „Цар Александър II“ (ул. „Житарска“), Видин, 1896–1898;
4. Хотел на П. Г. Гузелски, ул. „Дунавска“ (ул. „Житарска“), Видин, 1896;
5. Балкони, катедрала „Св. Димитър“ Видин, 1897–1900;
6. Хотел на П. Г. Гузелски и Георг. х. Йончев, ул. „Дунавска“ Видин, 1998;
7. Дом на Лилков, ул. „Цар Александър II“ (бивша Туристическа спалня), Видин, 1898;
8. Земеделска банка Видин, 1898;
9. Къща на В. Джонов, ул. „Д. Младенов“ Видин, 1901;

10. Минерални бани в Наречен (Смолян, Меричлери), 1906;
11. Стара минерална баня Вършец, 1906–1910;
12. Къща на К. М., Видин, 1908;
13. Окръжна палата Пловдив, ул. „Ген. Гурко“ 4 (с арх. Н. Нанчев);
14. Бани в Чепино (Велинград, Каменица);
15. Казино Вършец (строено за хелиолечение), 1919–1925;
16. Минерална баня Вършец (нова), с арх. Радев, 1927;
17. Общинска баня Видин, проект, 1928;
18. Видинска Банка, 1928.

II. Участия в архитектурни конкурси

1. Проект за регулиране на площада около черквата „Св. Александър Невски“ София, 1904 – похвален отзыв;
2. Трета мъжка гимназия в Ючбунар София, 1904 – откупка;
3. Окръжна палата Пловдив, 1911 – първа премия;
4. Преустройство на Куршум хан Пловдив, ул. „Ген. Гурко“, 1911–1914 – първа премия, в строителството участва арх. Л. Н. Нанчев;
5. Софийска Окръжна палата, бул. „Христо Ботев“ 55, 1912 – трета премия;
6. Царски дворец София, 1914;
7. Съдебна палата София, 1914 – четвърта премия;
8. Музей и библиотека София, 1914;
9. Учителска каса пл. „Славейков“ София, 1915 – първа премия;
10. Сграда на БИАД, 1920 – похвала;
11. Проект за църква в Кюстендил, 1925 – III премия.

Библиография

1. **Ганчев**, Хр., Дойчинов, Гр., Стоянова, Ив. България 1900 Европейски влияния в българското градоустройство и архитектура, паркове и градини 1878 – 1918. София 2002, Арх. издателство „Арх&Арт“, с. 193–194.
2. **Йокимов**, П. Сецесионът и българската архитектура. София 2005, Архитектурно издателство „Арх & Арт“, с. 93.
3. **Тангъров**, Й. Архитект Никола Нешов // *Арх & Арт борса*, 1993, бр.19, с. 1, 7.
4. **Торньов**, Ант. Архитект Никола Нешов // *Списание на Българското Инженерно-Архитектурно дружество*, 1928, бр. 14. с. 308
5. **Цонев**, М. Дейци на БИАД 1893–1949 г. *Енциклопедичен справочник*, София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001. с. 135

Илюстрации:

Държавен архив – Видин
ВСУ „Черноризец Храбър“

Собствен архив на автора

Б. Иванов

Л. Петрова

Ив. Лилков

Стари пощенски картички

Списание на Българското Инженерно-Архитектурно Дружество

[http:// eng.archin](http://eng.archin)

БЕЛЕЖКИ:

¹ Karl Hocheder (1854–1917), архитект, професор в ТУ Мюнхен, автор на множество сгради в Германия и Австрия.

² Българско инженерно-архитектурно дружество, създадено 1893 г. в София

Пожаревачка гимназија за време Бугарске управе, 1915–1918

Јасмина Живковић

Увод

Пожаревац, погранична варош у Србији, почела је да се економски, културно, образовно и политички развија још у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, почетком 19. века. Основу привреде вароши су најпре чинили пољопривреда, сточарство, трговина, а као центар богате стишке равнице, Пожаревац је убрзо постао окосница трговине пољопривредним производима и стоком, где је доминирала изворна трговина свињама са Аустроугарском.¹ Са упливом модерних идеја у области занатства, које су пожаревљанима доносили досељеници из Аустрије и Угарске, Пожаревац је све више прерастао у развијени занатски,² касније и индустријски центар, што је свакао допринело да у другој половини 19. века постане друга варош у Србији, „одмах иза Београда“.³ Епитет „пограничне вароши“, уз већ поменуте економске услове и све интензивнији политички живот, довео је до тога да се Пожаревац истакне и као утицајно административно и управно средиште, најпре нахије, потом среза и најзад Пожаревачког округа, који је обухватао шест (у појединим периодима седам) срезова.⁴

Упоредо са економским и политичким развојем града, друштвени и културни живот Пожаревца постајао је све богатији. До краја 19. века, Пожаревац је већ имао две основне школе, а први помен школе у граду датира још из 1739. године, када су у Србији постојале само три школе – у Београду, Гроцкој и Пожаревцу. Ово говори да се описмењавању омладине у пожаревачком крају доста рано придавао значај. Поред тога, у Пожаревцу је 1830. године отворена прва војна – Гвардијска школа, која је седам година касније (1837) прерасла у високу војну школу, „Књажеско-сербску војну академију“.⁵

У Пожаревцу, као јаком трговачкоом и занатски центру, била је изражена потреба за образовним трговцима и занатлијама, тако да се омладина из пожаревачког, али и других округа у Србији, школовала у Трговачко-посленичкој школе (1850 – 1862), затим Занатској школи (1893). Године 1872, у нивоу средње школе, отворена је и Земљоделско-шумарска школа, за школовање ђака из области пољопривреде и шумарства, али је после пар

година постојања затворена.⁶ А крајем 19. века у Пожаревцу је отворена и школа за глувонема лица, једна од првих те врсте у Србији.

У том је периоду у Пожаревцу постојала и женска основна школа. М. Милићевић наводи да је у основним мушким школама „пожаревачким“, било „6 учитеља и 231 ученик, а у женским 3 учитељке и 123 ученице“.⁷ Не може се занемарити и податак да је Пожаревац од 1847. године имао и своју читаоницу.

Све то указује да је Пожаревац, отвореног грађанског духа, бременит позитивним процесима у свим областима живота, већ почетком друге половине 19. века, постепено заокруживао слику вароши која је све мање била паланка а све више прерастала у градску средину. Као такав, представљао је оквир и основ за оснивање гимназије - најпрестижније образовне установе у систему средњошколског образовања у Кнежевини/Краљевини Србији.

Пожаревачка гимназија као део образовног система српске државе до 1914. године

Иницијатива за отварање гимназије у Пожаревцу потекла је много раније него што је школа заиста отворена. Некадашњи предавач и један од директора гимназије, Михаило Миладиновић је у својим сећањима забележио како је из „уништене општинске архиве“ сачувао акт из 1841. године, из кога се види да је још тада Пожаревачки општински суд тражио од Министарства просвете и црквених дела отварање првог разреда гимназије и чак „нашао наставника за њега“.⁸ Образложења захтева, толико слично и онима од пре скоро две деценије, 1862. године су пружила довољно аргумената да Министарство просвете и црквених дела предложи кнезу Михајлу Обреновићу да „се на место укинуте у Београду полугимназије, заведе полугимназија у Пожаревцу са I, II, III и IV разредом редовним“.⁹

Полугимназија, или „нижа гимназија“ према речима М. Милићевића, у Пожаревцу је Указом кнеза Михајла основана 24. септембра 1862. године. Истим је Указом било утврђено да се при истој полугимназији отвори једно звање директора „са 550 и три званиа професорска свако са 450 талира годишње плате, који ће се као и остали трошкови тог заведенија имати подмирити из кредита за укинуту савамалску полугимназију и овогодишњим буџетом одобрити“.¹⁰

Основана као полугимназија или нижа гимназија, са четири разреда, Пожаревачка је гимназија је званично почела са радом школске 1862/1863. године. Први директор школе је био Димитрије Нешић, секретар II класе

Министарства просвете и црквених дела, а први предавачи – Коста Вујић, раније професор београдске гимназије и „контрактуални“ (уговорни) суплент при београдској гимназији, Димитрије Гавриловски. За суплента постављен је и Коста Гребенаровић, досадашњи „правитељствени питомац“. ¹¹

Први упис ученика забележио је, за тадашње прилике, велики број деце из дотадашње пожаревачке Трговачке школе, али и из укинуте београдске гимназије, заинтересоване за школовање у новоотвореној полугимназији, навео је М. Миладиновић. Према сачуваном извештају о раду школе, познато је да је прву школску годину уписало 153 ученика, од чега је њих 126 успешно завршило разред.

Прва гимназијска зграда била неугледна и непримерена за извођење наставе. Према М. Миладиновићу, била је то „чатмара, ниска, старинска ...тескобна...зграда која је једва могла послужити намењеној потреби“. ¹² У њој је школа радила скоро 10 године, тачније све до подизања нове зграде 1872. године, у којој ће бити смештена заједно са земљоделско-шумарском школом. За време српско турских ратова 1876-1878. године, у згради гимназије налазила се војна болница са седиштем у Пожаревцу. ¹³ То је, уз друге финансијске проблеме са којима се суочавала управа школе, свакако била једна од отежавајућих околности у обнови школског објекта, побољшавању услова за боравак ученика у школи, извођењу наставе, опремању новим наставним училима и кабинетима.

Недостатак наставних учила и кабинета, као ни сви други технички проблеми, нису обесхрабрили наставни кадар пожаревачке гимназије, који су иначе чинили угледни и професори, школовани често на престижним универзитетима у западноевропским земљама, да се заложи за извођење стручне и квалитетне наставе, у оквирима образовне политике нове српске државе. У школској 1882/83. години се настава одвијала по Наставном плану за више и ниже гимназије из 1882. године. ¹⁴ Тада су се у Пожаревачкој гимназији предавали предмети: српска историја, српски језик, немачки језик, ботаника, рачуница, земљопис, наука хришћанска, краснопис, гимнастика, геометријско цртање, физика, зоологија, слободно цртање, планиметрија, хемија, минералологија, алгебра. ¹⁵

Осамдесетих година 19. века уочено је да пожаревачка полугимназија није довољна за испуни захтеве и потребе великог броја ученика који су намеравали да после завршеног четвртог разреда наставе школовање. У сусрет новим законским прописима из области средњошколског образовања, пожаревљани су кренули, одлучни у ставу да Пожаревац и Пожаревачки округ заслужују осморазредну, „потпуну“ или „пуну“ гимназију. Тако је

други период у историји пожаревачке гимназије, који се везује за време Краљевине Србије, почео 1888. године.

Најпре је те године одлучено да се „у 1888/89. шк. години отвори V разред гимназије у Пожаревцу“.¹⁶ У наредном периоду настављени су напори да се отворе још два разреда, да би са осам разреда, пожаревачка гимназија званично од 1892. године прерасла у потпуну гимназију.¹⁷ Као осморазредна гимназија је радила до 1898. године, када је поново сведена на шесторазредну. То се догодило услед реформе школства, када је Законом из 1898. године, донетим за време мандата министра Андре Ђорђевића, број потпуних сведен на пет, а број непотпуних гимназија на шест у читавој Србији.¹⁸ Као последица примене новог прописа, краљевим Указом је 1898. године Пожаревачка гимназија сведена на шесторазредну средњу школу.¹⁹

Када је школа према Закону из 1898. године имала статус шесторазредне гимназије, наставни процес се одвијао према следећим предметима: хришћанска наука, српски језик, немачки језик, француски и латински језик, земљопис, јестатвеница, историја, физика, математика, слободно цртање и краснопис, нотно певање и музика, гимнастика, стенографија, па и женски рад, у једном периоду.²⁰

Извештај директора о раду школе за школску 1898/99. годину потврђује да је у школи било VI разреда, иако је укупно било уписано 308 ученика, од чега је у старији разред прешло 235 ученика.²¹ У поређењу са другим потпуним гимназијама у Србији, овај број ученика није био занемарљив, због чега је било потпуно неоправдано да школа остане на нивоу шест разреда. Школа је такође убрзано унапређивала начин рада, адаптирана је школска зграда, набављене школске клупе и савременија наставна учила. Ученицима и професорима је на располагању био богат избор лектире и стручне литературе у ђачкој и наставничкој књијници, у оквиру школе је основан школски музеј (1895), метеоролошка станица, ћачка дружина „Развитак“.²² Школа је увек била присутна на свим значајним образовним, културни, духовним свечаностима у Пожаревцу. Све ово је уобличавало слику школе, која је пружала потпуно и квалитетно гимназијско образовање, а неоправдано била „унижена“ када је са нивоа потпуне гимназије „враћена“ на ниво гимназије са шест разреда.

Закон из 1898. године није наишао на одобравање, јер смањивање броја гимназија и полугимназија у Србији, која је на прагу 20. века стремила модернизацији образовања, свакако није био израз напредне државне политике у овом сегменту друштвеног живота. Негативни одјек рестриктивног Закона из 1898. године довео је четири године касније до његових измена. Тада је повећан број осморазредних гимназија у Србији, што се повољно одразило и на Пожаревачку гимназију. Школа је 1902. године поново про-

изведена у осморазредну и као таква је радила до 1914. године, када је до привременог прекида рада дошло услед Првог светског рата.

Од свог оснивања 1862. године до 1914. године Гимназија у Пожаревцу је неколико пута мењала назив. У самом Указу је наведено да се оснива „полугимназија“, у каснијој школској преписци учили смо назив „Нижа гимназија“. Приметно је да су оба имена била у „равноправној употреби“ све време док је школа имала четири разреда, односно до њеног подизања на ниво осморазредне гимназије. У Пројекту буџета за 1873. годину, као и у званичној преписци, на меморандумима школе у том периоду, пуно име школе је било „Краљевска српска нижа гимназија“,²³ а у класификацији ученика за школску 1892/93. годину појављује се назив Пожаревачка гимназија. Крајем 19. века (1898) школа ће добити назив Гимназија Кнеза Михаила у Пожаревцу.²⁴ То име ће носити све до новог краљевог Указа 1904. године, када ће бити замењено називом „Гимназија у Пожаревцу“.²⁵ На тај начин је школи враћен стари назив, под којим ће она радити све до 1914. године, у оквиру ингеренција надлежних државних органа Краљевине Србије, када је њен рад, услед ратних прилика у садржинском, па и формалном смислу био доведен у питање.

Пожаревачка гимназија за време Бугарске власти током Првог светског рата

Први светски рат (1914 – 1918) представљао је за Србију и њен народ ново велико искушење у свим областима живота. Окупационе снаге Аустроугарске и Бугарске су „договориле“ своје интересне сфере у Србији. Територије које је заузела, Бугарска је поделила у две зоне. Једна је обухватала крајеве Србије у оквиру линије одређене уговором од 6. септембра 1915. године, практично у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве.²⁶ Друга територијална област добила је назив „Војно-инспекцијска област Велика Морава“, са седиштем у Нишу, а припадало јој је шест округа: пожаревачки, неготински, зајечарски, ћупријски, нишки и врањски (коме је придодат и пиротски срез). Бугарске власти су спровеле унутрашњу организацију тако да „одговара провизорном стању које је наметао рат“, што је, с обзиром на њихову намеру да ове територије трајно задрже, представљало „комбинацију војне и цивилне управе“. Иако је улога војске у сваком случају била одлучујућа, посебно на највишем нивоу, у локалним оквирима су цивилни органи имали шире надлежности. При томе је нижи чиновнички апарат, посебно руководећи кадар, градоначелници, био доведен из Бугарске.²⁷

Некада друга варош у Кнежевини, пета у Краљевини Србији, Пожаревац је до Првог светског рата имао све одлике културног и економског центра Округа који је привлачио како становнике из државе да се насељавају у његову плодну равницу и отпочињу посао, тако и странце који су ту нашли свој нови дом. Слика коју је Велики рат оставио чини се да је трајно избраздала ранама плодну област између три реке.²⁸

Као део и седиште округа, Пожаревац је, у периоду од 1915. до 1918. године био под Бугарском окупацијом. Пожаревац је остао средиште округа али у складу са окупационом политиком, име му је промењено у Пожарево.²⁹ Промењени су и називи улица, дућана, кафана... Сада су то „Цар Калојант“, „Фердинанд“, „Борис“, „Иља“.³⁰ Промењена су и породична презимена људи – дотадашње препознатљиво „ић“ у српском именованству, замењено је суфиксом „ов“, потеклим у бугарском језику. О страдању пожареваца у том периоду, као и другим видовима унижавања српског порекла и идентитета, такође постоји значајан број забележених историјских сведочанстава.

Бугарске власти су настојале да организују живот у окупираним крајевима према свом административном и управном систему. Ради остварења тог циља у потпуности, поред осталог, а све време Бугарске власти у „Војно-инспекцијској области Мораве“ са седиштем у Нишу, у Пожаревац су пристизали бугарски војни службеници, државни чиновници, учитељи, па и свештеници. У духу окупационе културне и етничке политике, живот у Пожаревцу и његовом окружењу одвијао се под строгим надзором бугарских војних и цивилних власти.³¹

Школству је придавана нарочита пажња, с обзиром да је децу требало образовати и васпитавати у новом духу под контролом окупационе власти. Прва основна школа, на територији под немачком окупацијом, била је отворена у фебруару 1916. године и бројала је 720 ученика и 22 учитеља који су доведени из Аустроугарске монархије, а само једну српску учитељицу. Практиковано је да се у основним школама запошљавају углавном лица „Цесарско-Краљевских оружаних снага“ (подофицири и војници), са одговарајућим предобразањем. Наставни језик у основним школама је био хрватско-српски, а писмо латиница. Ћирилица је била забрањена, осим у верској настави.³²

За разлику градова који су били под окупацијом Аустроугарске, образовање се у југоисточном делу Србије одвијало под строгим надзором бугарских власти. У подељеној Србији, у Пожаревцу, средишту Округа и делу Моравске Војно-стратегијске области, као и осталом делу источне Србије, нова власт је отварала бугарске школе. Прослављали су се бугарски

празници, певала „Шуми Марица“, деца су чак међусобно морала да говоре бугарски и да носе барјачиће бугарске тробојнице.³³ Није било необично да окупациона власт учини све да на територији која јој је припала, уведе и устали своју државну управу, која је обухватала све области живота, од политичких, преко економских и свих друштвених односа. Својствено свим окупационим властима било је уклањају трагове културе и историје државе и народа који им је потпао под управу. Изузетак није била ни бугарска војна и цивилна окупационе управа у Србији. Забележени су примери масовног уништавања Пожаревачког краја постојало другачији привредни, политички, друштвени живот.³⁴

Свакако да је образовање у том смислу било од посебног интереса за бугарске власти које су енергично и врло амбициозно завеле своју управу на делу подељење српске државе. Историјски извори потврђују да је битан део програма „денационализације и насилне бугаризације“ спровођен управо заживљавањем бугарских школа.³⁵ У њима се са посебном озбиљношћу учио бугарски језик, док су остале наставне области садржале пропаганду у корист бугарског народа и државе. То се посебно учавало на часовима историје, у оквиру којих су, на пример, деца изучавала прошлост српских јунака под паролом „всичко е Българско – всички ж Българите“. Примера ради, личност из српских народних јуначких песама, Краљевић Марко представљан је бугарским националним јунаком.³⁶

У систему бугарске управе и организовања средњошколског образовања, нашла се и Пожаревачка гимназија. Као део образовног система Краљевине Србије, ова школа је престала да ради већ са првим данима окупације. Подаци о томе шта се у том периоду тачно дешавало, да ли је и до када опстала школа, нису сачувани. Према М. Миладиновићу, Пожаревачка гимназија је радила „целе школске 1913–1914. године, када већина осталих гимназија није радила“, ³⁷ а потом је зграда Гимназије током 1914–1915. служила као болница – најпре за српску војску, а у каснијем периоду за потребе аустроугарске војске.³⁸ У том смислу посматрано, може се рећи да Пожаревачка гимназија за време Првог светског рата није радила.

Међутим, образовање младих у Пожаревцу тада није потпуно замрло. Бугарска локална управа је покушала да образовни систем из државе матице „преслика“ на окупирану територију. У Пожаревцу, као и осталом делу источне Србије, нова власт је отварала „Народне смеене прогимназије“. Пожаревачки хроничар М. Пурковић је забележио да је „већ у јесен 1916. године у Пожаревцу отворена бугарска прогимназија, а септембра 1918. извршен је упис и за трећи разред...“³⁹ Михаило Миладиновић, искрени патриота, дугогодишњи професор и директор Пожаревачке гимназије,

истовремено писац локалне историје, није се могао уздржати од огорчења када је забележио да су „Бугари за време окупације отворили у другој згради „прогимназију“ али су имали мало ученика, и није им школа имала никаквог успеха“. Ипак, и са мало успеха, у школској 1916/17. години отворен је први, а у јесен 1917/18. године други разред прогимназије. Школа је носила назив „Пожаревска смесена прогимназија“, имала је своју администрацију и печат, што значи да је легално радила, према прописима бугарске државе. Примењивао се школски и наставни план и програм бугарских прогимназија (троразредне гимназије). У школи се осећао дух „бугарске државне и националне идеје“, није се смело говорити српским језиком, док су ђаци морали да уче и говоре бугарским језиком.⁴⁰

У Историјском архиву Пожаревац, у оквиру збирке *Вариа*, сачувано је пет ђачких књижица из времена рада Пожаревачке прогимназије у периоду 1917 – 1918. година. „Ученишка књишка“ прогимназије у Пожаревцу је штампана на обрасцу прогимназије у Бугарској. Према одредбама из члана 9ф1. Правилника за прогимназије било је назначено да „Тази књишка има значение само за училието од којето е издадена и за прогимназиите в сашиа граде.“⁴¹

„Књишка за отсъствията, успеха и поведението ученика“ садржала је: Извод из Закона за народно просвештеније, у делу који се односи на прогимназије (чл. 48 и 49) као и извод из Правилника за народне прогимназије, затим Упутство за ученике и родитеље, личне податке ученика, рубрике у којима је приказан успех и владање ученика, оцене из појединих предмета ученика, изостанци са часова. Да је примењиван програм бугарске прогимназије, потврђује извод оцена по предметима у ђачкој књижици за ученика II разреда школске 1917/1918. годину. Учили су се предмети веровученије, бугарски језик и црквено славенско писмо, општа историја, општа географија, аритметика, геометрија са геометријским цртањем, рисување – цртање (?), краснопис, певање и гимнастика. Поред тога, рубрике које нису биле испуњене оценама, говоре да су ђаци у прогимназији могли учити и француски и немачки језик, бугарску историју, отечествену (народна, национална, државна) географију, грађанско учење, физику, хемију, ручни рад. Ови предмети пак нису били у наставном плану другог разреда пожаревачке прогимназије.⁴²

На основу уписа у рубрикама за прво полугође првог разреда, види се да су ученици морали да познају бугарски језик, како би пратили наставу. Међутим, у појединим је књижицама назначено да су ученици показали слаб успех из бугарског језика. У првом разреду су се учили предмети: веронаука, бугарски језик и црквено писмо, општа историја, општа географија,

аритметика, „ест. историја“, цртање, краснопис, певање и гимнастика. Пет ђачких књижица за школску 1917/1918. година, за ученике првог и другог разреда сведоче да су Пожаревачку прогимназију су тада учили: Верослава Георгијева (Ђорђевић), Братислава Нововић (Новаковић) и Љубица Марковић (први разред), и Марјановић Војислав и Георгијев (Ђорђевић) Димитрије, ученици другог разреда.⁴³ Овде смо учили потврду већ наведеног податка о промени српских презимена додавањем другог суфикса, карактеристичног за бугарска презимена. Друге податке о раду школе за време окупације нисмо пронашли у архивским фондовима Историјског архива Пожаревац. Разлог томе може бити у чињеници да је приликом доласка бугарских војних и цивилних власти у Пожаревачки округ, као и приликом њиховог одласка из Србије, девастирана, уништена или разнета значајна архива управних органа некадашње Краљевине Србије, али и архива бугарске окупационе администрације, у оквиру које су се свакако налазила и акта из рада пожаревачке прогимназије.⁴⁴

Можда посредно сазнање о још неким елементима рада прогимназија или других школских установа под бугарском окупацијом током Првог светског рата у Пожаревцу, пружа и један сачувани архивски документ из тог периода. Ради се о сведочанству у коме се потврђује стручна оспособљеност Јевдокије Тодоровне Косогар „кћерке хришћанина... православног исповедања...“, на основу које она „добива право на звање домаћих учитељица по руском језику“. ⁴⁵ Нисмо учили предмет руског језика у наставном програму Пожаревачке прогимназије, што не значи да предметна наставница није могла бити ангажована по неком другом предмету у Пожаревачкој прогимназији.

Пожаревачка прогимназија у оквиру образовног система Бугарске државе престала је са радом када је завршен Први светски рат и укинута бугарска окупациона управа у Србији. Сведочанства о похађању и завршетку школе у овом периоду су остала, али нисмо пронашли податке да ли су она призната и верификована у новообразованој држави Срба, Хрвата и Словенаца. Правно посматрано, то није било могуће. Истражујући архивску грађу, наишли смо на сазнања да је деца различитог узраста, чак и до 22 године, било омогућено да убрзано заврше средњу школу, па и гимназију, али по програму који је примењиван у Краљевини Србији. Нова држава, Краљевина СХС/Југославија је у наредном периоду устројила своје законске и подзаконске прописе којима је регулисала и област основног и средњег школовања. Пожаревачка гимназија, која је у међувремену повратила своје некадашње име, требало је да обнови и настави свој рад у оквиру норматива нове државе.

Међутим, пред управом школе налазили су се нови изазови. При првим

покушајима да се обнови рад школе, непосредно по завршетку рата, извршен је увид у стање и попис научних збирки и школских библиотека. Том приликом је сачињен извештај у коме се је наведено:

„Кабинети гимназије потпуно су разнети и упропашћени, тако да сад немамо ничега, сем нешто искварених физичких апарата и неколико зоолошких препарата. Атласи и мапе су такође однети. Професорска књижница је врло великим разнета. Остало је свега 532 дела разне садржине и на разним језицима. Од 532 дела 260 је на немачком, 167 на српском, 71 на француском и 34 на латинском језику. Књижница ђачких уџбеника и Књижница лектире за српски, немачки и француски језик је потпуно уништена“.⁴⁶

М. Миладиновић још наводи да су „прератне гимназиске научне збирке као и књижнице биле за време окупације од Бугара готово сасвим упропашћене. Нешто је мало сачувано, захваљујући појединим грађанима“. Такође је закључио да је за време окупације „гимназиска архива уништена од бугара“, због чега је имао пуно проблема у намери да поводом седамдесетпетогодишњице Пожаревачке гимназије 1937. године испише „кратку историју ове школе“⁴⁷. У том периоду, када је овај уважени професор Пожаревачке гимназије писао једну од првих историја престижне средње школе у Србији, школа је бележила нове странице свога Летописа, у оквиру образовног система нове државе, Краљевине Југославије.

ЗАКЉУЧАК

Гимназија у Пожаревцу је основана Указом кнеза Михајла Обреновића 1862. године, као нижа четвороразредна гимназија – „полугимназија“, после вишегодишње преписке грађана Пожаревца са Министарством просвете и црквених дела Србије. Као једна од првих полугимназија у земљи, веома брзо је постигла значајне успехе у образовању и васпитању деце са подручја тадашњег Пожаревачког округа, али и из других делова Србије. То је утицало да, отварањем виших одељења, прерасте у пуну или осморазредну гимназију. У школи се примењивао наставни програм за класичне гимназије, који је Министарство просвете утврдило према тада важећим законским прописима о гимназијама и средњим школама. Неколико година образовног рада у нивоу шесторазредне гимназије крајем 19. века није утицало на квалитет образовног и васпитног рада, што је довело до тога да ова престижна школа у предвечерје Великог рата, 1913. године, буде једна од српских гимназија из чијих клупа су на високе европске школе многи млади људи понели завидно образовање.

Као део образовног система Краљевине Србије, Пожаревачка гимназија

је радила до Првог светског рата. Четири ратне године се рад школе, са тог аспекта посматрано, није одвијао. Међутим, сходно политици Бугарске владе, која је приликом заузимања територија Србије заједно са аустроугарском војском, увела своју административну управу у Пожаревачки округ, дотадашња гимназија је као „прогимназија“ постала део образовног система Бугарске државе. У школи се настава одвијала према програму за средње школе, типа прогимназије, на бугарском језику, са предметима и наставним областима које су се изучавале у Бугарској.

О раду прогимназије у Пожаревцу у периоду од 1916. до 1918. године сачувано је мало архивских докумената. Неколико ученичких књижица у оквиру архивских збирки Историјског архива Пожаревац потврђују да су школу под бугарском управом похађала српска деца родом из Пожаревца и околине, углавном са промењеним презименима, у духу политике окупационих бугарских власти. Наставници су већином долазили из Бугарске, као што је био случај и са чиновницима и службеним лицима из других државних, цивилних и војних органа.

После Првог светског рата, прогимназија у Пожаревцу је престала са радом, а бугарски намештеници су напустили територију Пожаревачког округа, заједно са целокупном бугарском управом у Србији. Остале су рушевине, материјална и људска несрећа у земљи, што се одразило и на школе, тако да је било потребно обновити цео школски потенцијал, објекте, наставна учила, унапредити образовни програм. Гимназија у Пожаревцу је наставила да ради, на нивоу средњошколског образовања, у оквиру просветног и образовног система нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије.

БЕЛЕЖКИ:

¹ ИАП (Историјски архив Пожаревац), Попис становништва и домаће стоке од 1895. године, Београд, 1895.

² **Ђокић**, Д. Занати у Пожаревцу у 19. и првој половини 20. века, Пожаревац, 1995, 5, 6. Пожаревац је још у првој половини 19. века, поред Београда, Јагодине и Шапца, представљао најразвијенији занатски центар у тадашњој Србији.

³ **Манојловић**, Миролуб. Браничевски алманах, 77. По попису из 1866. године, објављеном у Државопису Србије 1869. године, Пожаревац је имао 6909 становника и 1481 кућу...Већ према попису из 1890. године, Пожаревац је био један од пет градова у Србији који су имали више од 10 000 становника.

⁴ **Живковић**, Ј. Административно-територијална уређење Пожаревачког/Браничевског округа, Пожаревац, 2009, 25.

- ⁵ **Милићевић**, М. Кнежевина Србија, фототипско издање, Београд, 2005, 065.
- ⁶ **Милићевић**, М. нав. дело, 1065.
- ⁷ **Милићевић**, М. нав. дело, 1065.
- ⁸ ИАП, Годишњи извештај за школску 1936 – 1937. годину.
- ⁹ АС, ПО 22/33.
- ¹⁰ Исто.
- ¹¹ ИАП, Годишњи извештај Пожаревачке гимназије за школску 1927/28. годину.
- ¹² **Миладиновић**, М. Ј. Оснивање гимназије у Пожаревцу, у: Гласник југословенског професорског друштва, књ. XX, св. 1, Београд, 1940, 22 – 27.
- ¹³ АС, МПС Ф 11 90/1876.
- ¹⁴ АС, МПС, ФХХХVIII 45/1883.
- ¹⁵ **Живковић**, Ј. Пожаревачка гимназија у Кнежевини/Краљевини Србији, 1862 – 1914, у: „Пожаревачка гимназија, 1862 – 2012“, Пожаревац, 2013, 47.
- ¹⁶ АС, МПС, ФIV22/1892.
- ¹⁷ **Миловић**, Р. Гимназија у Пожаревцу (прилог за историју), Пожаревачка гимназија од оснивања 1862. године до 1914. године, у „115 година Гимназије у Пожаревцу“, Пожаревац, 1978, 4 – 10.
- ¹⁸ АС, МПС, ФIVр22/1892. А.Ђуровић, Модернизација образовања у Краљевини Србији, 1905 – 1914, Београд, 2004, 387.
- ¹⁹ АС, Годишњи извештај о раду Гимназије Кнез Михаило Пожаревац за школску 1898/99. годину.
- ²⁰ АС, МПС, ФХХХI 69, 1901.
- ²¹ АС, МПС, ФХIХ 58/1899.
- ²² **Живковић**, Ј. Пожаревачка гимназија у Кнежевини/Краљевини Србији, 1862 – 1914, у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2013, 36 – 52.
- ²³ ИАП, Вариа, Ф 2 50, 1876.
- ²⁴ Исто.
- ²⁵ АС, МПС, Ф 13 57/1904.
- ²⁶ **Павловић**, С. К. Србија, историја иза имена, Београд, 2004, 128.
- ²⁷ **Митровић**, А. Србија у Првом светском рату, Београд 2004, 286.
- ²⁸ **Милорадовић**, Д. Три тешке ратне године, у: Србија и Браничево у Великом рату, 1914 – 1918 (рукопис), Пожаревац, 2014, 2 – 3.
- ²⁹ **Манојловић**, М. Пожаревац, окружна варош 1858 – 1914, Пожаревац, 2009, 387.
- ³⁰ **Максимовић**, С. Успомене из окупације, Пожаревац, 1918, 73.
- ³¹ **Станојевић**, М. Гимназија у Пожаревцу, у: Годишњи извештај за школску 1927/28. годину, Београд, 1928, 48.
- ³² **Младеновић**, Б. Школе у градским насељима три јужна округа Војно-генералног Гувернмана у Србији од 1916-1918, у: Историјски часопис XLVII (2000), 175 – 181.
- ³³ **Манојловић**, М. нав. дело, 388.

³⁴ **Живковић**, Ј. Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу, Пожаревац, 2010, 16.

³⁵ **Фелдић**, Д. Школа у првим деценијама XX века, у: Двеста педесет година Основне школе „Доситеј Обрадовић“ у Пожаревцу, Пожаревац 1983, 94.

³⁶ **Пурковић**, М. Ал. Пожаревац, Пожаревац, 1934, 30.

³⁷ **Живковић**, Ј. Пожаревачка гимназија у Кнежевини/Краљевини Србији (1862 – 1914), у: Пожаревачка гимназија 1862 – 2012, Пожаревац, 2012, 149. М. Ј. Миладиновић, Оснивање гимназије у Пожаревцу у: Гласник југословенског професорског друштва, књ. XX, св. 1, 1940, 22 – 27.

³⁸ **Живковић**, Ј. нав. дело, 149; више: М. Ј. Миладиновић, Седамдесетпетогодишњица Пожаревачке гимназије (кратак историјат Пожаревачке гимназије) у: Државна реална гимназија у Пожаревцу, Годишњи извештај за школску 1936 – 1937. годину, 97.

³⁹ **Пурковић**, М. О Бугарској прогимназији у Пожаревцу за време окупације, Пожаревачки грађанин, број 109 од 11.11.1933, 2.

⁴⁰ **Новитовић**, Ј. Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији, у Гласник југословенског просветног друштва, књига XX, св. 9, 1940, 690 – 691.

⁴¹ ИАП, Вариа, 2 50, 1918.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ **Миладиновић**, М. Седамдесетпетогодишњица Пожаревачке гимназије (кратак историјат Пожаревачке гимназије), у: Државна реална гимназија у Пожаревцу, Годишњи извештај за школску 1936 – 1937. годину, 97.

⁴⁵ ИАП, Вариа, 2 50, 1917.

⁴⁶ **Станојевић**, М. Гимназија у Пожаревцу, у Годишњи извештај за школску 1927/28. годину, Београд, 1928, 49.

⁴⁷ **Миладиновић**, М. Седамдесетпетогодишњица Пожаревачке гимназије (кратак историјат Пожаревачке гимназије), у: Државна реална гимназија у Пожаревцу, Годишњи извештај за школску 1936 – 1937. годину, 97.

Тази книжка има значение само за училището, отъ което е издадена и за прогимназиитъ въ сѣщия градъ (§ 91 отъ правилника).

Пожарска сѣсна прогимназия

КНИЖКА

за
отсъствията, успѣха и поведението
на

ученика Манденов В. Момчил.....
отъ II^{та} класъ, № 15.....
прѣвъ учебната 1918 - /1918 - год.

Директоръ: Класка наставниче:

Родителъ или настойникъ:
Свободенъ

2

Тази книжка има значение само за училището, отъ което е издадена (§ 92 отъ правилника).

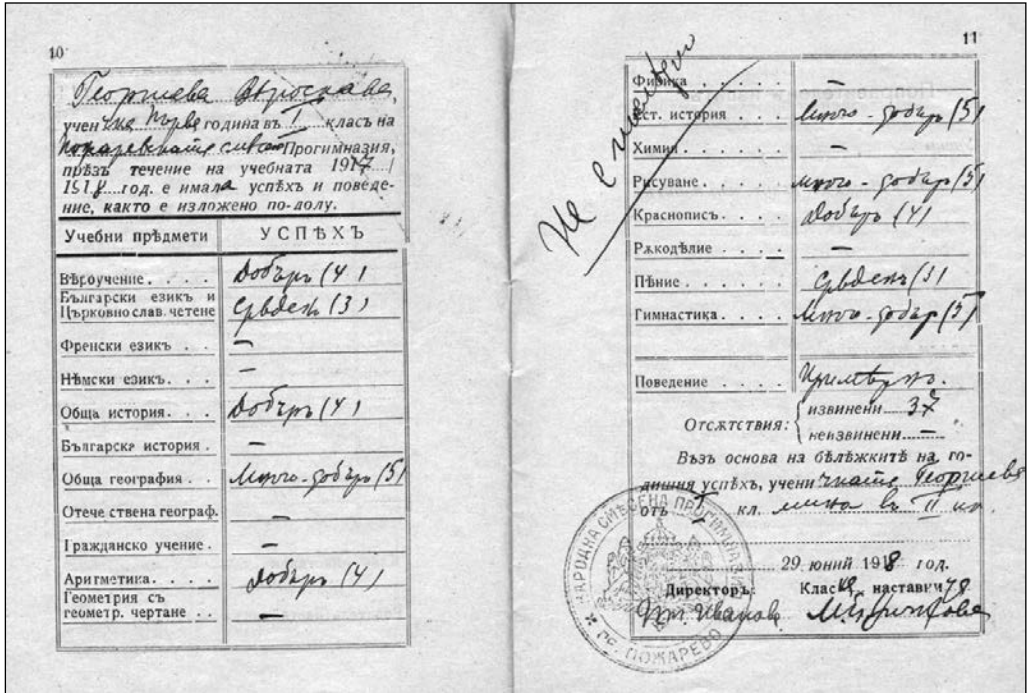
Ученикътъ Тодановъ Младан
отъ I класъ е роденъ на
14/VII 1904 год. въ градъ
(село) Пожарско, околия
....., окръгъ

Живѣе въ улица Свободна № 3
Баща (настойникъ) Тоданъ
Майка Даринка Тоданови
Родителитѣ живѣятъ въ гр. Пожарско
Въ този класъ ученикътъ слѣдва год.
Миналъ е въ класа*
* Тукъ ще се пише „съ поправителенъ изпитъ“ „условно“ „повтаря“.

3

Упътване.

1. Въ началото на всѣка учебна година, при записването си, всѣки ученикъ се снабдява съ ученишка книжка, подпечатана съ печата на прогимназията, дѣто ще слѣдва, и подписана отъ директора на сѣщата.
2. Всѣки ученикъ е длъженъ винаги да носи съ себе ученишката си книжка и да я показва и прѣдава на всѣки учителъ, ако я поиска.
3. Въ края на всѣки срокъ класния наставникъ вписва въ книжката бѣлжикитѣ: лошъ (1) и слабъ (2), които ученикътъ е получилъ при испитванията прѣвъ срока. Вписватъ се така сѣщо и бѣлжикитѣ по поведението на ученика, ако таква е имало прѣвъ срока, и слѣдъ това му се прѣдава, за да я поднесе на родителитѣ или настойника си.
4. Родителтъ или настойника, слѣдъ като прѣгледа книжката, подписва я и я прѣдава на ученика, който отъ свои страна я прѣдава веднага на класния си наставникъ за прѣглеждане.
5. Ученикъ, който умишлено поврѣди ученишката си книжка, наказва се дисциплинарно.
6. Ученикъ, който изтрива или прирѣзва вписанитѣ бѣлжикъ въ ученишката книжка, строго се наказва.
7. Настоящата книжка служи на ученика и вмѣсто годишно свидѣтелство; съ нея той ще се запише слѣдующата учебна година въ сѣщата или друга въ града прогимназия.

Илюстрације:

Бачке књижице прогимназије у Пожаревцу за време бугарске управе, 1917–1918.
(ИАП)

Забравеният Васил Атанасов Бояджиев (1876–1943) и музейното дело във Видин

Ваня Рачева

През 1985 г. колегите от Регионалния исторически музей в град Видин честват седемдесет и пет години от създаването на Археологическо дружество в града с председател инж. Юрдан Русев и пръв уредник на музейна сбирка към дружеството – учителят Христо Спасов¹. Но последвалите скоро след основаването му през 1910 г. Балкански войни (1912 – 1913) и Първата световна война (1915 – 1919) попречват на дружеството да развие дейността си и инициативата замира. Така се стига до 1925 г., когато на първи март Археологическото дружество възобновява дейността си под името „Бонония“, а през 1928 г. изработва своя нов устав². Уредник на музея е учителят, художникът и общественикът Васил Атанасов Бояджиев (14 август 1876 – 21 декември 1943), известен в документите и като „пазител на старините“. И действително, това название му пасва идеално, защото видинската обществено-веност от края на 20-те години до 1943 г. нарича археологическата сбирка, съхранявана в сградата на старата турска поща, „музеят на Атанасов“.

Какво знаем за този музей?

Снимка на турската поща

Според устава си Видинското археологическо дружество „Бонония“ има за цел „да образува от паметниците в град Видин окръжен музей със следните отдели: 1. археологически; 2. географско-природен; 3. стопанско-етнографски; 4. нумизматичен; 5. художествен и 6. военноисторически“. Пак по устава дружеството трябва да се управлява от Настоятелство, което да избира завеждащите отделите на музея, които заедно с председателя и уредника-библиотекар да образуват „музеен комитет“, натоварен със задача да урежда и попълва музейните сбирки³. Документите обаче показват, че почти всички от изброените функции се съвместяват от една личност и именно любителят археолог Васил Атанасов е душата на Видинския музей и основно на неговите усилия, контакти, а често и вложени лични средства за откупуване на предмети, сбирката на музея не само се съхранява и е публично достъпна, но и непрестанно се обогатява. Отначало сбирката е разположена на три места. Част от античните паметници са изложени в крепостта „Баба Вида“. Експозиции има и в дирекцията на девическата гимназия, където Атанасов за определен период е учител, както и в една от стаите на старата турска поща, където се помещават и част от класовете на мъжката гимназия. Някои от предметите в сбирката на музея се съхраняват и в дома на „пазителя на старините“, за което свидетелства в спомените си неговата дъщеря. Вероятно от самото начало на тридесетте години на века цялата сграда на турската поща е предадена за нуждите на музейната сбирка.

За жителите на Видин не е нужно да пояснявам какво представлява единствената запазена днес в България сграда на телеграфопощенска станция от времето на Танзимата (1839 – 1876) в Османската империя, но за гостите на града ще дам някои подробности⁴. В непосредствено съседство с Джамята и Библиотеката на Осман Пазвантоглу (1758 – 1807), срещу-положно на бившето Винарско училище, почти в самата Градска градина, недалеч от кея на Дунава и до „Телеграф капия“, се издига двуетажна масивна постройка, с каменни зидове на приземието. Строена е специално за нуждите на телеграфните и пощенските услуги на Османската империя, в частност в този регион, и е открита според дописка в „Цариградски вестник“ през месец март 1858 година⁵. Покрита е с керемиди, има предверие, а дървена стълба в антрето отвежда на втория етаж. В приземието е имало вграден трезор като самостоятелна стая с отделен покрив и масивна, обкована с желязо порта. Сградата е паметник на културата от 1927 г. и от 1964 г. След Освобождението и преди да бъде отстъпена за музей, сградата е била склад за барут и военни материали, по-късно е била част от мъжката гимназия. В края на 80-те години на XX век, в началото на „българския

преход“, бе тотално занемарена и заключена, след това за известно време в нея се помещаваха видинските художници, преди около година-две там работеше общински туристически център. А към началото на 2014 г. отново е заключена, макар и да е ремонтирана.

Към 1937 г. обаче, когато за „турската поща“ се грижи Васил Атанасов и в нея се помещава музейната сбирка, експонатите ѝ са подредени в четири зали и разполага с огромен двор (преди върху част от него да бъде прокарана улица). По свидетелства на съвременници само нумизматичната колекция по това време се е състояла от около 2 500 монети. Събрани са били и още толкова образци на български шевици. В сградата е имало осемдесет археологически паметника от римско и византийско време, а в двора на музея са били подредени османотурски надгробия, както и частите от разглобения и пренесен тук мослук (обществена чешма с помещение за производство и съхранение на лед) от времето на Пазвантоглу. На една от стените в музея още от 1929 г. по свидетелство на дъщерята на Атанасов е имало и археологическа карта на Врачанска област⁶ с отбелязани археологически обекти: кули, черкви, римски пътища, водопроводи и др.

За видинския „пазител на старините“ заслужилият видински кмет (от 5 септември 1934 до 12 юли 1938 г.⁷) и безспорен авторитет д-р Бърни Бончев (1877 – 1968) казва следното: „Той познаваше целия Видински край в археологическо и историческо отношение, като никой друг [...]. С неговата смърт умря и археологическият мисъл в този край. Музеят в град Видин е всецяло негово дело. Като трудолюбива пчела той събираше и пренасяше всеки ден по нещо ценно. Едно нещо не трябва да с е забравя, че Васил Атанасов беше като дух навсякъде и нямаше културно дело, в което да не е бил душата, идеологът или изпълнителят“⁸.

Този цитат е повече от ласкав и ни изправя пред въпросите: *кой е Васил Атанасов, известен ли е на професионалните среди и на широката общественост и къде бъдещият му биограф може да търси сведения за живота и дейността му.*

Който очаква, че любознателният читател лесно ще намери подробна информация за Атанасов, ще остане разочарован. Основен източник за биографията му е отпечатаната през декември 1944 г. книга⁹ на неговата дъщеря Цветана Бояджиева (1908 – 1992), родена в София, прекарала детството си във Видин и завършила Минната академия в град Леобен в Австрия през 1934 г. Първото издание е отдавна библиографска рядкост. През 2011 г. отец иконом Йордан Василев преиздава фототипно в ограничен тираж книгата¹⁰. Спомените са много пристрастни, писани са от дъщеря, която

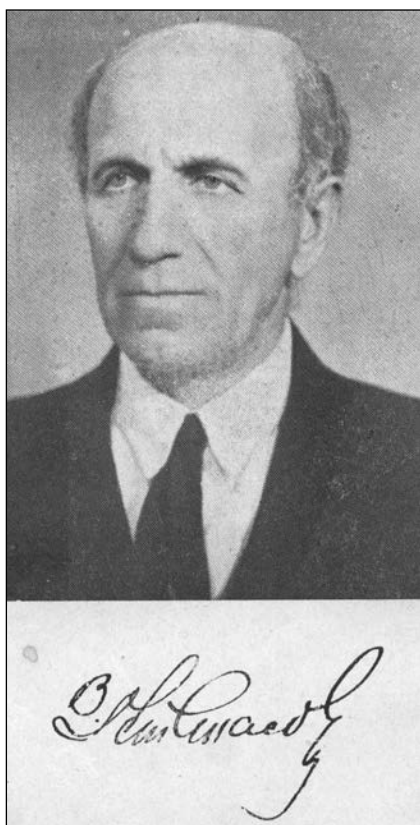
почти боготвори баща си, и то непосредствено след неговата смърт, която е била съкрушителна за самотната жена. Но от друга страна, точно това ги прави автентични и интересни, съдържащи факти, емоции, оценки и квалификации, които при друга ситуация може би не биха били споделяни публично. При критичният прочит на този текст трябва да се има предвид също, че Цветана Бояджиева след завършване на гимназията живее и учи дълги години в Австрия, а после се премества да живее в София и макар да е тясно емоционално обвързана с баща си, тя не се е интересувала пряко от неговата многостранна дейност. Самата тя признава, че не я познава добре и едва след смъртта му започва да събира целенасочено информация и документи¹¹.

Интересни и неоползотворени спомени за Атанасов събира и частично публикува починалият неотдавна видински краевед филологът Геннад Вълчев (1931 – 2009), но те са свързани основно с дейността на „пазителя на старините“ като учител. На същия автор всъщност дължим и най-пространния тематичен текст за този забравен видински деец (цели шестнадесет страници, основани на документи) в книгата му за видинските учители¹². Тук е дадена и най-пълната известна ми библиография на публикации на Васил Атанасов – макар сама по себе си тя да е нищожна част от написаното от него: твърди се, че само в популярния и научен печат той е публикувал приживе над 200 статии, скици, коментари¹³, а дъщеря му свидетелства, че е подготвил и цялостна история на Видинско, но по финансови причини не успява да я издаде приживе¹⁴. Не ми е известна днешната съдба на този труд.

За Атанасов кратка биографична справка и други данни публикува и наскоро починалият дългогодишен музеен и архивен деятел Емил Маринов (1930 – 2012) в своите изследвания¹⁵ и най-вече в книгата „100-те най-изявени дейци във Видин“. Разпръснати кратки сведения могат да се открият и в някои от многобройните статии на журналиста и общественика Христо Лишков (1933 – 2010)¹⁶. Не на последно място трябва да се спомене внукът на Васил Атанасов – археологът Мариан Василев Бояджиев-Мокрин¹⁷ и да се отбележи специално неговата роля за опазване на архивното наследство на „пазителя на старините“. От 2011 г. и досега М. В. Бояджиев-Мокрин обработва и поэтапно предава в Държавен архив – Видин документи и материали от и за дядо си. За тях ще стане дума по-долу.

Краткият списък на достъпните публикации за Васил Атанасов може да завърши с издадения през 2007 г. библиографски указател за почетните граждани на град Видин, изготвен от Недка Николова. Атанасов е обявен за почетен гражданин посмъртно на 17 февруари 1945 година¹⁸. Умишлено

пропускам още няколко вестникарски публикации, защото те имат популяризаторски характер и се опират изцяло на цитираните няколкократно спомени. Редно е да се добави и това, че в своята обемна и компилативна книга „Градът на завоя. Книга за Видин и достойните му граждани“ – авторът Йоцо Йоцов е споменал Васил Атанасов само веднъж сред учредителите на създадения през 1929 г. „Комитет за културно повдигане на Видинския край“ и не го е вместил в своята „алея на забравените“, както е озаглавил една от главите. Допускам, че авторът просто не е бил запознат с дейността на този деятел, защото на с. 634 той е публикувал интересна снимка на гимназисти от дружеството „Бдински юнак“¹⁹ сред които единственият учител несъмнено е героят на този текст, но Йоцов вероятно не го е разpoznал.

Васил Атанасов. Източник: Цв. Бояджиева, Баща ми. Спомени. С., 1944

Ето накратко някои опорни биографични данни за Васил Атанасов. Роден е през 1876 г. в град Враца, но завършва гимназия в Русе, а след това следва в Художествената академия, тогава Държавно рисувадно училище. Негови учители са Иван Мърквичка (1856 – 1938) и Ярослав Вешин (1860 – 1915). Близък приятел и състудент му е бъдещият скулптор Андрей Николов (1878 – 1959), също роден във Враца, автор на уникалния „Паметник на победите“ в чест на падналите в сръбско-българската война (открит на 15 ноември 1911 г.), намиращ се сега пред Видинската железопътна гара²⁰. Васил Атанасов идва във Видин на двадесет и четири години, тук се оженва на двадесет и седем и повече от четиридесет години живее и работи в града, до смъртта си през декември 1943 г. По време на Първата световна война е мобилизиран за военен художник към шеста пехотна Бдинска дивизия. Трудовият му стаж е набран като волнонаемен учител по рисуване, основно (но не само) в Първа видинска мъжка гимназия, на която е и директор в периода 1922 – 1923 г. Голяма част

от времето му минава в допълнителна работа и частни поръчки, свързани с дърворезба, скулптурна украса по десетки фасади на видинските сгради,

изработва и надгробни паметници. Постоянно пътува не само из Българския северозапад, но и из цялата страна, посещавал е и някои райони на Сърбия. Постоянно рисува (правил е две самостоятелни изложби през 1912 и 1914 г., една обща с колегата си Тихомир Коджаманов през 1932 г.; а през май 1978 г. във Видинската художествена галерия е открита възпоменателна изложба със сто и тридесет негови творби²¹). Негово участие се открива в най-неочаквани посоки: например изграждането на Видинската градска градина започва през 1907 г. като частна инициатива на Васил Атанасов и тримата учители Пушкарров, Митев и Гечев²². За съжаление, голяма част от архива му, ценната му библиотека, събирана десетилетия с колекционерска страст, (съдържала „старинни ръкописи на пергамент, за които му предлагаха големи суми и той отказа да ги продаде, за да ги остави един ден в ценно наследство на нашия Народен музей“), както и повечето от рисунките му, са унищожени през март 1942 г. по време на известното и унищожително за град Видин наводнение²³.

При това плачевно (по моему) състояние на изследванията за живота и многостранната дейност на В. Атанасов, *къде може да се търси и оползотвори нова документална информация за него*, така че скоро и той да заеме достойното си място сред заслужилите общественици на Видин? И то не само като създател и крепител на Видинския музей и любител археолог (между другото, познанията му специално в тази област получават ясно признание с избирането му за дописан член на Българското археологическо дружество на 20 март 1940 г.²⁴).

На първо място би трябвало да се издирят неговите научни и популярни статии на историческа, археологическа и обществена тематика, пръснати из вестници и списания като: „Българска историческа библиотека“, „Мир“, „Зора“, „Слово“, „Видински общински вестник“, „Просвета“ (орган на „Комитета за културното повдигане на Видинския край“), „Художник“ и други.

На второ място – да се изследват контактите му с професионалисти в областта на историята и археологията, негови съвременници. Документирана е негова служебна и лична кореспонденция с представители на Българското археологическо дружество и Народния музей в София. Доказани са познанствата му с проф. Рафаил Попов, за чиято книга за пещерата „Миризливка“ в Белоградчишкия Балкан илюстрациите и приложенията са изготвени от Атанасов; всъщност той и учителят Лазар Филков са първите, правили там археологически проучвания²⁵. Документирани са също така и контактите му с проф. Васил Захариев, д-р Иван Велков, Георги Герасимов, Павел Делирадев и много други²⁶.

Възможно е материали за В. Атанасов и/или за неговата дейност, свързана с изграждането на музейното дело в града, да се пазят днес и в Регионален исторически музей – Видин, но към момента на завършване на тази статия специална справка за налични такива не съм направила. Факт е обаче, че модерната българска историческа и археологическа наука, представлявана частично и от колегите в Регионален исторически музей – Видин, не е посветила специално изследване на своя самоук всеотдаен предшественик.

На следващо място, със сигурност информация за биографията на Атанасов ще се намери в много от фондовете на Държавен архив – Видин, напр. в документацията за мъжката и девическата гимназии, както и за „Комитета за културно повдигане на Видинския край“, където Атанасов работи заедно с кмета Бърни Бончев. Със сигурност информация за Атанасов ще се открие и когато се напише историята на „Комитета по издигане на паметника на Бдинци“, посветен на героите от Балканските войни и Първата световна война, намиращ се сега в центъра на града и по чиято подготовка и изработване той отделя не малко време и усилия, а според дъщеря му – нередностите и разправиите по този проект дори скъсяват живота му и са косвена причина за внезапната му смърт²⁷.

Накрая, но не и по значение, ще отбележа документите с хронологичен обхват 1900 – 1979 г. във Видинския архив (комплектувани в личен фонд на В. Атанасов № 550К), които постъпват от 2011 г. и до днес като дарение от М. В. Бояджиев-Мокрин, споменатият по-горе внук на „пазителя на Видинските старини“. Коректността обаче изисква да се посочи, че пръв документи за Васил Атанасов дарява (през 2009 г.) колекционерът историк-галерист Румен Манов, родом от Кюстендил и те са заведени първоначално като частично постъпление № 582 в ДА – Видин, съдържащо общо двеста двадесет и седем листа²⁸.

Ето само някои от по-любопитните постъпления от и за В. Атанасов:

1. „Инвентарната книга на Видинското археологическо дружество“ от 1905 г., съдържаща сто четиридесет и два инвентарни номера с описание на предметите, мястото на намирането им, име на лицето, което ги е открило или подарило на музея, цената на откупката.
2. Дело с оправдателни документи за ремонтни работи на крепостта „Баба Вида“, съдържащо план на извършваните поправки, списъци, сметки, разписки за необходими материали и работници, надничен лист и други.
3. Конспект от 1928 г. на Васил Атанасов за основаването и задачите на „Комитета за културно повдигане на Видинския край“.
4. Сметко-разписки за разходи на Видинския археологически музей

за откупки на експонати, за инвентар, консумативи и дейност на музея за периода 1929 – 1941 г., обхващащи към днешна дата общо седемдесет и девет страници.

5. Годишно статистическо сведение (от 19 април 1938 г.) за дейността на Областен археологически музей – Видин през 1937 г.
6. Кореспонденция между Васил Атанасов от една страна, и от друга – Народният археологически музей, Министерството на народното просвещение, Дирекцията за възстановяването на Видин, Околийското агрономство, кметът на Видин и Видинската мюсюлманска община. На повече от тридесет и пет страници за периода 1942 – 1943 г. се съдържа информация за реставриране на мослука, за запазване на крепостните стени, за ремонт на музея и много други.
7. Изложение и отчет (общо от сто двадесет и четири страници) за приходно-разходното парично имуществено състояние на видинския клон на Червения кръст за периода от 1885 до 1889 г. и за периода на Балканските войни. Последните документи показват съпричастността на Васил Атанасов и към тази организация.

Мослука до Дервишъ-джамия.

Мослука. Източник: Пътеводител на град Видин, 1927

Васил Атанасов Бояджиев умира на 21 декември 1943 г. на шестдесет и седем години от сърдечен удар (вж. Приложение № 4)²⁹. Ще завърша този

текст с намек за *съдбата на музейната сбирка в турската поща* непосредствено след смъртта му. Тъй като Атанасов почива внезапно и преките му роднини по това време са в София, за повече от денонощие около него са само сестрата (Перка Драганова) на жена му и музейният прислужник Георги Димитров. Те са и първите (но не единствени), съдействали користоно щото богатата музейна и лична колекция на Атанасов да се попилее по престъпен начин. Активно съдействие за това има и временно управляващият музея Димитър Русинов, практически самоназначил се за такъв. Освен това, кметът Цоко Байчев Найденов (такъв от 1 октомври 1942 до 9 септември 1944 г.³⁰) и другите официални власти не са уведомени веднага за смъртта на Атанасов, за да запечатат съевременно музея и да организират наложителната при подобни казуси ревизия на наличните фондове и сбирки³¹.

Още в тези първи дни изчезват редица експонати, а когато след почти година по изрично настояване на дъщерята Цветана Бояджиева Министерството на Народното просвещение най-после изпраща свой представител за ревизия – Тодор Герасимов, той заварва музея в печално състояние. В сградата сред експонатите се настанява да живее семейството на прислужника, разхождат се и пернати животни. На мястото на красивия и подреден с експонати музеен двор се появява зеленчукова градина, а надгробията постепенно изчезват, частите от мослука се разграбват и някои от тях се полагат в основите на новостроящата се къща на внезапно замогналия се материално Георги Димитров... Едва на 8 юли 1944 г. се свиква комисия (в присъствието на жената и на дъщерята на покойния Атанасов), която се заема да направи опис на оцелялото дотогава. А ревизията след 9 септември 1944 г. установява, че музейната експозиция се състои само от ... триста и двадесет експоната³² и то предимно археологически (лапидарни) предмети.

* * *

Ако нещо от изнесеното в този текст за Васил Атанасов и специално за състоянието на Видинския музей след неговата кончина, напомня български сюжети от началото на ХХI век, то вината не е у „пазителя на старините“. Като страстен любител историк и музеен деятел, Атанасов е разбирал добре ролята на историята за формиране на идентичности. Дъщеря му свидетелства за убедеността му, че „народ, който не знае да тачи своите паметници на миналото, върху които базира правото си на родни полета, е осъден на погром и изчезване в забравата за историята!“³³. От страниците, които прерових докато работех върху този текст, оставам обаче и с убеждението, че забравеният днес любител археолог и професионален художник В. Атанасов е дър-

жал много на автентичното запазване и консервиране на оцелелите исторически предмети, защото е съзнавал ролята на артефактите за „изобразяване и преоформяне на света, който населяваме“³⁴. Това, струва ми се, трябва да отчитаме днес всички, които смятаме за отговорно да предпазваме бъдещето си от популистката тенденция в разбирането и честването на миналото.

Приложение.

(източник: *Известия на Българския археологически институт, т. XV, 1946 г.*)

† Васил Атанасов

На 21 декември 1943 год. се помина неочаквано във Видин на 67 годишна възраст В. Атанасов, дългогодишен уредник на музея в гр. Видин. Незабравимият покойник има заслуги не само за изграждане на Видинския музей. С присъщата си любознателност и енергия той си бе поставил за цел да издири и постави в известност старините в северозападния край на нашето отечество. В резултат на неуморните му пътувания надлъж и нашир из равнините и планинските възвишения между Стара планина и Дунава Атанасов бе издирил и нанесъл на карта голям брой крепости, селища, могили, църкви и други старини от най-различни епохи.

Особено внимание покойният отделяше на запазване неподвижните старини във Видин като често със своята прямота и настойчивост отиваше в разрез с длъжностни лица в града, посегнали върху тия старини.

За много от откритите от него старини покойният напечати популярни съобщения в разни софийски и провинциални вестници.

Неговата неуморна дейност по събиране и запазване на старините бе оценена своевременно и той бе избран за дописен член на Българския археологически институт.

Т[одор?]. Д. Г[ерасимов?].

БЕЛЕЖКИ:

¹ 75 години музейно дело във Видинския край. Съст. Й. Атанасова, Пл. Никодимов, Ф. Филипова, Н. Илиев. Изд. ОИМ – Видин, 1985, с. 8.

² Пак там; **Бояджиева**, Цв. Баща ми. Спомени. София: Печатница Художник, 1944, с. 61; **Вълчев**, Г. Бележити видински учители. Ч. I. Видин: Изд. община Видин, 2007, 84 – 85.

³ 75 години музейно дело във Видинския край..., с. 8.

⁴ Информация и снимки вж.: **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., 99 – 109; **Видин**. Съст. Й. Атанасова, Н. Георгиев [Заяков], П. Михайлов. София: Български художник, 1968, с. 39; **Маринов**, Е. Свидетели от вековете. 101 паметници на културата във Видин и Видинско. Видин: ЕТ „Колор принт – Златко Павлов“, 2004, с. 209; **Йоцов**, Й. Градът на завоя. Книга за Видин и достойните му граждани. Видин: Изд. „Витоника – Ванко Иванов“, 2008, с. 337; **Лишков**, Хр. Из миналото на Видинската поща. – В: **Лишков**, Хр. Из старите Видински хроники. [Видин]: Изд. Бдин принт ООД, 2013, 429 – 431.

⁵ Вж.: Телеграфна линия от Сулина до Видин. // *Цариградски вестник*, № 370, 15 март 1858 г.; Телеграфът Видин – Русе работи. // *Цариградски вестник*, № 430, 9 май 1859 г.

⁶ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 53; **75 години** музейно дело във Видинския край..., с. 9.

⁷ Повече за кмета Бърни Бончев вж.: **Вълчев**, Г. Видинските кметове. 1878 – 1944. Видин: Изд. Бдин принт ООД, 1996, 148 – 153; **Д-р Бърни Бончев** (1877 – 1968). Инвентарен опис № 1 на личен фонд № 122К. Съст. Р. Андреева. Видин: ДА – Видин, 2007.

⁸ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 61, където авторката цитира писмо на д-р Б. Бончев до нея по повод кончината на баща ѝ.

⁹ Тиражът на книгата е „1 010 бр., от които 10 бр. на луксозна хартия, номерирани от едно до десет и с подписа на автора, са във от продажба“, вж. **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 2. Основни сведения за биографията на дъщерята вж.: ДА – Видин, ф. 122К (Денев, Бърни Бончев), оп. 1, а е. 134, л. 190 – 193; [Териториален архив – Видин]. Инж. Цветана Василева Бояджиева – достойна дъщеря на достоен баща. // *Видин*, бр. 27 (1883), 11 – 13 април 2011, с. 5.

¹⁰ Отзив за препечатката на книгата и кратка биографична скица за Васил Атанасов вж. *Видин*, бр. 27 (1883)..., с. 5.

¹¹ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., 24 – 25, 33 – 34, 52, 57, 101, 113.

¹² **Вълчев**, Г. Бележити видински учители..., 74 – 89.

¹³ **Маринов**, Е. 100-те най-изявени дейци във Видин. Видин: Бдин Принт – ООД, 2008, 265 – 266; **Г[ерасимов?]**, Т. Д. †Васил Атанасов. // *Изв. на Българския археологически институт*, т. XV, 1946, с. 166.

¹⁴ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., 51 – 52, 54 – 55, 65, бел. 1. В книгата четем дословно следното: „Баща ми години наред работи върху книгата „История на град Видин“, която успе да завърши. Тази история се придружава от множество скици и снимки на местности, селища, паметници, находки и надписи, направени лично от него. Той бързаше твърде много със завършването на тази история, защото се страхуваше да не умре, преди да е стигнал до края ѝ. Най-болното, най-жестокото в случая е, че не можа да види този си извънредно ценен труд напечатан и издаден. „История на град Видин“ бе отдавна готова за печат и седеше и чакаше. [...] Липсваха му средства, негови лични средства. Неговата невероятно голяма гордост не му позволяваше да потърси за тази цел пари от некъде, нито пък искаше да приеме

подавания. Но този извънредно ценен труд на баща ми аз ще се погрижа да бъде издаден поне след смъртта му“.

¹⁵ **Маринов**, Е. 100-те най-изявени дейци във Видин..., 265 – 266; **Маринов**, Е. Свидетели от вековете. 101 паметници..., 10, 12, 103, 108; **Маринов**, Е. Миналото на Видинските евреи. Видин: б. изд., 2002, с. 78, 84, бел. 99.

¹⁶ **Лишков**, Хр. Един осмислен живот. // *Червено знаме*, Видин, бр. 114, 3 октомври 1974; **Лишков**, Хр. Из старите Видински хроники..., 48, 50 – 51, 68, 160, 216, 233 – 234, 262, 266.

¹⁷ Вж. напр.: **Васил Атанасов**. Монографичен очерк. Съст. и ред. **М. Бояджиев**. София: Окръжен съвет за култура – Враца / Окръжна художествена галерия – Враца, 1978 (Брошурата е подготвена специално по случай ретроспективната изложба от художествени платна на Атанасов. Благодаря на Св. Кръстева, която ме насочи към това издание.); **Бояджиев-Мокрин**, М. Градската градина. 70 години от смъртта на Васил Атанасов – художник, археолог и публицист, общественик – видински почетен гражданин. // *Видин*, бр. 2 (2131), 9 – 12 януари 2014, 5 – 6.

¹⁸ ДА – Видин, ф. 415 (Градски общински народен съвет – Видин), оп.1, а.е.18, л. 80; **Почетни** граждани на Видин 1886 – 2007. Биобиблиографски указател. Съст. Н. Николова. Видин: Печат Експрес – 3М, 2007, с. 44 – 45.

¹⁹ **Йоцов**, Й. Цит. съч., спец. с. 634. По свидетелство на дъщерята на В. Атанасов той е бил „близо четиридесет години член на Видинското дружество „Бдински юнак“, също и негов председател“, вж. **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 86.

²⁰ Английският журналист Берлайн, посетил Видин след края на Първата световна война, пише за този паметник следното: „Аз ще кажа на нашите министри и на Пашич [Никола Пашич (1845 – 1926), сръбски политик от български произход, основател на Народната радикална партия, по това време министър-председател – б.а., В.Р.], че България, която я смятат за причина на войната, има един паметник на победите, какъвто никъде няма в просветена Европа. Умиращият гренадир, макар и победител, съжالياва за братоубийствената война. На това себеотрицание, в случая, само българинът е годин и може да го направи“. Вж.: **Кръстева**, Св. За Отечеството. // *Видин*, бр. 74, 7 октомври 2004, с. 4; **Лачев**, М. [Писмо до редакцията и снимка]. // *Отечество*, г. XIII, бр. 1, 12 януари 1988, бр. 294, с. 5; **Лишков**, Хр. И победителят може да тъгува. – В: **Лишков**, Хр. Из старите Видински хроники..., 47 – 53; **Лишков**, Хр. Андрей Николов във Видин. – В: **Лишков**, Хр. Из старите Видински хроники..., с. 265 – 269; **Маринов**, Е. Свидетели от вековете. 101 паметници..., с. 337. За първоначалното място на паметника и изгледа на някогашния „Площад на победите“, днес площад „Бдинци“, вж. **Видин**. Първата половина на XX век. Пощенски картички от колекцията на Митко Лачев. София: ИК „Гутенберг“, 2008, 119 – 120, 122, 130, 138.

²¹ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., 15 – 16, 31 – 33, 38, 46 – 47; **Вълчев**, Г. Бележити видински учители..., с. 86 – 87; **Васил Атанасов**. Монографичен очерк... В Художествената галерия „Иван Фунев“, град Враца, родният град на Васил Атанасов, се съхраняват оригинали на четиридесет и пет негови картини и рисунки, дарени там от внука му М. А. Бояджиев-Мокрин.

²² **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 17, 59; **Бояджиев**, М. Живот, отдаден на град Видин. // *Червено знаме*, бр. 14, 2 февруари 1978, с. 4; [ЧЗ] Ретроспективна изложба на Васил Атанасов. // *Червено знаме*, бр. 60, 23 май 1978, с. 3; **Бояджиев-Мокрин**, М. Цит. съч., 5 – 6.

²³ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 26 – 28. За наводнението вж.: **Лишков**, Хр. Из старите Видински хроники..., 545 – 553; **Видин**. Първата половина на ХХ век. Пощенски картички..., 63 – 72.

²⁴ Писмо от 20 март 1940 г. от Български археологически институт – София до В. Атанасов за избирането му за дописен член, оригинал, машинопис: ДА – Видин, ф. № 550К (Бояджиев, Васил Атанасов); Списък на членовете на Българския археологически институт на 31 декември 1941 г. // *Изв. на Българския археологически институт за 1940 – 1942 г.*, 1943, т. XIV Посвещава се на проф. Йордан Иванов по случай седемдесет годишнината му (1872 – 1942), с. 383 – Атанасов е вписан трети по азбучен ред сред общо 58 души дописни членове.

²⁵ Първите редовни археологически разкопки тук са извършени от археолозите Р. Попов и В. Миков през 1931 г. по данни на В. Атанасов и Л. Филков (които първоначално лично проучват обекта през 1924 и 1929 г.), вж.: **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., с. 53 – 54; **75 години** музейно дело във Видинския край..., с. 10; **Маринов**, Е. Свидетели от вековете. 101 паметници..., с. 10, 12.

²⁶ В необработения и все още попълващ се личен фонд (№ 550К) на Васил Атанасов в ДА – Видин има негови писма до лицата Т. Д. Герасимов, А. Рашенов, Ст. Андреев, И. Велков, проф. Б. Филков, Н. А. Мушмов, проф. Г. Кацаров, В. Миков, Ст. П. Миков, Н. Мавродинов и др. Дори от бегло прелистване на документацията е видно, че Атанасов е получавал писма с различна интензивност по служебни и лични въпроси от Народния музей в София, от Белград, от лицата кап. А. Балтаков, А. Рашенов, П. Константинов, А. Куманов, проф. Г. Кацаров, Д. Петров, И. Велков, д-р Кр. Миятев, Р. Попов и др.

²⁷ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч., 67 – 76, 90 – 91. Вж. и **Лишков**, Хр. Из старите Видински хроники..., с. 66 – 70.

²⁸ Изказвам гореща благодарност на колегите от ДА – Видин началник отдел Светлана Кръстева и главен експерт Мария Новакова, които ми позволиха да придобия (макар и все още повърхностна) представа за богатството на документите от и за Васил Атанасов. Ще отбележа, че много от тях са оригинали с автографи, включително на снимки, скици и рисунки.

²⁹ Кратко съобщение за смъртта на Васил Атанасов е трябвало да излезе в подготвения за отпечатване в началото на 1944 г. т. XV на Известия на Българския археологически институт. Целият тираж на полуготовото издание обаче изгаря („заедно с част от ръкописите, клишетата и фотоснимките“) в пожара, обхванал Държавна печатница след една от бомбардировките над столицата. През 1946 г. том XV е препечатан наново „с малки изключения“ (вж. Редакцияната бележка в края на книгата). В новия том има общо пет некролога, един от които е за В. Атанасов, вж. **Г[ерасимов?]**, Т. Д. Цит. съч., 165 – 166 и Приложение тук.

³⁰ За неговото кметуване вж. **Вълчев**, Г. Видинските кметове..., 167 – 168.

³¹ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч, 24, 76 – 80, 82, 101 – 107.

³² Пак там, 64, 80 – 81, 94 – 95, 106 – 110; **75 години** музейно дело във Видинския край..., с. 10.

³³ **Бояджиева**, Цв. Цит. съч, с. 62.

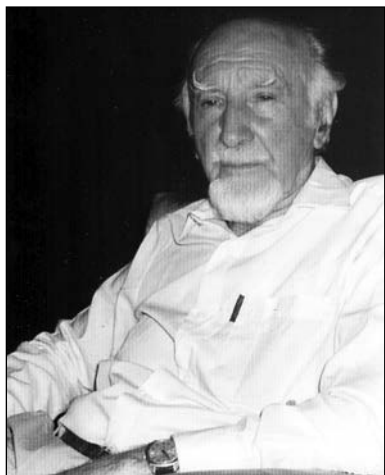
³⁴ Позволявам си тази осъвременена интерпретация по **Лоунтал**, Д. Миналото е чужда страна. Превод М. Русков. София: ИК Критика и хуманизъм, 2003, с. 23 и сл.

С кръст и перо (биографични и библиографски сведения за духовници-творци от Видинска духовна околия)

Ставрофор. ик. Йордан Н. Василев

Царственият град Видин още от времето на цар Симеон I († 927), престолоен град на древнопросиялата св. Видинска епархия, във всяка епоха е имал изключителни свещенослужители. Всеки един от тях е принасял богати духовни плодове в неръководената сграда на Видинската епархийска църква. Бог, който чрез Св. Дух произвежда дарбите и разпределя всекиму поотделно, както си иска (I Кор.12:11) е надарил и дал високото съзнание, че дарбите се дават не да бъдат заравяни в неплодие (Мат. 25:18), а са дадени, за да се прояви Духът за обща полза (Кор. 12:7). Задачата на духовния творец, както се изразява големият писател в миналото Константин Петканов († 1952), е „най-трудната, той най-напред покорява сърцата, след това раздвижва разума и накрая постига обединението чрез безспорното в човека, чрез жаждата му към съвършенство. Той събужда вярата и любовта, окрилява надеждата, от която се раждат възторгът, смирението и преклонението пред силата на духа. Като пазител на спомените се явява и като борец срещу забравата. Свързва миналото с настоящето да покаже образа на бъдещето...“

В най-новата църковно-обществена и културно-просветна история на град Видин и околията са родени и израснали следните духовници, съчетаели служебен с национален дълг, верското с народностното служение.

Проф. протопрезвитер д-р Радко Поподоров. Един от най-видните представители на църковно-историческата наука и научно-богословското знание в България, църковно-обществен деец и борец за църковно-народни правдини. Роден на 11 септ. 1924 г. в с. Гърци (сега с. Градец), Видинско в свещеническо семейство. След завършване на училището в родното си село (1937 г.), постъпва в Софийската духовна семинария „Св. Йоан Рилски“, която завършва през 1943 г. След това продължава образованието си в Учителския

институт в Шумен. Възпитан в християнските добродетели с изявено чувство за справедливост и социална правда, през времето на ваканциите Радко Поптодоров се включва активно в организирането и ръководството на Земеделския младежки съюз „Никола Петков“ в родното си село. Благодарение на неговия интелект и авторитет сред населението ЗМС разгромява младежката организация на комунистите РМС. По тази причина и по по практиката на новите власти в с. Градец и в цялата страна по отношение на будните и способни младежи, противопоставящи се на просъветската политика на новата власт, целяща да изкорени праотческата вяра, обичаи, традиции, собственост, частна и лична свобода и право на избор на житейски път, посредствам писма и доноси до учебното заведение в Шумен, Радко Поптодоров е изключен от института.

Бог, по своя Промисъл, го насочва към вратите на Богословския факултет при Държавния университет „Св. Климент Охридски“. За съжаление, няма възможности да заплати студентската такса. Останал без средства за храна и подслон, унесен в мисли за своето неясно бъдеще, пред сградата на Факултета е забелязан от архим. д-р Серафим Алексиев (1912 – 1993), тогава началник на просветния отдел на Св. Синод, който отивал по някаква служебна работа. Архимандрит Серафим, известен в църковното ни общество като сърцевед, дълбоко вярващ и проникнателен духовник, след разговор с него се заема да направи потребното, за да се разреши за записването му във Факултета (1946 г.).

През 1951 г. Радко Поптодоров завършва висшето си богословско образование и след конкурс е назначен от Академичния съвет за аспирант при катедрата по Църковно право, устройство и управление на Българската православна църква и Християнска социология под ръководството на бележития учен богослов с международна известност акад. проф. протопрезвитер д-р Стефан Цанков (1881 – 1965). От 1 януари 1954 г. е асистент, а от 1956 г. старши преподавател в същата катедра. През 1954 г. завършва и Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а през 1959 г. защитава пред Академичния съвет кандидатска дисертация на тема „Съборното начало в живота, устройството и управлението на Църквата през първите три века“. През 1960 г. се хабилитира с труда си „Мястото и ролята на миряните в устройството и управлението на Църквата през първите три века“ и е назначен за доцент при катедрата, а от 1960 г. оглавява катедрата по Църковно право. За своите научно-богословски разработки в областта на каноническото право и църковната история доцент прот. д-р Радко Поптодоров е повишен в степен професор (1966 г.). Ръкоположен е в дяконски чин (1951 г.), свещенство (1954 г.) и е отличен със свещенически-

те офикии (протоиерей, свещеноиконом, ставрофорен икином) от Кирил Патриарх Български, а през 1989 г. получава най-високото свещеническо отличие „протопрезвитер“, което имат само трима духовници в историята на Българската православна църква (отец д-р Кръстьо Ценов († 1938 г.), акад. проф. д-р Стефан Цанков († 1965 г.) и отец проф. Николай Шиваров).

Освен в Богословския факултет в София, след 1989 г. отец проф. Поптодоров чете лекции в новооткритите богословски факултети във Велико Търново, Шумен и Пловдив. През своята повече от половин век научно-преподавателска работа отец проф. Поптодоров издава редица съчинения, студии и статии, в които прозира строга историческа истина, не само в областта на църковно-правната наука, но и на историческия живот на родната Църква от основаването ѝ (870 г.) до настоящото време. Някои от тях имат изключително значение за църковната и националната история на българския народ („Клирът и миряните в Българската православна църква“, 1959; „Православната християнска вяра за опазване на българския народ за формиране на националното съзнание и културното му развитие през петвековното турско робство“, С., 1972; „Преломното значение на покръстването и основаването на Българската църква през 870 г.“, С., 1976, и мн. други). А трудът му „Съборното начало в живота и устройството на Църквата през първите три века“, 1959, претърпява три издания. Дело на отец проф. Р. Поптодоров е „Житие и службата на преп. йеродякон Васил Левски“, 1996 г. През 2012 г., след дългогодишни изследвания, исторически съпоставки и сравнения издава книгата „Търновският Архиепископ Василий (1185 – 1234) – неизвестен и непознат“, в която стига до заключението, че „Архиепископ Василий е велик строител на Българската православна църква и държава и велик патриот, останал в дълбока сянка в нашата историческа наука“.

През 1990 г. отец проф. Поптодоров прави обективно историко-канонично изследване по устройството и живота на Българската православна църква през времето на безбожния режим със заглавие „Лекарю, изцери първом себе си“.

В 1990 г. е избран за председател на възобновения Съюз на свещениците в България, а в настояще време е негов почетен председател. Членува и в Съюза на учените в България.

През 1993 г. отец проф. Поптодоров е председател на комисия, с участие на представители на основните политически сили тогава БСП и СДС, на Държавния архив, председателя на Комитета по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове проф. Хр. Матанов, Столична община и др., която открива груби уставни и канонични нарушения при изборите за патриарх и митрополити.

За неговата дълголетна научно-богословска дейност и „високият научен престиж“, както подчертава проф. дин Тотю Тотев, ректор на ШУ „Константин Преславски“, „заедно със скромността му, извисяват неговото личностно поведение до задълбочен изследовател и безрезервно себераздаване за преуспяване на приятели и студенти“. Обичан и слушан не само в университетските аудитории, а и на множество патриотични, църковно-обществени празненства и други прояви на българския дух за църковни и народни правдини, отец Поптодоров се радва както на тяхното признание, така и на доверието им.

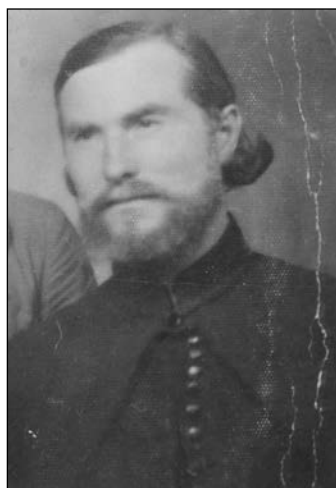
Йеромонах Паладий. Роден 1912 г. в гр. Видин, със светското име Димитър Данов. Основно и средно образование получава в родния си град, а висше в Богословския факултет на Софийския държавен университет „Св. Климент Охридски“ през 1937 г. Изпратен е от Видинския митрополит Неофит, наместник-председател на Св. Синод на Българската православна църква, на подготовка за монашеско житие в Рилския манастир. На 28 януари 1938 г. приема монашеско пострижение от игумена на манастира архимандрит Флавиан, а на следващата година е ръкоположен в йеродяконски чин от Видинския Неофит. На 29 септември 1940 г. на Архидерейска св. Литургия, отслужена от Видин-

ский Неофит в съслужение с членовете на намаления състав на Св. Синод – Софийския Стефан, Врачанския Паисий, Старозагорския Павел, викарния епископ Проватский Софроний и протисингела на Видинската света митрополия – архимандрит Евгений Шиваров в митрополитския храм „Св. Николай Чудотворец“, йеродякон Паладий е ръкоположен в йеромонах. На следния ден е назначен от Видинския Неофит за епархийски проповедник. От 1 януари 1943 г. йеромонах Паладий е назначен от Епархийския архидерей за протосингел на Видинската света митрополия. Наред с това отец Паладий преподава Религия във Видинската гимназия. Високоинтелигентен, с богата духовна култура, организира кръжоци в гимназията и видинските училища на религиозно-просветни и родолюбиви теми. С това си навлича омразата на комунистите във Видин и околията.

Отец Паладий с ученици от Видинската гимназия пред чеима паметник „Чеган“ в парка на Видин. 1941 г. (ДА - Видин, ЧП № 539)

Йеромонах Паладий е редовен сътрудник на в. „Църковен вестник“ и други издания по нравствено-етични, религиозно-философски и патриотични теми, свързани с възпитанието на българската младеж. За своята църковна и обществена дейност на 9 септември е арестуван. След жестоки изтезания по най-зверски начин е убит заедно с други видни граждани на Видин и околията на 17 септември 1944 г. край с. Макреш, Видинско.

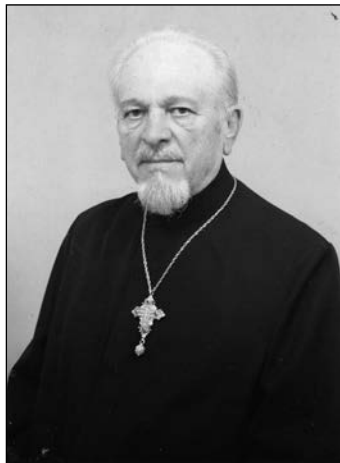
Свещеник Тодор Тодоров. Роден на 1 май 1901 г. в с. Гърци (дн. с. Градец), Видинско в възможно и благочестиво християнско семейство, баща на проф. протопрезвитер Радко Поптодоров. През 1914 г. след конкурс е приет в преместената от Цариград в Пловдив Духовна семинария „Св. св. Кирил и Методий“. През 1920 г. завършва семинарията и е назначен за учител в родното си село, а през 1924 г. е ръкоположен от видинския митрополит за свещеник. В служението си отец Тодор се проявява като ревностен клирик, богослов и проповедник, което не остава незабелязано от Епархийската управа и свещен-

ството във Видинска духовна околия. В продължение на осем години е неменяем секретар на Видинския клон на Съюза на свещениците в България и като такъв на два пъти е делегат от Видинска епархия на националния конгрес на Съюза в София. През 1935 г. отец Тодор е назначен от Видинският Неофит за председател на Църковното настоятелство на църквата „Св. пророк Илия“ в селото. Пак по това време той е избран за общински съветник на община Градец, включваща и селата Динковица и Плакудер. Отец Тодор е главният инициатор, основният фактор и деятел за построяването на църквата в с. Динковица, която след 9 септември 1944 г. дълго време е използвана за склад от атеистичната власт.

Като енорийски свещетик и общински съветник отец Тодор Тодоров е инициатор на редица благоустройствени, културно-просветни и социални инициативи за духовното и материално въздигне на Градецка община. Своята църковна и обществена програма излага в книгата „Глас на свещеника“, издадена във Видин през 1936 г. и написана в евангелски дух за социална справедливост. В нея отец Тодор дава предложения за развитие на селото и пътищата, водещи до успех. Изповядва своята вяра в служба на Бога и приканва своите съселяни с думите – „Искам да вървя по стъпките на Христа! Който ме разбира, нека мен да следва и на слово и на дело! Христос победи! И Ний ще победим!“ и допълва „Аз бих изживял блаженни минути и дни, когато на дело се прилагат безсмъртните думи на нашия Господ Иисус Христос – Елате при Мене всички вие, които сте бедни, отрудени и обременени и Аз ще ви успокоя.“

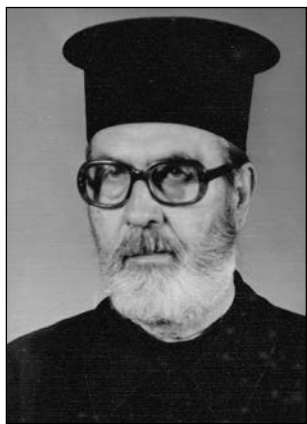
Социалната програма, която той прави в Общинския съвет и упорито защитава и аргументира, засяга личното честолюбие на новоназначения, от правителството на о.з. Кимон Георгиев, кмет на с. Градец (също запасен офицер). Назрява канфликт, който избухва с голяма сила и отец Тодор е даден под съд по скалпчени обвинения за подбуждане на населението за неподчинение на властта. Отец Тодор е осъден от Видинския окръжен съд на две години строг тъмничен затвор и огромна парична сума. Благодарение на застъпничеството на Видинският митрополит Неофит пред Цар Борис III, присъдата е намалена на условна. Тези изпитания разрушават здравето му и на 6 август 1951 г. почива.

Ставрофорен иконом Христофор п. Ал. Станев. Роден на 23 май 1930 г. в с. Балей, Видинско в свещеническо семейство. Завършва Софийската духовна семинария „Св. Йоан Рилски“ през 1949 г. Още като семинарист, а по-късно и студент в Духовната академия, която завършва през 1954 г., се откроява като младеж с буден ум, генетично интелектуално надарен, с

подчертани литературни интереси. Ръкоположен е в свещенство от приснопамятния Видинският митрополит Филарет през 1977 г. Священодейства като енорийски свещеник на с. Покрайна, а след това дълги години е свещенослужител в Катедралния храм „Св. Димитър“. Заемал е служба във Видинската св. митрополия като секретар и протосингел.

Наред с пастирската си дейност отец Христофор се изявява и като вещ работник във Видинската епархийска духовна нива. Плод на неговото перо са множество публикации, слова и поучения на църковно-исторически и нравствено-етични теми, повечето поместени във в. „Видин“ и „Църковен вестник“. По важни от тях са „Живи жертвеници на вяра и православие“, „Старомодните виждания на един православен свещеник“, „Спомен за Видинския митрополит Неофит“, „Животоописание на българин, живеещ в Букурещ“, книгите „Дядовото огнище“, „Полковникът“ и др. Последната си книга „Щрихи от живота на Видинските митрополити“, Видин, 2004 г. отец Христофор п. Ал. Станев издва в памет на приснопамятните видински митрополити Антим, Кирил, Неофит и Филарет. Книжовното наследство на приснопамятния отец Христофор се отличава с изящни словестни форми и слог, приканващи читателя към размисъл, разширяващи кръгозора му и обогатяващи духа му. След достойно изживян жизнен път в служба на Бога и духовния и културно-просветен живот в гр. Видин, почива на 14 декември 2007 г. С неговата смърт се затваря последната страница с имената на най-маститите видински свещеници в най-новата църковна история на Видинска епархия.

Ставрофорен иконом Николай Цв. Василев. Роден на 1 февруари 1920 г. в с. Антимово, Видинско. Завършва Софийската духовна семинария „Св. Йоан Рилски“ през 1940 г. Ръкоположен е от Видинския митрополит Неофит в дяконски чин на 28 август 1941 г., а в свещенство на 2 ноември с.г. и получава назначение от Епархийската управа за енорийски свещеник в с. Расово, Ломска духовна околия. След националното обединение на България (1941 г.), отец Николай е командирован в Драмска епархия в Беломорската

област (1944 г.). От 1 март 1945 г. е приведен на енорийско служение в родното си село.

Служението на отец Николай съвпада с развихрен червен терор във Видин и епархията. Новите власти насаждат груба антицърковна пропаганда за отнемане на верските и граждански свободи на населението във видинската църковна област. Пострадалите къде ще намерят утеха? Разбира се в храма. А нима божият служител ще остане глух и ням към болките на хората? Или ще ги остави без надежда? Затова и репресивните органи насочват ударите си към интелегентните и ползващи се с авторитет сред църковното изпълнение духовници, сред които е и отец Николай. На 2 май 1951 г. е арестуван във Видин от органите на ДС и препратен в Областното управление на ДС – Враца, където е инквизиран. На 22 юли 1952 г. отец Николай е осъден от Врачанския окръжен съд на 20 години затвор „като организатор на контрареволуционна група“. Присъдата изтърпява в затворите в Шумен, Пазарджик и концлагера Белене. На 19 май 1961 г. отец Николай е освободен и се завръща в родното си село, където с помощта на Видинският Неофит е възстановен на енорийско служение. След демократичните промени, 1989 г., отец Николай се включва активно в обществено-политическия живот на Видин и околията като деец на възстановения БЗНС „Никола Петков“. В залеза на своя живот отец Николай, като всеки достоен българин, изживява тежко поредната измама на българския народ от наследниците на неговите мъчители и на 4 ноември 2010 г. се престава пред Господа, комуто през целия си живот служи всеотдайно. Отец Николай е автор на много статии в местния печат и „Църковен вестник“. През 2000 г. издава книгата „Репресиите през времето на комунистическия режим във Видински регион и България (9.IX.1944 – 10.XI.1989)“. През следващите години издава книгите „История на село Антимово (Видинско)“ (2003), „Има ли Бог“ (2004), „Има ли задгробен живот“ (2005). Със своя живот и дело отец Николай Василев заема достойно място в духовната и културно-обществена история на гр. Видин като жертвен пример за подражание на днешните и бъдните поколения клир и миряни в старославната Видинска епархия.

Благодаря на Издателство „Видин“, Читалище „Просвета“ – с. Градец, Държавен архив – Видин и наследниците на ставрофор ик. Христофор п. Ал. Станев и ставрофор ик. Николай Цв. Василев за предоставените снимки.

Литература:

Василев, прот. Йордан Н. Летописи за Видинска епархия. Пловдив „Златен лъв“. 1999, 455 с.

Същият. Църковен исторически календар – 2006. Пловдив: Блаком, 2006, 63 с.

Същият. Проф. ставрофорен иконом Радко Поптодоров. Пловдив, 1988 г.

Василев, ставрофорен ик. Н. Репресиите през времето на комунистическия режим във Видински регион и България (9.IX.1944 – 10.XI.1989). София: „Отечество“ ООД, 2000, 340 с.

Василев, ставрофорен ик. Н. История на село Антимово (Видинско). Видин: NWPrint, 2003, 92 с.

Василев, ставрофорен ик. Н. Има ли Бог. Видин: Печатница „Аворе“, 2004, 72 с.

Василев, ставрофорен ик. Н. Има ли задгробен живот. Видин: Печатница „Аворе“, 2005, 47 с.

Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, т. V, 1955 – 1956

Списък на служителите при Св. Синод с обозначение длъжността и основната заплата към 1 януари 1961 г., архив – частна собственост.

„Петдесет години богословска наука в България – 1923 – 1973“ – В: // *Годишник на Духовната академия*, 24, 1974 – 1975, София, 1978.

Поптодоров, Р. Преломното значение на покръстването и на основаването на Българската църква в 870 г. в културния живот на българския народ през време на Първата българска държава. // *Годишник на Духовната академия*. Т. XIX. София, 1971.

Поптодоров, Р. Църква и държава през вековете. // *Българската патриаршия през вековете*. София, 1980, 148 – 160.

Поптодоров, Р. Търновският архиепископ Василий (1185 – 1234) – неизвестен и непознат. – *Wini* 1837, 2012, 103 с.

Поптодоров, Р. Съборното начало в живота, устройството и управлението на Църквата през първите три века. С, 1995.

Поптодоров, Р. Мястото и ролята на миряните в устройството и управлението на Църквата през първите три века. В. Търново, 1995.

Поптодоров, Р. Устройство и управление на БПЦ през IX-X в. // *Годишник на Духовната академия*, 1965.

Поп Тошко. Глас на свещеника. Видин: Печатница „Начало“, 1936, 48 с.

Станев, ставрофорен ик. Хр. Живоописание на d-r Neța Joachim роден в с. Брегово, Видинско. Видин: Печатница „Аворе“, 2001, 19 с.

Станев, ставрофорен ик. Хр. Полковникът. Спомен за о.з. полковник Любен Тошков (1893 – 1972). Видин: Печатница „Аворе“, 2002, 27 с.

Станев, ставрофорен ик. Хр. Дядовото огнище. Видин: Печатница „Аворе“, 2002, 62 с.

Станев, ставрофорен ик. Хр. Щрихи от живота на Видинските митрополити. Видин: СД „Експрес 3М“, 2004, 71 с.

Бугари на подручју Кладова у XIX и XX веку

Ранко Јаковљевић

Српско-бугарске културне везе на подручју Кладова задиру у далеку прошлост, са угаоним каменом у чињеницама да је дуго времена подручје данашњег српског града било под управом бугарских владара, а почев од османског запоседања ових крајева, иако са значајним степеном аутономије, део Видинског пашалука. Важни саобраћајни коридор Дунавом који је из средњеевропских лука водио ка 144 км удаљеном Видину и даље до Црног мора имао је витални транзитни центар на Ђердапу, чији је значај условљен озбиљним пловидбеним препрекама што су изискивале и претовар робе у погоднија пловила за савладавање брзе речне матице, али и коришћење помоћне вучне снаге, најчешће воловских запрега за извлачење товара узводно. Сипски канал прокопан крајем деветнаестог века на месту некадашњег античког пловног пута, као уосталом и седамдесетих година протеклог столећа изграђен гигантски хидроенергетски и пловидбени систем „Ђердап“, у битној мери допринели су бржем и безбеднијем трансферу робе из правца Бугарске ка Србији, Мађарској, Аустрији и даље у унутрашњост континента.

За ширење хришћанства на овим просторима изнимно је важан био мисионарски рад синаита Ромила Видинског, као и Светог Никодима Тисманског, званог и *Никодим Вратненски*, припадника мистичног православног правца исихазма, чији је ментор, учитељ и пријатељ био патријарх Јефтимије (1375 – 1393. г.), с разлогом сматран најзначајнијим словенским писцем XIV века. Као аутор „*Живота и панегерика светаца*“, писама и литургијских дела, литургијски реформатор и реформатор бугарског правописа, оставио је неизбрисив траг у историји хришћанског православља. Под османском управом кладовска црква, као уосталом и фетисламска административно-војна област, припадала је Видинској епископији (у случају административне поделе, истоименом санцаку), са извесним прекидима, до 1834. г. што је још више зближило житеље српске и бугарске насеобине. У бератима издатим 1777. г. митрополиту Јеремији фигурира област Видинске митрополије, са казама Видин и Фетислам (данас Кладово), уз набрајање још неколицине области попут капитионице и Боровеца односно Сахре, Чезника, Белоградчика... (Радосављевић 2002, 176). Сачуван је податак да је значајни бугарски писац митрополит Софроније Врачански 3.3.1803. по старом календару рукоположио попа Јована Грчиновића из

Велике Врбице код Кладова (Радосављевић, 2002, 169). Драгоцено сведочанство о утицају бугарске црквене школе похрањено је и у иконостасима неколицине малих сеоских цркава, попут оне у Купузишту, осликаних од стране бугарских мајстора.

Успешна прва фаза Првог српског устанка, отпочелог 1804. г., допринела је да Турци настоје мировним преговорима са српском страном стабилизovati сопствене позиције, уз одређене уступке устаницима. Један од најзаслужнији за промену турског става према Србима био је Барјактар Мустафа паша, бивши предводник османлијске војске у источној Бугарској. Контакт је успостављен посредством црквених великодостојника, писмом које је из Кладова 17. септембра 1808. г. по старом календару архијереј видински Дионисије упутио митрополиту београдском Леонтију: „*Закон вере и дуг природе побуђују ме да пишем Вашој преосвећености да би за општу корист и мир врло добро било кад би се нас двојица гдегод састали. Одредите дан и место у вашем братском одговору који ћете ви послати у Фетислам где се сада налазим. Известите кога треба о овом нашем састанку, а како је његов циљ општа корист, поведите собом два три човека од најодличнијих у политичким пословима највештијих, и ја сам уверен да ће Божији промисао учинити да ваше предузеће и труд буде користан. За тим уверевам Вас братски да не презрете овај мој предлог и преклињем Вас самим Богом да ми по овоме моме човеку пошаљете одговор који у Фетисламу чекам.*“ (Ђорђевић, 1887, 271-27). Интереси великих европских сила, изнад свега Русије, Француске, Аустрије нису ишли на руку реализацији идеје о окончању српског устанка 1808. г. мировним споразумом којој се Србима признају одређена аутономна права без да за то гарантују друге државе (Јаковљевић 2004, 67 – 85).

Убрзо по повратку Османлија у кладовски крај, настављена је међународна трговина у којој је Видин био најзначајнији пункт. О безбедносној ситуацији након следећућих збивања из Другог српског устанка, започетог 1815. г., по том питању говори извештај поречког магистрата, надлежног и за област Текије, достављен кнезу Милошу Обреновићу: „*Већ чујем на више места да су Турци скитнице по путовима видинским трговце хватали убијали и пленили као што су ономад код села Казновне једнога видинскога трговца који је намеравао у Крајину за ракију ићи, заклали на сред пута и што су поред њега од новца нашли, одузели*“ (Миловановић, 129). Без обзира на појединачне ексцесне ситуације узајамно поверење између српских аутономних власти и привредника из Бугарске било је у узлазној линији, како се закључује из налога магистрата фетисламском/кладовском камарашу Самуилу: „*Пратили смо по Анђелу Илијевићу једну малу свезу*

новца Михаила Трандафира из Видина за продати му памук у Београду с умољенијем да би је скупно с писмом на Илаци Јунузагу у Видин по једној сигурној прилици отпремио“ (Миловановић, 209).

Незнано откуд настало, ускоро након окончања устаничких борби, у атару Кладова од стране Вука С. Карацића забележено је постојање Бугарског села – *Сату Бугару*, како велики српски реформатор бележи у чланку „Имена села у Србији изван пашалука Бијоградскога“ (1828, 534). Обзиром да ово место није спомињано у пописима ни пре ни после Вуковог истраживања, остала је дилема да ли се можда радило о погрешном податку. Цитирани списком насељених места нахије Кладовске *Бугарско село* позиционирано је између и данас постојећег Костола, 3,5 км низводно од Кладово и *Сату Жупанулуј*, да би после њега уследило *Острво Шимијан*, тик уз стубове античког Трајановог моста, око 5 км низводно од Кладова, а набрајање је настављено уписивањем до данас постојећих насеља *Мала* и *Велика Врбица*. Уз то Вуков попис спомиње поред Шимијана, још два острвска места – *Гол* и *Корбово*, те уз њих сада непознату, насеобину Козла. Изузев српских термина уграђених у ове топониме, у два случаја дато је име *Сату*, што је влашки израз за *село*. Може бити да се ради о досељеницима пристиглим са суседне – влашке обале Дунава. Корисно би било за детаљнија разматрања основа постојања Бугарског села на овом месту поћи од околности да је острво Шимијан представљало пункт за претовар соли из већих у мања, погоднија пловила за даљи узводни пут кроз ђердапски теснац, коју је углавном у доба Вуковог помињања тог села Кнез Милош преко својих јеврејских партнера лиферовао Дунавом, а то је подразумевало потребу присуства већег броја радника (Миловановић и др., 2012, 98, 102, 111). Сачуван је и документ из октобра месеца 1829. г. којим се Кнез Милош обавештава да је „адакалски паша одобрио да се убудуће лађе са сољу товари ти могу на Шимијану“, но постоје писани трагови да је исто чињено и знатно пре тог одобрења (Миловановић и др., 2012, 136). Такође том приликом не треба занемарити околност да је со отпошиљана претежно из видинске луке и под патронатом и надзором видинског паше, будући да су коришћене лађе што су низводно до Видина довозиле житарице. Тиме је могуће појаснити чињеницу да је на релативно малој раздаљини уз Дунав лоцирано неколико села – између Кладова и Мале Врбице удаљених око 5 километара чак четири. Истим аршином анализирано јасно је и зашто је Острво Гол као српска насеобина побројано у истом попису – такође важан пункт за претовар и трансфер соли Дунавом у Србију (Миловановић и др., 2012, 130). Међутим назначена острвска места и пунктови за претовар соли нису припала у следећим разграничењима аутономној српској кнежеви-

ни, па је отуд објашњив и својеврсни брзи нестанак Бугарског и Жупанског села, поготово ако се зна да је ускоро након што су мештани једног нешто удаљенијег – Великог Острва пребегли на српску страну, заоштрен тј. готово онемогућен приступ Срба, значи и трговаца сољу, острвима Корбовском, Шимијану, Голом острву, чак уз меру да је влашка страна своје становнике Шимијана раселила са острва и основала им истоимено насеље Шимијан тик преко пута острва на левој обали Дунава. А да је расељавање обухватало још нека приобална насељ, дало би се претпоставити још и на основу констатације хроничара Илије Пчелара из 1857. г. да би велику варош Неготоин требало дислоцирати, да буде баш у крају где је раније Вук Караџић уочио Бугарско село, „код Трајановог стуба ниже Кладова на празним и са пристаништима снабдевеним равницама“ (1857, 197).

Као извозни и транзитни центар значајну улогу имала је варош Брза Паланка, педесетак километара удаљена од Брегова куда је водио сувоzemни пут од Видина, даље на север, али и као пристаниште из кога су у правцу Бугарске експортиране дрвне прерађевине. Деревљама су до Видина и даље Лом Паланке па и Рушчука одвожени козе, козје коже, лој, сушено козје месо, пшеница, раж, овас, вино и ракија, дрво у трупцима. Како бележи М. Станковић ту су конструисане посебне шајке за превоз дрвета и друге робе; ишле су низводно Дунавом и, када би роба била допремљена на одредиште, шајка је разграђивана и продавана као огревно дрво – отуд назив за ову врсту пловила *неврат* (1984, 49). Године 1857. некадашњи кладовски цариник Илија Пчелар евидентирао је следећу робу која се из околних држава уноси у крајинско окружје чији је део Кладово, или пак извози из њега: 1) из Бугарске – абе, антерилуци, гајтани вунени, памучни, еспапи свилени и сребрни, гвожђе различито, дуван, зејтин, ибрици, легени, кадифе, кафа, конопци, коже говеђе, козје, овче и дивљачи, лој, луле, разне мараме памучне, мерцани, ножићи, платно, руј, сабље, јагагани, смокве, шамије...; 2) проноси се кроз Окружје крајинско из Бугарске у Аустрију и Влашку: бисер, вуна, дуван, коже, памук, свила, зејтин, ружино уље...; 3) у Бугарску се извози: вино, ракија, катран и понешто од живе стоке (Пчелар, 2009, 236 – 237). Важно је знати да је постојала традиција експортовања из Кладова и околних насеља у Бугарску усољене рибе и ајвара, где су се могли наћи, како пише Михаило Петровић Алас, по баснословно ниским ценама, односно „*нечувеној јевтиноћи*“ (1941, 44 – 45).

Својевремено су српски великаши имали уточиште у Бугарској под турским прогонима, тамо су оснивали привредне али и обавештаје пунктове, па и зближавали се са бугарским заговорницима националног препорода у смислу заједничких активности на ослобађању од османске управе.

Такве везе допринеле су да 1876. г. у Кладову буду формиране добровољачке јединице за учешће на страни Србије у рату против Турске. Ту се априла 1876. г. окупило између 400 и 500 бугарских добровољаца, организованих од стране бугарског комитета да би се борили уз бок Србима (Опачић, 2007, 28). Први добровољци пребацили су се скелом преко Дунава са румунске стране, и приспели у Фетислам 14. априла. Две тако формиране добровољачке чете у Кладову приспеле су 11. јуна у Зајечар, да би након пар дана, по налогу генерала Черњајева биле стављене под команду мајора Кирјејева. Након катастрофалног пораза код Ђуниса, добровољци су се 24. октобра 1876. г. вратили у Кладово, да би четири дана касније напустили Србију пребацивши се у Турну Северин. Француски *Le monde illustre* је 25. новембра 1876. г. објавио цртеж на којем су у Кладову, уз тврђаву приказани козаци са Кавказа и скуп особа које на румунској страни чекају да пређу дунавску границу (Ковачевић – Марјановић, 2007, 146). Поражавајући развој догађаја по Србију донео је мноштво људских жртава. Исти лист је 2. децембра 1876. г. публиковао цртеж на којем су представљене групе рањених добровољаца како чамцима напуштају Србију, крећући са дунавске капије тврђаве у Кладову. То је уједно и време ширења опаке болести сифилиса, али и приспећа мноштва тешких рањеника у Кладово, што је определило др. Карола Давилу, утемељитеља Националне школе за медицину и фармакологију у Румунији, да управо на тлу старог кладовског града оснује одељење војне болнице за лечење српских војника, бугарских и руских добровољаца. У овој српској варошици је основана и војна болница, где је помоћ српским и руским рањеницима пружао Никола Атанасовић, хирург из бугарског Трнова. Никола Атанасовић од 1865 – 1871. г. студирао је медицину на Универзитету у Букурешту, где је радио као лекар до 1876. Био је члан санитетске мисије др. Шарла Давиле. Одликован је српским „Тавковским крстом“. Умро је у Кладову 12.3.1877. године. Међу најпознатије лидере добровољачких бугарских одреда у овом рату спада Тодор Тодоров Топалов или Филип Тотју /1830–1907/, који је као добровољачки војвода водио војне формације из правца Кладова ка Бугарској. Сматра се да је око 1 700 бугарских добровољаца изгбило животе у Српско-турском рату.

Погодности географског положаја, плодност земљишта, благодети велике реке, укључујући трговинске и друге привредне потенцијале, као и релативно стабилни правни поредак допринели су да се од 1867. г. до 1910. г. готово удвостручи број становника Кладова и околних места – са 11 596 на 20 222 житеља (Глигоријевић, 1999, 20). Свакако да је рат из 1885.г. негативно утицао на позитивни тренд у односима припадника суседних народа, па је са великом обостраним олакшањем дочекано примирје о коме

14.12.1885. начелник среза Брзопаланачког извештава општинске судове, а посебно имајући у виду снажна војна дејства у регији Видина: *„Између наше и бугарске војске учињено је примирје до 17. фебруара идуће године. У уговору о примирју овом трећа тачкагласи да Политичка граница између Србије и Бугарске служиће као линија демилитаризациона између свеју војске бугарске и српске, али дуж исте линије и на земљишту сваке од двеју држава, једна зона од три километра ширине остаће неутрална за све време трајања примирја тако да у исту не сме ући никакво одељење војске, изузимајући персонал јавне безбедности ради одржања реда, полиције и сигурности у земљи, као и царинско особље. По овоме чуварима јавне безбедности, полицији и царинском особљу дозвољено је бити на граници. Ово се јавља судовима ради знања и управљања“.*

Ново доба по питању хармонизације односа двеју држава обновило је раније постојеће привредне и културне односе. Везе са Бугарском, између осталог уочљиве су и на примеру овдашњих народних песама попут следеће: *„Што је лепа сјајна месечина!/ Чак се види до Видина града./ До Видина, што ј' Вида градила,/ У Видину колу заиграло,/ И у колу момче и девојче!/ Што је лепа сјајна месечина!/ Чак се види до Будима града./ До Будима што је Буда градила,/ И у њему коло заиграло,/ И у колу мома и удовче!/ Ал' је лепше коло у Видину,/ Што га игра момче и девојче,/ Него што је коло у Будиму. (Станковић, 1951, 74-75).*

У Првом светском рату окупацији Кладова претходило је склапање тајне конвенције између Аустрије и Бугарске, 6. септембра 1915. г. Високи интелектуални кругови у Бугарској сачинили су апел бугарском народу који је наишао на велику пажњу југословенске јавности. Текст је објавила београдска „Политика“ у броју од 8.9.1915. под насловом „Последња опомена“: *„Грађани, грозна опасност лебди над Бугарском. Гурају је у логор њених вековних непријатеља – против њених интереса, традиције и дужности... Зар није свакоме јасно данас, нарочито после споразума са Турском, да се данашња влада дефинитивно определила за уз Централне силе и да само очекује згодан тренутак па да баци земљу у један рат који је у интересу и по вољи Немачке? Зар није јасно да влада ради све: ограничава штампу, забрањује зборове, не сазива скупштину, нахушкава штампу да би заглушила вољу нације и да би гурнула њене синове у ужасан рат, који ће разбити и последње наде, који ће закопати Бугарску. Здружимо се као један човек и не дозволимо да се изврши то мрачно и погубно дело“.* „Мрачно и погубно дело“ убрзо је извршено.

Прогерманска штампа, попут тадашњег „Њујорк Тајмса“ у сасвим другачијим тоновима известила је о заузимању Кладова 26.10.1915. године

(по летопису Кладовске цркве то је 13.10.1915, сагласно старом рачунању времена), недуго након уласка Бугарске у рат против Србије. Текст има наслов „Тевтонско-бугарско јединство“: „Сусрет је био неочекиван и обе стране су биле изненађене... то је био тренутак од историјског значаја у светским релацијама. Исток и Запад су уједињени у победничком походу наших армија... Пут од Немачке, кроз Аустро-Угарску и Бугарску ка Турској био је отворен. У утврђеном граду Кладову победа је поздрављена са великим ентузијазмом целе протекле ноћи (26.октобра) и данашњег дана. Националне химне савезница певане су преко ноћи, одзвањајући на румунској обали на којој су стајали становници Турну Северина посматрајући дешавања на српској страни. Добивши вести о спајању војски, командант снага око Добре Воде пожurio је у Кладово да пожели добродошлицу бугарским трупима – Војвода Адолф фон Мекленбург, са мноштвом немачких и аустро-угарских официра у пратњи. На улицама кроз које су трупе пролазиле при уласку у град, на много кућа биле су истакнуте беле заставе за примирје, импровизоване од одеће, креветских чаршава, столњака, као знак њиховог пристанка покорвања новим властима. На улазима кућа победничке трупе дароване су венцима цвећа. Приликом данашњег свечаног ручка у част бугарских официра, наздрављано је владарима савезничких држава. Лајтнант У. П. Гађеџев, командант бугарске коњице одржао је смотру својих трупа од којих се највећи део борио у последњем Балканском рату против Србије“. Како год, највећи број војно способних Кладовљана већ је одавно са својим регуларним војним јединицама боравио далеко од родног града, док је стотине избеглица нашло привремено уточиште на другој обали Дунава. Преостало становништво имало је услове живљења сагласно правном поретку Царства Бугарске, у чијој се окупационој зони нашло, с тим да је употреба српског језика проскрибована о чему, између осталог, говори наредба шефа моравске војне инспекције генерала Купунчева од 6.12.1916, насловљена Забрана српског језика: „Полицијско и административно одељење Министарства унутрашњих дела и хигијене известило ме је актом од 25. новембра текуће године Но.17.961, да су срески начелници у Моравској области заборавили језик бугарски и служе се српским језиком употребљавајући српски језик чак и у званичним актима. Извештавајући вас о овоме, скрећем вам пажњу да сам решен употребити казну за оне који користе речи српске у говору и писању“ (Антић, 2012, 130 – 131). Исти генерал аутор је и декрета од 16.5.1916: „На основу наређења Врховне команде оперативне војске Но.7348 од 3. т.м. наређујем вам да конфискујете по свим надлештвима и приватним кућама српске књиге, слике и карте, одаберите што је важније од тога и пошаљите Министарству просвете, ос-

тале спалите. Тај се посао има свршити брзо и пажљиво. Књижари могу продужити рад али само с књигама писаним на бугарском језику.“ (Антић, 2012, 131).

Већ 1916. г. засновани су црквени протоколи крштених за подручје града Кладова, у оквиру Видинске митрополије. У првој години крштено је 44 деце, 1917 – 130, а 1918, до напуштања окупиране територије од стране бугарских власти почетком јесени – 68; свега 242. Сва деца изузев десеторо потицала су из законитих бракова. Евидентна је била мода давања бугарских имена новорођенчади тако да се за ове три године могу наћи дотад непознати: Петко, Румена, Каранфил, Христо, Данчо, Борис, Аспарух, Замбила, Васил, Камена... До данас се, посредством кумства односно неписаног правила да сведоци на крштењу дају своје име новорођенчету, одржало једино име Борис, са подручја села Корбово, давано деци до шездесетих година двадесетог века. У првој години чинодејствовања бугарских црквених власти сва 44 обреда извршена су у граду Кладову, да би већ наредне године то чиниле све парохијске цркве. Чини се занимљивим јер посредно одражавају сразмеру радно и војно способног становништва које се није одазвало мобилизацији а није ни избегло, што је учинио један део бродовима у Румунију и даље у Русију, да је 1916. године највише крштене новорођенчади са сеоског подручја потицало из Петровог села, затим из Мале и Велике Врбице. У наредној 1917. години примат по том питању преузимају село Ртково са 29 и Подвршка са 21 новорођеним дететом. Ртково и Подвршка задржавају такав тренд и 1918. године, а придружује им се становништво Корбова са осморо новорођенчади. Документација о евидентираним крштењима сачувана је у Територијалном архиву Видин, фонд Цркве Рождества Богородичиног, Дунавци. При истом фонду сачувано је и 31 лист документације о кореспонденцији локалног свештенства и власти са Митрополијом у Видину, везано за редовни рад цркава у Кладову, Сипу, Костолу, и у вези с тим одређену привредну делатност попут угоститељске или експлоатације великог кладовског *Црквеног рита* – „*блата*“ са околним обрадивим земљиштем. Тако сазнајемо да је парох кладовски Николов скупа са тутором цркве Димитријем Васићем 1. фебруара 1916.г. обзнанио услове по којима се има издати у закуп овдашња црквена кафана „*Цар Фердинанд*“: да је купац дужан испуњавати све регуле царског закона о крчмама; да је частан и да ужива грађанска права; да је трајање уговорног периода 1. март 1916 – 1. март 1917; да закупнину плаћа у тромесечним ратама унапред; кафану примири у виђеном стању, као што ће је са истим стањем предати по истеку закупа; трошкове свих потребних оправки сносиће купац; кауција за учешће на лицитацији износи 20 лева... У вези с

тим издат је оглас од стране председателя трочлане комисије потписан са „М. Костов“, у којем се назначује да јавно надметање спроводи кладовски суд, предмет лицитације је црквена кафана „Цар Фердинанд“ звана и „Бирери“, почетак у 8 сати 28.2.1916, у кафани „Велика Бугарија“. Протокол о јавном надметању садржи податке да су лицитанти: Алекса Нешов, Мија-ијло Димитријевић, Илија Грујић, Даница В. Петрова, Радован Вулчевић, Александар Димитровић, Петар Коцков. Постигнута је цена 1600 лева за годину, о чему сведоцбу оверавају председател трочлане комисије и писар уз печат „КЛАДОВСКО ГРАДСКО ОБШ. УПРАВЛЕНИЕ“ са бугарским царским грбом у средини. Већ 29. марта 1916. г. црквено кладовско намесништво, свештеник Станоје Николов и чланови Димитрије Васић, Никола Анђелов и Радован Николов, сачињавају црквени буџет са приходном страном 2392 лева и расходном 2388, о чему извештава Видинског митрополита Неофита. Иста збирка докумената садржи и буџет прихода и расхода *Костолског црквног настојатељства при цркви „Св. Архангел“* за 1916 сачињен на обрасцу штампаном код „Трговска Печатница“ Видин, Митрополит Видински кроз акт „Постановление“ Но.959 од 14.4.1916.г, утврђује буџет *Костолског црквног настојатељства Кладовска околија* сумама: приход 85 лева, расход 72 лева. За привредне активности у кладовском крају индикативни су подаци о издавању ради експлоатације Црквеног рита у Кладову и припадајућег му обрадивог земљишта. Закупац је постао Мишо Костов из Кладова, раније у документима овог фонда помињан као председател трочлане комисије за давање у закуп црквене кафане. Он је 1918. г. по цени од 1000 лева за годину добио права експлоатације рита и земљишта. Уместо њега уговор са протонаменсиком кладовским склопила је Зорка Д. Костов, житељка Кладова а уз телеграфски издату сагласност Митрополита Неофита Но 514/1918.

Окупација од стране немачке армије дела Југославије који је обухватао Кладово са ђердапском регијом, трајала је од 6.4.1941. до 22.9.1944.године. Везано за присуство бугарских војних формација на подручју Кладова познат је један случај, након ослобођења ових крајева у Другом светском рату. Народноослободилачки одбор (НОО) у Брзој Паланци 6.12.1944.г. известио је надлежну комисију да су „бугарске војне јединице непознате по свом називу боравиле на територији Брзопаланачког НОО крајем 1944.г.; командир чете је био неки Борис чије се презиме не зна. Бугарске казнене експедиције нису боравиле на пролазиле кроз Брзу Паланку, а поменута јединица је сакупљала намирнице- сено, и нису чинили никакво зло народу, само што су избатали неколико сељака, међу њима и Крсту Николајевића из Брзе Паланке“ (Борковић, 1981). Завршеатк рата донео је Србији, поред

осталих потешкоћа: готово уништену речну морнарицу – од 40 бродова за превоз путника преостало је 6, а од 137 терених свега 22 је било у исправном стању; од 400000 избеглих лица у Србију из других делова Југославије, 35% је ту трајно остало без запослења и решених других егзистенцијалних питања... (Живковић 1996,51-53).

Сагласно запажањима угледног партијског руководиоца тога доба Страхине Поповића у *првим послератним годинама границе према Румунији и Бугарској биле су отворене, није било граничара и грађани суседних земаља могли су слободно прелазити границу и одлазити у посете... Бугари су често, боравећи у већини у организованим групама у Зајечару, Неготину, Књажевицу избацивали пароле и скандирали „Не сакаме граница“*. (Митровић-Поповић, 2012, 64). Период до заоштравања односа Југославије са земљама социјалистичког блока 1948. г, прошао је у врло коректној и конструктивној сарадњи двеју држава, што је ишло толико далеко да се говорило и о бугарско-југословенској федерацији. Слово на папиру идеја је постала потписивањем Бледског споразума 30.7 – 1.8.1947. г. односно Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи Југославије и Бугарске, што је од стране СССР-а протумачено као „корак даље у стварању федерације“ (Цветковић, 1996, 49). Затегнутост у односима суседних земаља почела је попуштати након Стаљинове смрти и промене курса СССР према Југославији. Средином 1954. г. *„Работническо дело“* објавило је чланак министра иностраних послова Минча Нејчева *„Бугарски народ чврсто стоји за мир и добре односе са суседима“*, чему је уследила одлука бугарске владе о забрани рада организације југословенских политичких емиграната укључујући издавање листа *„Напред“* (Цветковић, 2012, 147-148). Емисије *Радио Софије* намењене слушалачкој публици у Југославији почеле су губити пропаганди карактер усмерен против Титове политике.

Након превазилажења негативних реперкусија сукоба са међународним социјалистичким блоком у Кладово се доселила мала група просветних радника, касније и здравствених радника, пореклом из бугарске дијаспоре унутар граница СФРЈ. Својим озбиљним радом они су завредили респект суседа и нових суграђана и данас су добар пример одговорних државних службеника. Најзначајнију професионалну каријеру остварио је Цветан Митов. Након седмогодишњег рада у Киломи под изнимно тешким условима успео је завршити филозофски факултет и постати један од најугледнијих просветних инспектора Тимочког региона, са сталним запослењен у Просветно-педагошком заводу у Зајечару. Аутор је већег броја стручних радова публикованих у националном часопису за педагошка питања *„Наша школа“*, поред осталих и: *„Ефикасније постављање допунске наставе из ма-*

тематике у разредној настави“ из 1973, „Усмено множење једноцифрених бројева“ из 1966. г. Код савремених генерација становника Кладова најупамћеније је име Младена Јотова (1934. Цариброд – 2008. Кладово). Овај врсни ликовни педагог и сликар, изузев што је оставио преко две хиљаде ауторских радова, претежно уља на платну, акварела, оловке у боји, успео је оставити значајан траг на формирање младих нараштаја кроз развијање интересовања за културу и образовање, а неколицина њих кренула је стопама свога учитеља данас такође остварујући запажене уметничке каријере у другим срединама у Србији.

Матична школа Младена Јотова, „Вук Караџић“ у Кладову позних шездесетих година двадесетог века имала је статус првих установа у Србији које су експериментално почеле да примењују модернизовану наставу математике према концепцији и уџбенику методике Станка Првановића (1904 – 1982), једног од најцењенијих експерата у овој научној области на тлу СФР Југославије, аутора бројних збирки математичких задатака, пијеса „Модерне математике“, „Методике наставе математике у разредној настави“, „Аналитичке геометрије у равни“. На румунском језику је 1975. г. публикувано његово дело *Geometrie manual pentru clasa a VIII-a a scolii elementare*. Београдски Завод за уџбенике 2012. године издао је монографију Душана Липовеца „Станко Првановић – математичар и методичар наставе математике 1904–1982.“; Његовим стопама кренула је и кћер Милева Првановић (1929. г.), доктор математичких наука и члан Српске академије наука почев од 1981. г, почасни члан Јужнословенске академије нелинеарних наука од 2009. г. Лично боравећи често у Кладову и уводећи вредно наставно особље у „тајне заната“, професор Станко Првановић позитивно је утицао на формирање односно образовање читаве плејаде младих стручњака из области природних наука који су прве кораке чинили управо у кладовској осмољетки, а данас неки од њих представљају стамене ослонце успешних међународних корпорација.

Деведесетих година, током периода санкција ОУН према Србији, значајну помоћ у снабдевању животним намирницама и другим предметима за домаћинство по приступачним ценама представљала је понуда од стране бугарских држављана робе уношене у Србију у путничком саобраћају без плаћања царинских дажбина, како би била део асортимана на тзв. „бувљим пијацама“. Исто је важило за снабдевање грађана дериватима нафте. Међутим, случај који је нарочито заокупљао међународну политику било је питање (не)спровођења санкција дефинисаних резолуцијама ОУН „757“ од маја и „787“ од новембра 1992. Првонаведеном је уведена забрана извоза или увоза у СР Југославију уколико није остварен специјалном дозволом

Комитета за санкције ОУН, док је друга забраном обухватила и транзит робе преко Србије и Црне Горе. Неуралгичну тачку представљао је проблем бројних покушаја кршења ембарга трансфером руске нафте из правца Украјине ка Србији Дунавом. Случај је добио име „Бихаћ“ по првом југословенском броду на челу конвоја који је, мимо цитираних резолуција, напустио Видин и 26.1.1993. г. унео у Србију барже натоварене нафтом. Бугарска влада није употребила силу да би спречила такву акцију, што је изазвало бурна реаговања западне алијансе, но на крају са закључком да су саме резолуције биле недовољно прецизне по питању евентуалне употребе силе а да је нечињењем бугарске стране избегнута опасност већих размера, укључујући и довођење у питање безбедности пловидбе Дунавом, као и производње енергије у нуклеарној електрани Козлодуј (Банчев, 2011, 129). Тако је мноштво конвоја нафте, са успутном станицом у зони одговорности Царинарнице Кладово, доспело до корисника у међународним санкцијама окованој Србији.

Овде већ столећима живе породице које сада носе презимена Бугариновић (Сип), Бугарчевић (Текија), али и оне са модификованим породичним именима, примера ради некадашњи *Бугар* данас *Младеновић* из Велике Врбице, *Томић* из Грабовице; такође оне за које би се могло сматрати да постоје претпоставке о бугарском пореклу – *Топаловић*, *Најдановић*, *Калиновић*, *Радановић*, *Мариновић*, *Анастасијевић*, *Атанацковић*, *Брајковић*, *Генић*, *Костадиновић*, *Првановић*, *Тасић*, *Величковић*, *Кератовић*, *Ђорђевић*... Десетине изданака бугарског народа уградило је себе у развој Кладова радећи веома одговорно, професионално послове своје струке, почев од зидара, тесара, армирача, електричара, преко возача, руковаоца грађевинских машина, техничара, комуналних инспектора, административних радника органа управе... Њихови животи и личне и породичне историје, део су богатог културног наслеђа кладовског краја. За своју двовековну модернизацију и стабилан развој, ова регија поседује велики респект према својим суграђанима *бугарскога рода*. У ери динамичног развоја технике, саобраћајне инфраструктуре, електронике и културне размене, раздаљина између Кладова и Видина ваздушном линијом од свега 66 километара, чини се данас лакше савладивом но што су то политичке и историјске околности допуштале мислити током претходна два столећа. Отуд делује више него симболично околност да је концем другог миленијума, 2000. г. у овом српском пограничном месту у оквиру научног скупа „Културне вредности као основ просторне интеграције подунавских земаља“ промовисан пројект европске трансграничне сарадње. Следи нада да „мали човек“ у новом ми-

ленијуму неће имати дилему или ће бар знати снаћи се пред изазовом типа „анексија или окупација“ како је то величанствено представио, на радост овдашње публике, велики бугарски глумац Иван Барнев у Менцеловом филму *Служио сам енглеског краља*.

ЛИТЕРАТУРА

Антић, Дејан. Српско-бугарски односи од 1904. до 1919. године у листу „Политика“, Филозофски факултет Ниш, Департаман за историју Ниш 2012.г.

Банчов, Бисер. Бугарска и криза око „Бихаћа“ 1993.г. // „Токови историје“ 1/2011, Институт за новију историју Београд 2011.г.

Божинов, Воин. Пакт за вечно пријатељство у контексту бугарског националног питања, // „Токови историје“ 1-2/2008, Институт за новију историју Београд 2008.г.

Борковић, Милан, приређивач. Источна Србија у рату и револуцији 1941-45, Зборник докумената, књига 2 (1944), Историјски архив Тимочке крајине Зајечар -1981.г.

Гулић, Милан. Важност Дунава и Ђердапа у ратним операцијама на подручју Југославије 1941-1944, // „Историја 20.века“ бр.3/2012, Институт за савремену историју Београд

Ђорђевић, Владан. Карађорђе и Русија – зборник Отаџбина, књига 17, Београд 1887, с.271 – 272; текст овог писма и следећу преписку, у нешто измењеном стању, објављен је у књизи Лазара Арсенијевића Историја српског устанка, с. 466 и даље, цитирањем „Руског весника“ из 1863, бр.8, с.530 и даље.

Живковић, Никола. Стање у југословенској привреди непосредно по завршетку Другог светског рата, Зборник радова са научног скупа Балкан после Другог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 1996.г.

Зечевић, Радоје. Подунавље, Чигоја штампа и аутор, Београд 2007.г.

Јаковљевић, Ранко. Руси у Србији, „Беокњига“ Београд 2004.г.

Јаковљевић, Ранко. Капија народа на Ђердапу, „Пешић и синови“ Београд 2011.г.

Караџић, Вук. Даница за 1828.г., Сабрана дела VIII, „Просвета“ Београд 1964.г.

Ковачевић, Радован. Момира Марјановића „Балканска ружа ратова – Србија и Црна Гора и земље југоисточне Европе из пера страних путника од краја XVIII до пред крај XIX века“, Београд 2007, с.146. // „Баштиник“ бр.4, Историјски архив Неготин, 2003.г.

Липовец, Душан. Станко Првановић – математичар и методичар наставе математике 1904-1982, Завод за уџбенике и наставна средства Београд 2012.г.

Миловановић, Александра и др. приређивачи. Протокол Магистрата Нахије Поречке 1828-1832, Историјски архив Неготин 2012.г.

Милошевић, Жарко. Основна школа „Вук Караџић“ у Кладову 1835-1995, Основна школа Кладово 1995.г.

Митровић, Момчило. Поповић Страхиња, КПС у источној Србији, Окружни комитет 1945 – 1948, зборник докумената, Институт за новију историју Србије, Историјски архив Србије и Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар, Београд 2012.г.

Мишић, Синиша. Српско-бугарски односи на крају 13. Века, Зборник радова Византолошког института 46, Београд 2009.г.

Опачић, Петар. Ослободилачки рат Србије против Турске 1876. године, Неготин 2006.г.

-Пантелић Душан, Београдски пашалук пред Први српски устанак, 1794 – 1804, Београд 1949, САНУ Одељење друштвених наука, књига CXLVI, књига 57,

Петровић, Михаило. Ђердапски риболови у прошлости и садашњости, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, књига 57, друго одељење књига 24, Београд 1941.г.

Пириватрић, Срђан, приређивач. Историја Бугарске, Клио Београд 2008.г.

Пчелар, Илија. Окружје крајинско, Гласник Друштва српске словесности, св.9, Београд 1857.

Пчелар, Илија. Окружје крајинско, фототипско издање у часопису „*Баштиник*“ бр.12, Историјски архив Неготин 2009.г.

Радовић, Јован, приређивач. Светла воштаница на хумкама кладовских јунака и мученика 1912 – 1920, репринт издање у часопису „*Баштиник*“ бр 12, Историјски архив Неготин 2009.г.

Радосављевић, Недељко. Видинска митрополија 1739 – 1834, // *Историјски часопис* 49 (2002) Историјски институт САНУ Београд 2002.г.

Радосављевић, Недељко. Тимочка епископија по попису из 1836, // *Историјски часопис* 52 (2005) Историјски институт САНУ Београд 2005.г.

Ристић, Ивана. Политика споразумевања у време неразумевања – рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919 – 1923, // „*Теме*“ бр.3/2012, Филозофски факултет Ниш 2012.г.

Станковић, Живојин. Народне песме у Крајини, Српска академија наука, посебна издања књига 175, Музиколошки институт, Београд 1951.г.

Стојанчевић, Владимир. Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839, Завод за уџбенике и наставна средства Београд 1995.г.

Стојанчевић, Владимир. Срби и Бугари (1804 – 1878), Прометеј Нови Сад 1995.г.

Стојимировић, Славољуб. Дунавски Кључ, савремене регионално- географске промене, магистарски рад одбрањен на Географском факултету Универзитета у Београду 1999.г.-табела 33, с.117, сачињена на основу података из „Пописа становништва 1953“, књига 11, „Старост, писменост и народност“, ФНРЈ Савезни завод за статистику Београд 1960.г, и књига Коначни резултати пописа становништва од 15.марта 1948.г, ФНРЈ Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд 1951.

Цветковић, Љ Владимир. Обустављање антијугословенске пропаганде у суседним „информбировским“ земљама 1953 – 1954. године, //„Токови историје“ 1/2012, Институт за новију историју Београд 2012.г.

Цветковић, Славољуб. Покушаји стварања Балканске федерације 1944 – 1948, Зборник са научног скупа Балкан после другог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 1996.г.

ДОКУМЕНТАРНА ГРАЂА

Државен архив (ДА) – Видин, ф.76К – Црква „Рождество Богородично“ – Дунавци, оп.1. а.е.21, л.1 – 31, „Канцеларско дело с текущата входяща и изходяща кореспонденција на енориския свештеник в гр. Кладово през време на войната 1915 – 1918.г. 01.2.1916 – 23.3.1918.г.

ДА – Видин, ф.76К, оп.1, а.е. 20, л.1 – 17, „Регистар за крщенията в гр. Кладово – 1916 – 1918.г.

The New York Times, published October 29, 1915:THE TEUTON-BULGAR UNION.

The New York Times, published October 30, 1915 GREETED BULGARS WITH IRON CROSSES

Documents relating to the violations of the Hague Convention and of international law in general committed 1915 – 1918 by the Bulgarians in occupied Serbia, Paris 1919, I <http://chitzora.8m.com/Bucarest.htm>;

http://otves.org/bg/index.php?Itemid=28&id=194&option=com_content&task=view

<http://www.paulsilverstone.com/immigration/Primary>

<http://www.focus-feno.net/?id=f2225>

Протокол Магистрата Нахије Поречке 1828 – 1832, Историјски архив Неготин

Списак свјашченства монашеског и мирског чина сачињен 1836.г. од аутономне српске Митрополије у Кнежевини Србији, Архив Србије, Фонд Митрополија 322/1836

Акт Начелника среза Брзопаланачког бр.6750 од 14.12.1885 – наредба општинским судовима у вези примирја 1885.г, препис у поседу аутора

„Последња опомена“, новински текст у београдској „Политици“ бр. 4143, од 8.9.1915., с.1.

Сведочење Фриде Мел (рођена у породици Гринфелд јануара 1919, у месту Дунајска Стрела, поред Братиславе, Словачка) о бежању пред нацизмом са бугарским бродом *Печно*- зборник Савеза јеврејских општина Србије и Јеврејског историјског музеја Србије „Ми смо преживели, Јевреји о холокаусту“ књига 2, Београд 2003, с.224. – 225.

Разговор вођен 24.7.2013.г. са Маријом Манзаловић из Кладова, рођеном

1923.г. о успоменама њеног покојног супруга Љубомира на школске дане током окупације у Првом светском рату.

Преписка између професора Станка Првановића и радмиле Јаковљевић, помоћника директора основне школе „Вук Караџић“ Кладово, документарни фонд Радмиле Јаковљевић, у поседу аутора

Архив Јеврејског историјског музеја Србије, Београд, фонд Извршни одбор СЈО, записник са 19. седнице ИО

**Книгата на ст.н.с. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова
„Голям извор – страници от историята на Тетевенския
край“ – исторически доказателства за духовните и
културните връзки с Тимочка крайна**

Венцислав Велчев

В началото на 2011 г. излезе от печат книгата на ст.н.с. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова „Голям извор – страници от историята на Тетевенския край“¹. Замислена преди няколко десетилетия като краеведческо изследване – история на селището, както в предговора проф. Дойно Дойнов отбелязва „... възрожденският ентузиазъм на мнозина голямоизворяни за издирване на материали, издаване на юбилейни вестници, съставяне на родови хроники, бяха първи стъпки преди да се сложат основите на един по-цялостен труд, да се напише истинска, научна история на селището“². В предговора по-нататък подчертава, че „... дългоочакваният труд за Голям извор се появява на бял свят не като обичайните популярни селищни истории, а като задълбочено историческо „изследване“³, което разбира се е заслуга на авторката – „ерудиран и авторитетен изследовател на епохата на Българското възраждане и национално-освободителните борби“⁴.

Ст.н.с. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова сама признава във „Въвеждащите думи“ след предговора „колко широк кръг въпроси може да крие историята на едно неголямо село“⁵ и че при проучването им те са се „оказали истинско предизвикателство“⁶. По-нататък тя споменава конкретно „само три от важните, пораждащи дискусии въпроси, преплетени с неговата (на с. Голям извор) история: тясната му връзка с Гложенския манастир, преселването през османския период на значителна част от жителите на селото в Зайчарско и накрая – особеното място в комитетската организация на основания тук от Васил Левски революционен окръжен център“⁷.

В изложението ще се спра именно на втория, пораждащ дискусии въпрос, свързан с преселването в Зайчарско – Тимочка Крайна.

Още във „Въвеждащите думи“ авторката споделя: „Същевременно имах шанс да сравня общата си представа за жителите на Голям извор с добити при посещение в Зайчарско, макар и бегли, впечатления от българските преселници – жители на с. Велики извор, с които ги свързва общ произход“⁸. Следователно в случая става дума за непосредствено изследване „на терен“ и опознаване на конкретната среда за доказване на определени

исторически тези и заключения, защото „историческите извори далеч не са щедри на сведения за контакти със заселилите се в тези покрайнини българи от Тетевенско. Изключения правят данните, отразяващи търговски и стопански връзки“⁹. Поради тези причини данни за изселването могат на първо време да се търсят в преданията, които „вплитат случилото се някак си неопределено с настъпилото смутно време“¹⁰. Размирни и смутни години, както е известно от историческата наука, не липсват през 17 и 18 век. През 80-те години на 16-ти век се активизира антиосманската съпротива на българския народ, израз на която е Първото търновско въстание (1598 г.), в което участват и ловчанлии, начело с архиепископа на Ловеч. Само за три години, от 1686 до 1689 г., избухват три въстания – Второто търновско въстание (1686 г.), Чипровското въстание (1688 г.) и Карнопошевото въстание и то в разгара на започналата през 1683 г. война на Австрия срещу Османската империя, в която се включват Полша и Венеция, а през 1686 г. и Русия.

На фона на описаните събития е невъзможно да се каже кога „настъпва онзи повратен момент, когато значителна част от жителите на Голям извор вземат трудното решение и поемат изпълнения с рискове път на изселници – далече от родния край, извън пределите на страната“¹¹. За вземане на това „твърдо решение“, ст.н.с. д-р Маждракова извежда следните три основни причини – „непоносимият данъчен гнет, верският натиск и несигурността за живота“¹², т.е. мотивите са икономически, духовни и физическото оцеляване на хората. Именно в тези екстремални условия „десетки семейства от тетевенското село изоставят дом и имот и се отправят към Зайчарско, към Тимошка Крайна“¹³.

Основният въпрос, който всеки би си задал е: Защо точно към Зайчарско се отправят преселниците? Дали само инстинктът, останал от Великото преселение на народите за движение от Изток на Запад, е движещата сила, определила посоката и на това преселение? Авторката е обосновала прецизно този избор, като привежда исторически факти и доводи, които доказват липсата на всякаква случайност в този избор. В най-общи линии доводите са:

1. През Късното средновековие, планинският възел край поречието на р. Тимок е в граничната зона и до края на 13-ти век областта Браничево е част от българската държава, а Тимошката област и през 14-ти век е под властта на Иван Страцимир до окупирането на Видинското царство от турците;

2. Мястото за преселване, като че ли е предопределено и от предишни стопански връзки с тимошкото население¹⁴;

3. Най-вероятно, решаващо влияние са оказали икономическите причини, т.е. значително по-облекчения статут на населението, определен от султанския Диван с оглед пограничната зона, към която от 15-ти век се зачислява Зайчарско¹⁵. Няма нито спомени, нито писмени извори, от които да определим съдбовната година, през която голямоизворяни поемат пътя на преселниците, но по всяка вероятност те са получавали помощ и подкрепа от сънародници, намиращи се от по-рано в пределите на включената във Видинския санджак нахия Црна Речка (Чернорачка нахия).

Населението в областта Тимочка Крайна, която в края на 14-ти век се оказва погранична зона на Османската държава с Влашко, Унгария и Сърбия, се е ползвало с известни привилегии, в т.ч. и живеещите в района, където по-късно възниква Велики извор. Съгласно разпоредбите на централната власт в Цариград, войнуците, които осигуряват пограничния пояс на империята, притежавали свои бащини (земи), освободени от данъци, срещу задължението да охраняват важните пътища, свързващи долината на р. Тимок с Моравската долина. Тази „икономическа привилегия“ е била известна на голямоизворяни, тъй като и в Тетевенския район е имало войнуци.

Част от войнуците в района на Зайчар отглеждали чистокръвни коне, а според преданието най-добрите хергелета коне са отглеждани по поръчение на султана именно в покрайнината на Велики извор, в местност край реката. Местността, където са отглеждани конете, била наричана „При гундерете“, което подсказва, че за тях са се грижили войнуци. (Един гъндер е поделение от 7 души войнуци конници, носещи броня). По всяка вероятност, между тях е имало такива, произхождащи от Тетевенския край, където войнушката организация е широко застъпена.

През 1586 г. територията на Видинския санджак, включително и Черноречката област, е обявена за султански хас и то с признат имунитет, в резултат на което жителите в тукашните селища развили самоуправленска система, запазвайки своите старейшини, примикюри (кметове), кнезове. Така тукашната рая, числяща се към Видинския санджак, имала доста по-свободни условия за живот в сравнение с останалата рая в Сърбия и в българските земи. Ето къде могат да се намерят преимуществата, които биха привлекли в Черноречката нахия българи, бягащи от произвола на спахии и субаши. Ако слуховете за по-благоприятните условия са потвърдени от някои очевидци измежду войнуците от самото село Киевски извор или от близките села Гложене, Торос и др., когато военните им задължения са ги отвеждали в пограничната зона, това би стимулирало в значителна степен преселническата вълна.

Според Сергий Калчич – автор на последната задълбочена монография върху историята на селото, „Велики извор е образуван от три малки селища, съществували преди това на неговото землище. Те били: с. Алапин (Велико Халапино) с жители косовляни (преселници от областта Косово), с. Ступан – населено с преселници тетевенци, разположено на 3 км южно от днешното село в местността „Селище“, с. Извор – село на старовремски заселници, с чиито жители се свързва отглеждането на коне“¹⁶. Авторът определя Извор като предтеча на сегашното селище Велики извор – стожер, около който по нареждане на турската власт се е присъединило населението от селата в околността. Той нарича жителите на Извор „староселци – тимочани“, т.е. живеещи в Тимошката долина, без да определя тяхната народност. Първа писмена следа за с. Извор е открита в османотурски опис от 1454 г., където е означено, че селото спада към хаса на Видинския санджак-бей, състоящо се от 25 домакинства, 3 вдовици и 7 несемейни мъже – всички християни.

За българските поселения в Сърбия и езиковата граница между двата съседни народа по долината на р. Тимок, пише и големият австрийски учен Феликс Каниц, който обхожда района през 1861, 1868 и 1870 г., като отбелязва чисто българските и смесени села¹⁷. Правело впечатление, че къщите на българите в Поморавието се отличавали съществено от обичайните тогавашни къщи в сръбските села. Според описанието на М. Милоевич в неговата „Книжевина Србина“ (с. 843-848) те изглеждали по-високи, като двуетажни, защото зимникът бил иззидан с камъни, докато повечето сръбски къщи били съградени на земята и нямали чардаци. А почти всяка българска къща имала такова определено място пред стаите на горния кат (етаж), наричано от стопаните чардак, трем или дивана, така както и в родината. Българският автор, Тихомир Павлов, обръща внимание още, че според наблюденията на Милоевич, рядко до дома имало житница, яхър за конете и друга сушина (сайвант) за добитъка, защото българските стопани ги устройвали извън селото, на място, което наричали „държава“. В такъв смисъл срещаме употребена същата дума и в песните от Тетевенския край.

За народностния характер на населението в Зайчарско отдавна са правили проучвания и изтъкнати български езиковеди и изследователи-историци. Произходът на жителите на с. Извор отговаря, според проф. Беню Цонев, на сочения от него първи по-стар пласт от поморавско население (с говор, преходен от български език към сръбски език), наричано от други автори „староседелци българи“.

Наличието на споменатите първоначални селища Алапин, Ступан и Извор, от чието сливане се образува Велики извор се документира от една

австрийска военна карта от 1718 г., съставена от инженер капитан Фридрих фон Епшелвиц, в която според Сергейе Калчич са означени само Алапин (Халапино) и с. Ступан, оттук и заключението му, че по това време Велики извор още не е оформен под сегашното си име.

Възприемането на името на Велики извор и удвояването на къщите в селото, според ст.н.с. д-р Маждракова-Чавдарова, са до голяма степен последица от идването между 1718 и 1784 г. на нова многобройна група българи от Тетевенско и най-вече от с. Голям извор, които утвърждават присъствието на българския компонент и дават нов облик на селото. Те способстват, заварените сънародници да съхранят до голяма степен родния си език (неговото речниково богатство и особености), а също българските имена, обичаи и носии. Опазването на тяхната идентичност се дължи на сплотяването на общността им. В пределите на основното общо селище, в което мирно съжителстват със заселените там сърби от Косово, българите от Тетевенско се установяват в горния край на селото – в т.нар. Горна махала, докато в долния край живеят косовляни. От продължителното им обособяване произлизат прозвищата горнокрайненци и долнокрайненци, наложили се във всекидневното обръщение и до наши дни, изтласквайки определенията, говорещи за различното потекло на заселниците. Показателно е, че всички горнокрайненци (по произход от Тетевенско, но и от други български краища) имат свои парцели земя в местността Алапинска градина. Като свидетелство за дълготрайна обособеност на двете основни групи заселници, Калчич сочи поддържаните във Велики извор до 1932 г. две отделни църковни енории и факта, че десетилетия наред горнокрайненци и долнокрайненци погребват своите покойници в две различни гробища.

При научна експедиция по тия места проф. Стоян Романски, обхождайки областта между р. Тимок и р. Морава, констатира, че в началото на 20-ти век от всички преселници най-добре са запазили народностния си характер – тетевенци-преселници, дошли от селища по северните склонове на Тетевенския Балкан, източно от р. Малък Искър. Характерно за българите, установили се покрай Среден Тимок, в околностите на Зайчар, било източнобългарското наречие. Важно е и наблюдението на проф. Романски, че преселници от Тетевенско имало от двете страни на р. Тимок и онези от тях, които живеели в Кулско и Видинско, поддържали роднински връзки с еднородниците си в Зайчарско и особено с изворчани.

Споменът у жителите на Велики извор и в сродните им села, че дедите им са преселници от Тетевенско, намира израз в съпричастието им към българското националнореволуционно движение. През последните предосвобожденски десетилетия безспорно свидетелство за тази съпричастност

е сформиранието на т.нар. Зайчарска чета през лятото на 1867 г. В нейните редове се озовават десетки младежи от тимошките покрайнини. Съгласно замисъла на Българския комитет в Белград, начело с Любен Каравелов, тя като западен въстанически отряд, трябвало да подкрепи действията на четата на Панайот Хитов. През 1876 г., когато пламва Сръбско-турската война, нови доброволци-българи от Зайчарско, наред с наши емигранти, се стичат за попълване на българските доброволчески отряди. Група доброволци, между тях и българи от Зайчарско, се прехвърлят през границата, откликвайки на зова за помощ от четата на Георги Милетич, укрепила се временно в Чипровския манастир, но застрашена от приближаващия турски аскер.

В заключение искам да подчертая, че към настоящия момент е живо съзнанието за общ произход на жителите на двете едноименни села – Голям извор, Тетевенско и Велики извор, Зайчарско. Ръководствата на двете села със своите инициативи за взаимно опознаване, сближаване и културни контакти в духа на добросъседство са пример за подражание. Между 2004 и 2006 г. са уговорени и реализирани официални взаимни гостувания на групи жители от двете братски села, посрещани сърдечно от цялото население, както във Велики извор, така и в Голям извор. А през 2009 г. екип на Радиотелевизионния център – Зайчар засне документалния филм „Как говорят покори езика“, разкриващ близостта в говора, топонимията, бита, народните песни, обичаите и въобще цялата духовност на преселниците с тези на голямоизворяните.

Горещо препоръчвам на организаторите на настоящата конференция, при възможност, да покажат този филм, който Ви предоставям на електронен носител - CD¹⁸.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Маждракова-Чавдарова, О. Голям извор – страници от историята на Тетевенския край. София: ИК „Гутенберг“, 2011, 368 с.

² Цит. съч., с. 7: Дойнов, Д. Предговор.

³ Пак там.

⁴ Пак там.

⁵ Маждракова-Чавдарова, О. Голям извор – страници от историята на Тетевенския край. София: ИК „Гутенберг“, 2011, с.12: Въвеждащи думи.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 13.

⁹ Пак там, с. 13.

¹⁰ Маждракова-Чавдарова, О. Цит. съч., с. 98.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там, с. 99.

¹⁵ Пак там, с. 99.

¹⁶ Пак там, с. 102.

¹⁷ Пак там, с. 102.

¹⁸ Филмът е представен в Държавен архив – Видин на 9 юни 2014 г. – Международен ден на архивите (бележка на съставителя).

Пътят от кръста до петолъчката и обратно (погребални обичаи от Видинско след 1944 г.)

Сашка Бизеранова

Във времеви план проучването, което ще представя, обхваща по-новото време, когато се очертават два периода – от 1944 г. до 1989 г. и от 1989 г. до днес. В първия период се води борба за налагане на петолъчката като заместител на кръста в траурната процесия, а във втория – кръстът се връща като атрибут, а петолъчката отстъпва своето място и остава в историята. Поради ограничението за обем на работата, днес ще бъде представен само първият период – до 1989 г. И тъй като смъртта представлява пътуване от „тоя“ към „оня“ свят, приех да използвам метафората за пътя чрез тези два символа.

Статията има за цел да маркира някои документи и решения на управляващата през периода 1944 – 1989 г. БКП, които дават нова насока в погребалната обредност, без да проследи съвременните погребални обичаи, да посочи кои традиционни звена остават непроменени, кои отпадат, както и тези, които търпят известни влияния.

След преврата на 9 септември 1944 г. в живота на селото настъпват изменения, които водят до обективни промени и в семейните обреди и обичаи. Социалната картина в България рязко се променя. Започва индустриализация, масово погражданияване на хората, настъпва уравниловка и тотално обедняване, а селата преживяват тежка демографска криза. Това води до преориентиране и подмяната на акцентите в личния живот. Новият режим има нужда от празничност, която да бъде идеологически осмислена и да подчертава негативното отношение към религията и религиозността. Културната и социалната политика на българските институции през втората половина на XX в. влияе върху специфичното развитие на българската селска култура. След установяване на новата система започва период на почти пълно отричане на ролята на обичаите и традициите на селяните. Във Видинския край се преминава през маргинализиране, отхвърляне и преследване на религиозните обичаи, прокламират се безбожието и атеизмът. Придържането към християнската обредност се дефинира като „дрбнобуржоазни отживелици“ и се заклеймява.

Още през 1944 – 1945 г. официалната власт във Видин заявява стремежа си за промяна на обичаите, което е видно от „Правилникъ за погребение на

гражданите християни във Видин¹. В него се указва какви функции трябва да извършва общината. Сред тях са: „да се достави погребален ковчег“, „да се направи най-бърза разгласа чрез църковния звън, пресата и др.“²; общината отговаря за „определяне и изкопаване на гроб“; нарежда часа на погребението, ангажира катафалка. Според този „Правилник“ се налага „коливото и свещите като съвършено излишни (да) се изхвърлят от употреба“. За да няма намеса на църквата в т. 3 от „Правилника“ е заложено всички почести ... да се отдават „пред дома на покойния“. В т. 5 е изразено намерението погребенията да нямат масов характер и близките да бъдат ограничавани в изпращането на своите мъртви: „По право от дома до вечното жилище на покойника погребалната кола не се придружава от никакви граждани. Само в краен случай желещите близки мъже могат да придружат погребалната кола, но не и жените, които не се допускат *в никакъв случай*³ по улиците и на гробищата.“

Според материалното положение погребенията са разделени на три категории, като на общината се заплаща само такса, съгласно избраната категория. „Сумата, съобразно „времената и условията на живот“ се определя ежегодно.“ Не се предвижда за общината да има печалба от събраните такси. Заложено е по-бедните хора да се погребват безплатно, а „големите държавници и общественици „безплатно и по специална програма“. В последната точка се допуска и други общности от града да се възползват от услугите на общината по реда на този „Правилник“⁴.

Новата власт оправдава своите действия и заявява, че това се предвижда, „за да се облекчи положението на пострадалото семейство“, за спасение от „моралния тормоз“, за въвеждане на „ред и достойно отдадена последна почит на всеки покойник“. От изложението се разбира, че Софийският народен съвет има натрупан опит в това отношение и видинските общинари трябва да получат оттам „най-подробни сведения“, които да се съобразят „с местните условия“.⁵ В документа се казва, че традиционните погребения „се съпровождат с големи формалности и излишни обрядности и отживели предразсъдъци, много семейства се съсипват буквално в материално отношение (защото едно погребение коства от 500 до 20 000 лв.)“.⁶

Цитираният „Правилник“, подписан с псевдонима „д-р Селски“, цели да се изолира църквата от погребалната обрядност и тя да придобие светски характер. В същото време се навлиза в личното пространство и се лишава семейството от възможността да определи само по какъв начин да се раздели с починалия. Забраната на свещи и коливо, а най-вече на възможността жените да изпратят по традиционен начин своите родители, съпрузи или деца, говори за непознаване душевността на българина и за погазване на елементарни общочовешки норми.

Първото погребение „без поп, без кръст, без свещеник, без църковна служба, без помана и други обичайни християнски обрядности“ във Видин е на 17 октомври 1944 г. То е съобразно завещанието на починалия адвокат – комунист Панайот Каменов⁷.

Това става сензация за града, повод за коментари и опит да се наложи като практика. До началото на 50-те години обаче подобни случаи са рядкост и ритуалът не става светски. Що се отнася до селата погребалните обичаи продължават да се изпълняват постарому, тъй като религиозността е силна, а култът към предците – много по-развит. Биенето на камбаната като съобщение за смърт остава през целия период от 1944 до 1989 г., с годините макар и по-малко, но още се търсят услугите на църквата.

През 50-те години под влияние на антирелигиозния етос се стига и до грубо погазване на християнските символи и човешки норми. Такъв е следният пример: По време на работа в гробището на Грамада, Видинско, един тракторист изгаря дървените кръстове от гробовете. На следващата нощ, по време на нощна оран, той умира при злополука. Случаят е причина за тълкуване от грамадчани за силата на свръхестественото наказание и е повод да се подновят надгробните кръстове⁸.

Недоволството на населението от новата власт, от отнемането на земята, от насилствено променения ход на живота им е видно, но не винаги може да бъде изразено открито. Изобретателността на хората е невероятна. Те намират онези форми на реакции, които не биха могли да бъдат наказани, преследвани, забранени. Такъв вид е едно оплакване на мъртвец в с. Градец, документирано от Еленко Георгиев, бивш председател на Околийския народен съвет, оставил подробно описание на погребението на авторитетния селянин „дедо“ Гано Вълв. Оплакването на покойника е силно развито. Плачът е израз на скръбта, но и социална норма, неразделна част от всяка раздяла в живота. Самото оплакване: „Ох, дедо Ганоо, в какви дни те прибра Господ. А ти като при тате и-и-и-идеш, па да му всичко разка-а-ажеш, какво е у селото станало. Ох, тате, тате, а ти го тате питай къде са ти тате нивите, къде ти е имото? Къде са ти тате воловете? Защо ти е запустел яхъра? Ох, деде, деде, иди го деде питай, къде ти е, деде, стадото? Защо ти е кошарата запустела и не се чувят звънциите? Ох, тате, тате, а ти го, тате питай, как че се у тая сиромашия живее?“⁹ е речитатив, цитиран *in extenso*, отразява сравнително точно мислите и емоциите на оплакващите мъртвеца, а и на всички селяни в онзи момент. „Покойникът започва да се осмисля като пряка жертва на колективизацията и свидетелство за това е заразителният плач на всички жени на „най-масовото погребение, откак-то се помни у селото“. Важно е и очакването, че покойникът, отивайки на

„оня“ свят, ще „разкаже“ на починалите за теглото на живите и ще измоли тяхната свръхестествена подкрепа, за да се отърват от него. Тъй като в традиционното общество живи и мъртви роднини се чувстват по особен начин свързани и общото звено е бащината земя, то посегателството върху нея в този код на мислене представлява оспорване на връзката, знаково действие, застрашаващо покоя на предците. След като живите не са в състояние да се противопоставят, това могат да сторят мъртвите. Не на последно място, оплакването в с. Градец (а със сигурност подобни е имало и в други села), представлява възможност да се изрекат истини, клетви и обвинения, които в повечето случаи биха били наказани¹⁰.

До края на 50-те години приключва първата вълна на масови репресии срещу всяко от вероизповеданията в страната. Всички те поотделно и въобще религията като цяло са обект на масиран натиск¹¹. През 1957 г. Политбюро на ЦК на БКП утвърждава специални „Мерки за засилване и подобряване на атеистичната пропаганда в страната“. В началото на 1958 г. те са спуснати като окръжно на ЦК на БКП до всички низови партийни структури, за да се изгради антирелигиозната концепция на режима¹². Целта е да се изкове нова календарно-празнична система, която да замести традиционната. През 1963 г. е създадена Национална комисия по социалистическите празници и обреди към Комитета за изкуство и култура. В нейно подчинение се изграждат окръжни комисии, оглавени от секретари или заместник-председатели на Окръжните народни съвети.

Културната и социалната политика на българските институции след 1944 г. влияе върху специфичното развитие на българската селска култура. След установяване на социализма като система настъпва период на почти пълно отричане на ролята на обичаите и традициите на селяните, които се разглеждат като религиозни, буржоазни, вредни за „социалистическия“ човек. Така през 50-те и началото на 60-те години официалната политика е насочена към изличаване на „религията“ и налагане на атеистичен мироглед в системата от граждански и революционни празници... През този период модернизацията изключва селската традиция¹³.

Промените в обичайно-обредната система настъпват по идеологически, по битови и по икономически причини. Най-напред от погребалните и поменални обичаи отпадат тези практики, които са трудно изпълними при съвременния начин на живот, а след това и онези, които не отговарят на изискванията на хората, на техния нов жизнен стандарт. През 1966 г. с решение на Секретариата на ЦК на БКП, озаглавено „За по-нататъшното подобряване на работата по атеистичното възпитание на трудещите се“, се възлага изграждането на „домове на атеиста“ под шапката на Нацио-

налния съвет на Отечествения фронт¹⁴. Това е поредният етап в атеистичната политика на режима след 1944 г. Набелязват мерки за пълна подмяна на стария религиозен светоглед с „научен марксистско-ленински мироглед“. През 70-те години в градските центрове започват да се изграждат „Обредни домове“. За техни директори се назначават стари партийни кадри, непригодни за други управленчески сфери. Пръв ръководител във Видин е Райко Крумов – с незавършено средно образование, който до момента е завеждал местното погребално бюро¹⁵.

Защо атеистичната политика на режима среща сериозни трудности при налагането на нова погребална обредност? От една страна, става въпрос за смъртта на възрастни хора, които сами поръчват как и къде да бъдат погребани, от друга страна – самите погребални обичаи са много консервативни. Дори и при извънредна смърт (на млад човек) иновациите в тъжните ритуали се възприемат много по-трудно, отколкото при празничните. Всякаква намеса се приема като кощунство към паметта на починалия. В информация от периода се отбелязва, че във връзка с неизпълнението на инструкциите за организиране на погребенията са снети от длъжност партийните секретари в Рабово и Неговановци, допуснали в домовете си погребения по религиозен обичай¹⁶.

При създаването на Дома за социалистически бит и култура в окръга през 1970 г. гражданските погребения са били 10,3%, а в края на 1976 г. – са 69,2%¹⁷. В „Анализ на работата по внедряване на гражданските социалистически ритуали през 1971 – 1976 г.“ във Видински окръг са отчетени погребенията, които са съобразени с идеите на комунизма както следва:

Граждански погребения (по години в %)

1971 – 29,21%; 1972 – 42%; 1973 – 48%; 1974 – 56%; 1975 – 62,2%; 1976 – 68,9%.

Като слабост се отчита, че в нито едно населено място няма изградена специална база за „внедряване на траурния ритуал“¹⁸.

Във Винарово най-слабо се поддават на новите ритуали и през 1975 г. само 3 души са погребани с граждански ритуал (от починали 49), а през 1976 г. – нито един. В Златен рог (днес с. Антимово и с. Кутово) през 1971 и 1972 г. от 123 души нито един не е погребан с граждански ритуал, а през 1973 – 1976 г. от 301 починали само 12 са с такъв ритуал. Винарово е известно със своите опозиционни настроения срещу комунистическата власт. В Анализа като незадоволителна е определена работата в селата: Рупци, Капитановци, Покрайна и Септемврийци и е заложено да се „набележат нови конкретни мерки за 1977 г.“¹⁹ От Бюлетин за 1976 г. ще посоча, че в някои селища мерките за налагане на нов вид траурни церемонии са много

успешни за комунистите. В с. Макреш и с. Белотинци при погребения без свещеник дори се стига до 100%, в гр. Дунавци и с. Извор – 96%, в с. Рабиша и с. Буковец – 91%, а от влашките селища най-високи са резултатите в гр. Брегово – 85%. Най-слаби отново са резултатите във Винарово – 0% и Златен рог – 4%. В община Димово през 1975 – 76 г. 95% от погребенията са организирани по граждански ритуал, но въпреки това се отчита, че „пак не можем да се преборим с религиозните разбирания с някои хора“. В „Информацията“ е отбелязано, че „най-много погребения с поп се извършват в с. Бела, много рядко в гр. Димово“²⁰ Целта е да се достигнат 100%. През 1978 г. гражданските погребения нарастват на 96%²¹. За 1978 г. се посочва, че ОФ има значителен принос за покачване на процента на погребения с граждански ритуал – 72%. Изоставане се отчита отново във Винарово, в Ново село и в с. Бойница. Като слабост се отбелязва, че свещеници са допускани при „помените в Кула, Ново село и Видин“²². През 70 – 80-те години на ХХ в. социалистическата държава прави опити за управление и пълен контрол над семейно-празничната система. Тази цел е ясно изразена в главния документ: „Основни насоки за развитие и усъвършенстване на празнично-обредната система в Народна република България от Държавния съвет на НРБ“ от 12 април 1978 г., а тя е: да се освободят българите от „всякакви вредни остатъци от религиозните предрасъдъци.“ Като най-важна задача се посочва „класово партийното и патриотичното възпитание на населението“²³. Семейните обреди имат приоритет в партийните програми. Към Комитета за култура се създава Национална комисия по социалистическите празници и обреди, чиято задача е да измести църквата от живота на хората, църковното погребение да бъде заменено с гражданско и в обреда да залегнат социалистическият бит, морал и култура²⁴. В „Информации за празнично-обредната дейност във Видински окръг през 1979 – 1980 г.“ се казва, че „Все още не е преодоляна психологическата бариера на скованост, на объркване и бездействие при получаване на тъжната вест. Съответните съветски (изписването е според документа) обществено-политически органи следва да проявят инициативност, активност и да насочат ритуала в нужната насока. Всяко забавяне и стъписване е вредно и с отрицателно въздействие за близките на починалия. Получилият се вакуум в такъв случай и особено където църквата има все още влияние създава възможност за домогвания да се извърши и се извършва ритуала по религиозен обряд. Своевременно посещение дома на починалия и подготовката на ритуала са утешителни действия за роднини и близки, заразителен пример за останалите техни съграждани“²⁵. За да се постигне поставената от партийните функционери цел се предлага „добре да се подготвя слово наситено с био-

графични данни“, което според тях „оказва облекчаващо въздействие“. Ако семейството не може да си осигури музика, „да се изпраща от общинския съвет, като за целта се предвидят и подсигурят и парични средства“. Към тази информация на ръка е добавено: „Не добре работят об. Н. с., Видин и Бойница“²⁶.

В информацията за 1980 г. се посочва, че броят на религиозните погребения е намалял. Селищни системи, в които погребенията са на 100% граждански са Макреш, Димово и Чупрене. Най-силно религиозността е изразена в селищните системи Ново село и Видин – 50%²⁷. За да се „усъвършенства“ празнично-обредната система е приета двегодишна програма на ОНС, ОК на ОФ, ОС на БПС, ОК на ДКМС, ОС на културата и ОС на жените. През 1981 г. са приети разширени мероприятия на тези органи²⁸. Плануваното показва, че всички организации са ангажирани обредната система да стане социалистическа по дух и съдържание.

Обредният дом във Видин има обособен фонд в ДА²⁹. В Заповед №3 (на основание Постановление №14 на МС от 4.04.1969 г., в изпълнение на Заповед №248/20.03. и 692/9.07.1981 г. на ОбНС, както и Решение №11 на ОбНС от 3.07.1981 г.) се чете, че Милчо Гергов се назначава „да следи изпълнението на инструкцията по провеждането на тъжните ритуали“. В Заповед №12 се уточняват функциите на обредния дом и на служителите, работещи в него. От т. 3 е видно, че длъжностните лица трябва да следят да се спазва: „идейност, тържественост, емоционалност, музика, слово...“, в т. 4. дежурното лице се задължава „да води разговори с близките на починалия на такова ниво, че по възможност да не се допускат обреди по религиозен начин“. В Заповед №15/25.08.1982 г. се регламентира приемането на поръчки за изработване на паметници, вази, рамки, гробници и други от този род изделия...“³⁰.

В Ново село през 1983 г. в „Бележки, мнения и предложения по празнично-обредната система в Новоселска селищна система“ от Борис Пецов³¹ на ръка са написани бележки, отнасящи се до „Погребения“, и се предвижда: „1. Цялата работа да се върши от съвета. 2. Без свещеник. 3. Изказване на съболезнования. 4. Траурно слово. 5. Парцелиране на гробищата. 6. Панахида. 7. Възпоменания.“³² От нахвърляните бележки е видно, че в общината се вземат мерки, за да не изостава от другите в региона. Село Флорентин отчита за 1985 г.: „Не сме решили напълно въпроса с погребенията – не са очистени от религиозни елементи – все още стават с поп, като за тази цел имаме наказани комунисти...“³³. Във Видинска община тенденцията е същата: „По-творчески се подхожда при провеждането на гражданския траурен обред“³⁴. „Творчеството“ се състои в подготовка на слово, увелича-

ване броя на индивидуалните възпоменания, организиране на общоселски възпоменания. Такива общоселски изяви са организирани: през 1985 г. в Иново, 1986 г. в Златен рог, Иново, Сланотрън, Градец, Гомотарци, Капитановци, Кошава, Покрайна и Майор Узуново, през 1987 г. – в Гомотарци, Пешаково, Генерал Мариново и Бела Рада. В селата Войница и Динковица обаче подобни изяви се отлагат за по-късен етап³⁵.

„Слабости“ и „лоши резултати“ се отчитат и в с. Арчар, общ. Димово. Там „траурните обреди“ са един от „трудните сектори“ за внедряване на социалистическите ритуали, 1/3 от погребенията през 1982 г. се извършват с поп³⁶.

Сравнително нов елемент от погребалната обредност е произнасянето на речи. Още през Възраждането се заражда тази традицията, но тя е характерна само за градските погребения, а след 1944 г. започва да се наблюдава и в селските. Това може да се смята за предшественик на траурните митинги по време на социализма, на които с речи, с минута мълчание, с падане на колене, с почетен караул работници, служители, ученици и студенти в цялата страна отдават почит към паметта на някой известен покойник от управляващия наш или съветски елит (напр. при смъртта на Людмила Живкова, на Брежнев, на Андропов, на Черненко и др.)³⁷.

Периодът след 1944 г. носи белезите на редица значими промени, свързани с погребалните практики. Много по-чести са случаите, когато смъртта не настъпва в дома, а в болница. Но за разлика от други градове, във Видин и в останалите селища на областта все още се спазва традицията тялото на покойника да престои една нощ в своя дом, преди да бъде погребано. Единични са случаите, когато то се транспортира направо в Обредния дом на градските гробища. Поклонението пред тленните останки, когато става в дома на покойника, все още не се унифицира. Запазва се интимната атмосфера на дома и церемонията не е универсална за всички покойници. Поклонението в дома доближава градското погребение до селското, до традициите. Траурният етикет в първите години след Освобождението изисква лично посещение в дома на покойните политици, за да се изкажат съболезнования³⁸.

През периода 1944 – 1989 г. често явление е негативното отношение към църковните служители и ритуали. От документите се вижда, че партийните дейци трябва да бъдат активни, защото „... там, където нас ни няма, църквата заема своето място“³⁹. В много случаи при прилагане на обичайната система има двойственост и тя не винаги е видима за обществото. Тайното опяване, кръщаване и венчаване са част от невидимия пласт. Но има и външни белези, които се наблюдават от всички. Напр. погребение,

което е без участието на духовно лице, но с погребално шествие, водено от два надгробни знака – кръст и пирамида с петолъчка. Партийният актив трябва да определи дали това погребение е гражданско. В отчетите се казва: „Веднага бързаха да подчертаят, че петолъчката е била напред, а след нея – кръстът. В ония първи години и това беше успех, и то голям успех“⁴⁰.

Напр.: През 60–80-те години на XX в. вместо кръстове започват да се правят петолъчки, които се поставят на гробовете. Когато някой не е съгласен, се е налагало сам да намери майстор, който да направи дървен кръст за починалия. Въпреки това в редица селища традицията да се използват кръстове се запазва. В с. Подгоре през 1984 г. има случаи, при които членове на БКП се погребват с кръстове, направени от местни майстори - дърводелци⁴¹. По-скоро тези случаи са изключение от правилото.

С партийно решение се налага „...да не се употребява по инерция фразата „Бог да го прости“, а да се замени със „Светла му памет“, „Вечна му памет“, „Да го помним дълго“ и др.“⁴²

В началото дейността в областта на обредите се свежда до елиминиране участието на духовниците, но постепенно се пристъпва към преосмисляне на останалите обредни моменти, в търсене на рационалното, в измисляне и изобретяване на всевъзможни начини за откъсване от традициите. Партийните активисти и селските власти постепенно схващат, че ако се поемат част от разноските, лесно ще успеят да приобщат населението към извършване на светски погребения. В този дух в Ново село местната структура на ОФ разработва правилник за нов тип светско погребение. Предвидено е няколко организации да си поделят разноските – ТКЗС да плаща музиката, съветът – превоза, некролозите и друг реквизит. ОФ формира „ритуална комисия“, чиято цел е да се предотвратят погребенията с поп. Затова е необходимо веднага да се посети семейството на починалия, да се организират хората, които ще участват, да се напише слово, да се ангажира човек, който да го произнесе, и др.

В организирането на самите погребения се налага двойственост – изпълнението на традициите става тайно, а приемането на новото е само формално, но то е видимото за обществото. Напр. свещеник Параскев Серафимов Георгиев⁴³ сподели, че при социализма се стигнало до промяна в началния час на опяването на мъртвия – към 11 часа преди обяд, вместо в 13–14 ч., тъй като към 13–14 ч. идвал партийният секретар или длъжностно лице по ритуалите, за да чете словото си. Попът не трябвало да се засече с партийния представител. Свещеникът е имал случаи, при които се налагало да изпълни службите по домовете на починалите нощем, особено в Брегово, където хората били повече преследвани заради християн-

ските си убеждения. Вярващите са се притеснявали както за себе си, така и за свещеника. Някои смятали, че може да се стигне дори до физическо унищожаване.

За да остане в тайна обичаят „пускане на вода“, той започва да се организира без участието на музика. Целенасочено се избягва вдигането на шум, като се губят елементи от обряда, ограничава се кръгът участници в ритуала и се свежда до 3 души (възрастна жена, водоноската и свидетелят). Въпреки това при власите във Видинско поманите се отбелязват особено тържествено, те са дни не само на мъртвите, но и на живите. Издигането на паметници приживе и полагането на помана приживе са част от маркерите на „другостта“ и в периода на социализма придобиват по-масов характер. Една от причините за разпространение им е фактът, че помани за живи си правят предимно млади пенсионери, които не биха могли да бъдат санкционирани от местните власти. Ако техните деца сами организират помените и спазят традициите, срещу тях могат да се наложат различни видове наказания. Така възрастните освобождават децата си от грижите по организирането на помените, а едновременно им спестяват финанси и преследване от властимащите. Това са част от модификациите, които времето налага.

Добруването на мъртвите и на живите е в пряка зависимост от изпълнението на цялостната ритуална практика така, както традицията повелява. За да се промени това, „ритуалчиците“ във Видин трябва да прибегнат към нов експеримент – през 1974 г. те въвеждат светски ритуал „Възпоменание на починалите“. Според информация, дадена по този повод, се съобщава, че „е посрещнат с интерес от много хора и през следващата година предстои въвеждането му и в други общини“⁴⁴. През периода 1979 – 1980 г. възпоменанията се предвижда да се организират „по селища и индивидуално“, като те стават задача на „масовите организации и народните съвети“⁴⁵. Отчита се, че по своята „идейна насоченост и по структура социално празнично-обрядната система е завършена в основни линии, но тя все още не съответства на съвременните изисквания на социалистическия труженик и богатството на съдържанието и силата на емоционалното въздействие“⁴⁶. Създаването и внедряването на новите празници и обреди и отмирането на старите се разглежда от комунистите като „две тясно свързани помежду си части на единния процес на установяване на социалистическата празнично-обрядна система“⁴⁷. През 70–80-те години на XX в. дейността по налагането на новите ритуали и атеистичното възпитание се концентрира сред различните етнически и етнокултурни групи, като във Видинския край тази тенденция засяга власите. Засилват се ограниченията по отношение на различни техни религиозни практики. Размерите са очертани от предходния

период. Те дават израз на промененото статукво в обществото и на новите етични и ценностни нагласи в него⁴⁸.

Въпреки подхода обичаят „По кръсти“ (на втория ден на Великден, когато се играят хора, посветени на мъртвите) в Ново село и на Алботинския манастир не е прекъснат. Не се е разрешавало музиката да свири, но с окарина, с тъпън и цигулка, населението само е отивало на оброчните кръстове и давало хора на починалите си близки. Има спомени, че във влашките села не са смеели да дават такива хора и са ходели в Ново село. В близост до Градец, на Алботинския манастир, също са продължили традициите да се играят хора за починалите, но не на втория ден на Великден, а на втори май, тъй като вторият ден на Великден е бил работен ден, а 1 и 2 май – почивни. Във Видинско източното православие има изключително здрави корени най-вече сред влашкото население. Борбата срещу духовниците и вярващите е трудна и се приема като културно мисионерство, като дълг на всеки партиен функционер. Вярващите се смятат за изостанали и назадничави, за подходяща хранителна среда за капитализма и затова се започва едно „окултуряване“, което се вписва в модернизацията на ранния комунистически проект. „Игнорирането на християнския погребален обред в годините на прехода става по желание на семействата на покойниците от разглежданата група, които са убедени, че гражданското погребение подхожда в най-голяма степен на атеистичния им светоглед. Изтласквайки Православната църква от многовековните ѝ традиции да обгрижва болните и умиращите, отричайки християнските възгледи за безсмъртието на душата и нуждата от изричане на молитви за нейното успокоение след смъртта, социалистическото общество, приело атеизма за господстваща идеология и в съзвучие с характерното за Новото време „игнориране на смъртта“, утвърждава гражданската погребална церемония, в която са заимствани отделни елементи от християнския обред, но видоизменени и миксирани по начин, който не само разрушава функционирането на системата, но прави трудно разпознаваеми функциите на отделните елементи“⁴⁹. Написаното от Валентина Васева сякаш не се отнася за Видинско. Тук традицията е запазена, комунистическият експеримент не успява да я обезличи до такава степен, че да не се разпознаят отделните елементи, което дава възможност днес да могат прибилизително точно да бъдат възстановени обредните практики от началото на ХХ в. В нито едно от влашките села комунистическите напъни не водят до резултати от порядъка на 90–100% от гражданските ритуали. Такива са резултатите в селища като Макреш, откъдето почти от всяка къща има по един партизанин или ятак. Дори и в тези селища допускам, че документацията не е точна, а пишещите отчетите са изопачавали фактите.

В отчет от 1985 г. за предишни години пише: „На територията на Видински окръг се е работело и работи в областта на празнично-обредния дял от нашата култура с необходимото чувство за отговорност и грижа. Когато днес отчитаме несъмнените успехи, нека не забравяме началото на този революционен прелом в съзнанието и душите на хората, който не беше нито лек, нито гладък, и да изразим благодарност на първите, които нямаха опит, не им достигаха знания и време, но с комунистическа убеденост и упоритост прокараха браздата на революцията и в тази най-неподатлива, консервативноустойчива сфера на човешкото битие“⁵⁰.

В „Програма за по-нататъшното усъвършенстване на обществено-политическите, културни и семейно-битовите празници и обреди за периода 1985/1990 год. във Видинска община“ е заложено да се започне провеждане на общоселищни възпоменания в кметствата на общината, като гражданските погребения през 1990 г. трябва да достигнат: в гр. Видин – 95%, а в общината – 80%, а възпоменанията да достигнат: в гр. Видин – 80%, а в общината – 65%⁵¹.

Продължителният период от време и последователността от страна на управляващите не може да не окаже влияние върху обичаите. Измененията в традицията настъпват не само по идеологически причини, а и поради демографски. Напр. при носене на вода за починалия (било то за 40 или за година от смъртта) в обезлюдените села не винаги има възможност обичаят да се изпълни от девойка или да се оформи ритуална двойка водоноска – мартор. Тогава настъпват сериозни промени – може да се носи вода от малко момченце, да се оформи еднopolова двойка – от две момичета или от две момчета, в зависимост от това, какви близки деца/внуци имат починалите. Изпълнението на всички видове роли в обряда ритуално променя неговата символика⁵².

Същността на обредите започва да се мени и те се превръщат в „изобретена традиция“. Под „изобретена традиция“ се разбира „комплекс от практики, нормално управлявани от открито или прикрито възприети правила от ритуално или символично естество, чрез които се цели да се включат определени ценности и норми на поведение чрез повторение, което автоматично загатва континуитет с миналото“⁵³. В повечето села се запазват обичаите срещу вампирясване, но някъде настъпват изменения, които може да се причислят към т.нар. „изобретена традиция“. Напр. в Рабово отпада обичаят опалване на мъртвец и се замества с нов – когато донесат ковчега преди да бъде положен мъртвецът три пъти с чесън се прави кръст и чесънът се оставя в самия ковчег. От езичеството – чесънът, от християнството – кръст, последица от комунизма – извършването на обряда у дома,

това са новите маркери, наречени иновация. В Балей, където със смъртта на опалвачката в началото на 90-те години на XX в. традицията прекъсва, поп Параскев я „изобретява“. Той чете специална молитва от Требника срещу превъплътяване, но измисля следното: тъй като власите много държат техният близък да умре със запалена свещ, попът взема тази свещ, разделя я на две равни части и оформя от тях кръст, притискайки ги в центъра. Тази свещ-кръст се поставя в дясната ръка на починалия и той се погребва с нея. Свещеникът вярва, че тя предпазва от вампирясване. Ако някой е умрял без свещ, той взема една, запалва я, чете молитва и прави останалите неща, както в описания случай.

Безспорно, всички опити да се намеси партията и държавата в традиционната духовна сфера на населението от Видинския край остават трайни следи, но така и не се стига до пълното ѝ разрушаване. Четиридесет и пет години за това не стигат. Навярно за това са необходими повече от две поколения.

Погребалните и поменални обреди са част и от културата във всички времена. Те носят в себе си традицията, но техният път зависи от промените в обществото и икономиката, от културните процеси и влияния. Те запазват нещо от миналото, своята регионална специфика и многообразие.

Населението във Видинско е консервативно. В съответствие с това съвременната погребална обредност е белязана от три тенденции: консерватизъм, модернизация и модификация, при която определени обредни компоненти се модернизират по форма, но запазват изконната си функция и семантика⁵⁴.

Един от основните белези на модернизацията на българския бит през XX в. е електрифицирането. То води до синхронно настъпващи промени в светогледа, изразяващи се в отпадане на вярата в демонични същества⁵⁵. Въпреки това във Видинско все още се разказват легенди за вампири и се правят различни обредни действия за предпазване от тях.

В обобщение може да се каже, че в значителна степен и през годините на тоталитаризма се запазват: възгледите за душата и „оня“ свят; представата за доволния мъртвец; вярванията, че земята не приема грешници и те не се разлагат; оформянето на гробището подобно на селището на живите – по родове, по семейства (на места този процес се запазва до запълването на гробищното пространство напр. Видин, Акациево, Ново село, Делейна, Раброво и др.); иззиждането на гробници, които са модел на жилището; затварянето на очите на покойника, устата също (все по-рядко обаче нозете се завързват) – тези действия са с предпазна цел, но са и техники за запазване на външния вид на покойника; обредни действия срещу превъплътяване;

задълбочаване на практиката във Видинско възрастват да заделят пари за собственото си погребение, да се сложи паметник; предпазните действия за изолация на живите родственици от смъртта и др.

В обредните практики настъпват промени, които водят до промяна в концептуалната схема, в тълкуването и приемането на обредните лица като свои и чужди, в позициите на приемащите ново място в домакинството (в зависимост дали е починал стопанинът или стопанката днес не рядко мястото остава незаето, тъй като много домове се обезлюдяват), в ролята на скърбящите и в начина на скърбене и др. „Ритуалната организация на групата в този план определено се разминава както с една обща концептуална схема, така и с актуалната социална мрежа, от което не се поражда конфликт, а възможност за гъвкаво реагиране според принудите на обстоятелствата за постигането на проста задача – преобразуване на смъртта в дълъг процес на отивания и възвръщания, изпращания и посрещания, многократно и многообразно повтарящи се форми на заличаване на индивидуалното присъствие в света и преобръщането му в групови емблеми като „старите ора“, „прадедите“, „предците“, „умрелите“⁵⁶.

При проучване на погребалните обичаи във Видинско може да се каже, че в началото на ХХI в. се долавят най-стари пластове от вярвания и обредни практики. Без особени усилия може да се възстанови картината до 20-те години на ХХ в., а в тази картина има много архаизми.

Отделни части от погребалната и поменалната обредност се променят по форма, но запазват своята семантика и функции. Продължават да съществуват стари понятия, образи и поведенчески правила, но се появяват и нови. Налице е приемственост, но и развитие, актуализиране на универсални културни механизми и адаптирането им към конкретна културна среда. Пресемантизирането на стари понятия е съпроводено със създаването на нови и това е резултат от променените човешки потребности, от новите икономически и най-вече политически условия, както и от инициативността на местни (от Видинския край) партийни организации и дори на отделни функционери.

БЕЛЕЖКИ

¹ ДА – Видин, ф. 122К – Денев, Бърни Бончев, оп.1, а.е. 61.

² В документа е задраскано на ръка: „да се издадат и разлепят некролози“.

³ Последното е добавено допълнително, курсивът – мой.

⁴ ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а.е. 61, л. 3 – 4.

⁵ ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а.е. 61, л. 1 – 2.

⁶ ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а.е. 61, л. 5.

⁷ ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а.е. 61, л. 6.

⁸ Инф. Велко Марков Маркин, р. 1919 г. в Грамада, средно образование.

⁹ ДА – Видин, ЧП № 420, т.6, л. 236 – 237.

¹⁰ **Груев, М.** Преорани слогове (Колективизация и социална промяна в Българския Северозапад 40-те – 50-те години на XX век.) София, Сіела, 2009, с. 174.

¹¹ Пак там, с. 314.

¹² Пак там, 315 – 316.

¹³ **Бонева, Т.** Кукери и сурвакари. – Анамнеза, год. IV, кн. 2, 2009, с. 233.

¹⁴ **Еленков, И.** Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционален режим. София, Сіела, 2008, с. 137-238.

¹⁵ ДА – Видин, ф. 332Б– Окръжен комитет на Българската комунистическа партия – Видин, оп. 1, а.е. 689, л. 8.

¹⁶ ДА – Видин, ф. 122К, оп.1, а.е. 61, л. 19.

¹⁷ ДА – Видин, ф. 332Б, оп. 1, а.е.689, л. 21 – 25.

¹⁸ ДА – Видин, ф. 489 – Окръжен народен съвет – Видин, оп. 41, а.е. 42, л. 1.

¹⁹ ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 42, л. 2.

²⁰ ДА – Видин, ф. 363 – Селски общински народен съвет – с. Димово (гр.), оп. 5, а.е. 64, л. 4.

²¹ ДА – Видин, ф. 363, оп. 6, а.е. 9, л. 78.

²² ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 42, л. 10.

²³ Социалистически граждански ритуали, София, 1979, 3 – 4.

²⁴ Пак там, с. 13.

²⁵ ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 43, л. 7.

²⁶ ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 43, л.7 – 8, а Н. с. означава съкратено Ново село.

²⁷ ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 43, л. 42.

²⁸ **Георгиев, Й.** Организация, управление и усъвършенствуване на празнично-обредната система във Видински окръг. – В: Българските празнично-обредни традиции – извор на родолюбие, творчество и красота. Видин, ДП „Тодор Петров“, 1985, с. 43.

²⁹ ДА – Видин, ф. 1195 – Обреден дом – Видин, оп. 2, а.е. 3.

³⁰ ДА – Видин, ф. 1195, оп. 2, а.е. 3, л. 5 – 10.

³¹ Председател на Общинския комитет на Отечествения фронт.

³² ДА – Видин, ф. 312 – Селски общински народен съвет – с. Ново село, оп. 6, а.е. 9, л. 93.

³³ ДА – Видин, ф. 1240 – Групов фонд „Кметства към Община – с. Ново село, Видинско“, оп. 1, а.е. 11, л. 3.

³⁴ ДА – Видин, ф. 312, оп. 6, а.е. 20, л. 98.

³⁵ ДА – Видин, ф. 415 – Градски общински народен съвет – Видин, оп. 10, а.е. 86, л. 25 – 27.

³⁶ ДА – Видин, ф. 409 – Селски общински народен съвет – с. Арчар, оп. 6, а.е. 40, л. 3.

³⁷ Инф. Валя Димитрова, р. 1959 г., висше образование, Видин.

³⁸ **Васева, В.** Погребалната култура на българите: погребения на политици през последните 15 години. – В: В света на човека, т. 1, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 248.

³⁹ ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 43, л. 42.

⁴⁰ **Заяков, Н.** Традиции и приемственост в празниците и обредите във Видински окръг. – В: Българските празнично-обредни традиции – извор на родолюбие, творчество и красота. Видин, ДП „Тодор Петров“, 1985, с. 50.

⁴¹ Инф. Пламен Никодимов, р. 1953 г., с. Подгоре, висше образование.

⁴² Социалистически граждански ритуали, София, 1970, с. 131.

⁴³ Отец Параскев е роден в с. Балей, обслужвал Гъмзово и Тияновци, след това Ново село в периода 1979 – 1987 г., а от 1987 до днес – Балей.

⁴⁴ ДА – Видин, ф. 122К, оп. 1, а.е. 61, л. 20.

⁴⁵ ДА – Видин, ф. 489, оп. 41, а.е. 43, л. 10.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Пак там, л. 14.

⁴⁸ **Груев, Цит. съч.**, с. 330.

⁴⁹ **Васева, Цит. съч.**, с. 248.

⁵⁰ **Заяков, Цит. съч.**, с. 49.

⁵¹ По сведение от отдел „Най-нова история“ при РИМ – Видин.

⁵² **Бонева, Т., Цит. съч.**, с. 237.

⁵³ **Hobsbawm, E.** Inventing traditions. – In: The Invention of Tradition (E. Hobsbawm – T. Ranger (eds).)

⁵⁴ **Беновска-Събкова, М.** Съвременни погребални обреди в Северозападна България. – В: Етнокултуролошки зборник, Сврльиг, кнъ. I, Етно-културолошка радионица-Сврльиг, 1995.

⁵⁵ **Троева, Е.,** Нощта и демоните. – В: Нощта в народните вярвания и представи. Пловдив, 2011, Блаком ЕООД – Пловдив, с. 193.

⁵⁶ **Гарнизов, В.** Мъртвият и живите. – В: БФ, 1994, кн. 2., с. 23.

Снимки от конференцията

Приветствие към участниците поднася зам.-областен управител Николина Ванчева

Приветствие към участниците поднася зам.-кмет Борислава Борисова

Приветствие към участниците поднася архимандрит Поликарп

Участници и гости

Проф. д-р Стоянка Кендерова

Проф. д-р Бранко Надовеца

Нинко Заяков

Проф. д-р Пламен Митев

Мария Новакова

Разговори в почивката

Разговори в почивката

Доц. д-р Десислава Лилова

Доц. д-р Надя Манолова-Николова

Участници и гости

Доц. д-р Ружа Симеонова

Ненад Войнович

Доц. д-р арх. Станчо Веков

Гл. ас. Ваня Рачева

Ставрофор. ик. Йордан Н. Василев

Д-р Сашка Бизеранова

Велибор Тодоров, директор на Исторически архив „Тимочка крайна“ – Зайчар

За авторите

д-р Сашка Бизеранова, Регионален исторически музей – Видин
bizeranova@abv.bg

ставрофорен иконом Йордан Н. Василев, църковен изследовател, Пловдив

доц. д-р арх. Станчо Веков, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, Архитектурен факултет
vekov_architect@yahoo.com

Венцислав Велчев, Държавна агенция „Архиви“, София

Ненад Войнович, висш архивист, Исторически архив, Неготин
vojnovicnenad@open.telekom.rs

МА Ясмина Живкович, висш архивист, Исторически архив, Пожаревац
jasminazivkovic@yahoo.com

проф. д-р Стоянка Кендерова, Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел
s.kenderova@nationallibrari.bg; kenderovastoyanka@yahoo.fr

доц. д-р Надя Манолова-Николова, СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет
manolova@clio.uni-sofia.bg

проф. д-р Бранко Надовеца, Институт за нова история, Белград
nadoveza.branko@gmail.com

Мария Новакова, Държавен архив – Видин
ma_novakova@abv.bg

Надежда Педович, архивен съветник, Исторически архив „Тимочка крайна“, Зайчар
nadezda.pedovic@gmail.com

гл. ас. Ваня Рачева, СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет
vaniaracheva@abv.bg

Ранко Яковлевич, изследовател, Кладово
rankjak@gmail.com

